

การศึกษาประติมากรรมศาสนานราหนม์ในจังหวัดปราจีนบุรี

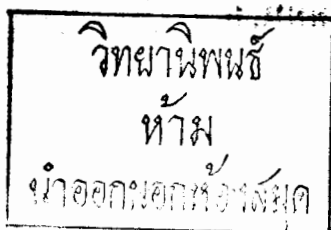

โดย

นายจุฑาชัย สาทรายกาญจน์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

มหาวิทยาลัยศิลปากร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2532

A STUDY OF HINDU SCULPTURE
IN PRACHIN BURI PROVINCE

by

Mr. Chuthatuch Saraikanchana

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment
of the Requirements for the Degree

MASTER OF ARTS

Department of Archaeology

Graduate School

SILPAKORN UNIVERSITY

1989

แพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง "การศึกษา
ประติมากรรมศาสนาราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี" เสนอโดย นายจุฑาภัท สานร่ายกาญจน์
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี
สมัยประวัติศาสตร์

(ลงชื่อ).....
(อาจารย์ ดร.สมเจตน์ ไวยการณ์)
คณบดีแพทยศาสตร์
วันที่ ๒๓ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๕๓๓

ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์

1. รองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก อินทราวุธ
2. นายนิพนธ์ นิสพงษ์

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สันชัย กระบวนแสง)
วันที่ ๑๕ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๕๓๓

.....กรรมการ .....กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก อินทราวุธ) (นายนิพนธ์ นิสพงษ์)
... ๑๕ ... ๑๖, ๒๕๓๓

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.มร. สุวิทย์ สุขสวัสดิ์)
๑๖ ... ๒๕๓๓

หัวข้อวิทยานิพนธ์	การศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี
ชื่อนักศึกษา	นายจุฑาวัช สหายกาญจน์
สาขาวิชา	โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์
ภาควิชา	โบราณคดี
ปีการศึกษา	2532

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดประสงค์ที่จะศึกษาเฉพาะประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ที่ทำจากศิลา ที่พบภายในจังหวัดปราจีนบุรี รวมทั้งที่นำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี และที่อยู่ในความครอบครองของเอกชน แล้วจึงนำรูปแบบของประติมากรรมที่ได้มาทั้งหมดมาศึกษา ในการศึกษาได้พบว่า รูปแบบของประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์จากจังหวัดปราจีนบุรี สามารถจำแนกรูปแบบได้ 3 กลุ่มใหญ่ ๆ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพในศาสนา ซึ่งมีทั้งลัทธิไศวนิกายและไวษณวนิกาย ได้แก่

1.1 ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพในลัทธิไศวนิกาย ได้แก่ พระอุมา เทพนิหิชา-
สุรมารทินี พระคเณศ

1.2 ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพในลัทธิไวษณวนิกาย ได้แก่ พระวิष्ณูจตุรภุช

กลุ่มที่ 2 ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ในศาสนา ซึ่งมีทั้งคิวงสิงค์และตรีศูล สำหรับคิวงสิงค์สามารถแบ่งออกได้ตามรูปแบบดังต่อไปนี้

2.1 คิวงสิงค์แบบสร้างติดกับฐานโยนี

2.2 คิวงสิงค์แบบแยกออกจากฐานโยนี

กลุ่มที่ 3 ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ซึ่งได้แก่ ทับหลังสามารถแบ่งออกตามรูปแบบได้ดังต่อไปนี้

3.1 ทับหลังสลักลอยนูนพื้นผิวผสมกับภาพบุคคลและสัตว์

3.2 ทับหลังสลักลอยนูนพื้นผิวผสมกับภาพเล่าเรื่องในคติทางศาสนาพราหมณ์

ผลจากการศึกษารูปแบบของประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี ทำให้ทราบถึงอิทธิพลของศิลปะจากประเทศเพื่อนบ้าน โดยสามารถแบ่งออกเป็น 2 ระยะ ได้แก่ ระยะแรก ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 ได้แก่ พระวิษณุเจตุรฐ พระคเณศ พระอุมา ศิวลึงค์ และทับหลัง ระยะที่สอง ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 - 17 ได้แก่ ศิวลึงค์ และทับหลัง

จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบของประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี กับประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในภาคใต้และที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ นั้น พบว่า ลักษณะและรูปแบบของประติมากรรมต่าง ๆ เหล่านี้มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะกลุ่มเทวรูปพระวิษณุเจตุรฐ ซึ่งอาจจะมียารยะเอียงของรูปทรงแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาวะและเอกลักษณ์ของท้องถิ่นเหล่านั้น จึงแสดงว่า แหล่งโบราณคดีทั้ง 3 แห่ง มีการติดต่อกันอย่างใกล้ชิด ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

Thesis Title   A Study of Hindu Sculptures in Prachin Buri Province
Name   Mr. Chuthatuch Saraikanchana
Concentration   Historical Archaeology
Department   Archaeology
Academic Year   1989

ABSTRACT

This thesis presents the result of the study of Brahmanical sculptures, made of stone in Prachin Buri Province, which are displayed in The National Museum, Prachin Buri Museum and also in private collections.

From the study, these Brahmanical sculptures can be divided into 3 main groups :

Group 1. Religious images belonging to the Saivism and Vaishnaism.

1.1 Saiva images, i.e. Goddess Uma, and Kanesa.

1.2 Vaishnava images, i.e. Visnu.

Group 2. Religious symbol, i.e. Siva - linga and Trisula.

The Siva - lingas are subdivided into 2 types :-

Type 1. Siva lingas without Yoni.

Type 2. Siva lingas with Yoni.

Group 3. Architectural fragments such as Lintels which are subdivided into 2 types :-

Type 1. Lintels depicting Floral designs with scenes on worldly life.

Type 2. Lintels depicting Floral designs with scenes on Brahmanical deities.

The study of the Brahmanical sculptures in Prachin Buri Province, leads to conclusion that the previous inhabitants here had good relationship with Cambodia.

- With Combodia during the Pre - Angkorien Period (C.11 - 14 B.E.), as seen by, the images of Visnu, Genesa, Goddess Uma, Siva - linga and Lintel.

- With Combodia during the Angkorien Period (C.14 - 17 B.E.), as seen by, the images of Siva - linga and Lintel.

A comparation study on the Brahmanical sculptures found from Prachin Buri Province, from the South of Thailand and from Sri Thep indicates also a good relationship among the three archaeological site during that period.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เกิดขึ้นได้เพราะความเมตตาของอาจารย์ 2 ท่าน คือ รองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ และอาจารย์นเยาว์ นาคเวก ซึ่งท่านทั้งสองได้ให้กำลังใจและชี้แนะแนวทางเดินให้กับผู้เขียนด้วยดีตลอดมา ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ส่วนข้อมูลที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์เป็นอย่างดีจากพระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ เจ้าอาวาสวัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี คุณสุบงกช อังประภากรชัย หัวหน้านิทรรศน์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี คุณสมศักดิ์ รัตนกุล ผู้อำนวยการกองนิทรรศน์สถานแห่งชาติ พ.ต.สฤติย์ แจ่มจำรัส เสนาธิการทหารฝ่ายพลเรือนประจำกองกำลังบูรพา คุณจิรัสสา คชาชีวะ คุณสาวิตรี นิลนพวงศ์ คุณเกียรติก้อง อมรกุล เพื่อนผู้ร่วมทางที่ดีของผู้เขียน คุณศิริเพ็ญ บุณศิริ ผู้ซึ่งรับภาระในด้านการพิมพ์และลูกศิษย์ตัวเล็ก ๆ ที่ได้ให้กำลังใจแก่ผู้เขียนด้วยดีเสมอมา

ส่วนสำเร็จที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งเกิดมาจากการอดทนงบประมาณการวิจัยของคุณหญิงวรามาส ลุนทรภักดิ์ และคุณกุลมา แจ่มจำรัส ตลอดจนการสนับสนุนจากผู้บังคับบัญชาโดยตรงของผู้เขียน คือ ท่านผู้อำนวยการวิเชียร สามารถ อันเป็นพระคุณแก่ผู้เขียนเป็นอย่างยิ่ง

และจุดสุดท้ายกับผลสำเร็จแห่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ คือ บุคคลที่ได้แนะแนวทางการเขียน การให้คำปรึกษาโดยเป็นทั้งอาจารย์และพี่ที่ดีของผู้เขียน คือ คุณไพรพน นิลนพวงศ์ หัวหน้าโครงการอุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร ผู้ให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เขียนในทุกด้านเป็นอย่างดี ซึ่งผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ ที่นี้

ทั้งนี้ยังมีบุคคลอื่น ๆ อีกหลายท่านที่มีได้ออกนามมา ณ ที่นี้ ซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จนสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ผู้เขียนขอขอบพระคุณเป็นอย่างมาก

สำหรับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ถ้าเกิดความตึงามทางการศึกษา ผู้เขียนขอมอบให้แก่มารดาและบิดาที่เป็นที่รักยิ่งของผู้เขียนเสมอมา

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	๗
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ (Abstract).....	๘
กิตติกรรมประกาศ.....	๙
สารบัญ.....	๑๑
สารบัญตาราง.....	๑๒
สารบัญแผนผัง.....	๑๓
สารบัญแผนผัง.....	๑๔
สารบัญภาพ.....	๑๕
สารบัญภาพลายเส้น.....	๑๖
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความสำคัญของเรื่อง และที่มาของปัญหา.....	1
ความมุ่งหมายในการวิจัย.....	2
ขอบเขตของการวิจัย.....	2
แหล่งข้อมูลและการรวบรวมข้อมูล.....	2
วิธีดำเนินการวิจัย.....	3
ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย.....	4
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	4
2 บ่อเกิดและความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์.....	5
อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (The Indus Valley Civilization).....	5
สมัยพระเวท (Vedic Age).....	7
สมัยมหากาพย์ (Epic Age).....	9
สมัยปุราณะและตันตระ.....	11
ลัทธิไศวนิกาย (Saivism).....	11
ลัทธิไวษณวนิกาย (Vaishnavism).....	16

บทที่	หน้า
ลัทธิศักติ (Saktism).....	22
คติความเชื่อของหลักคำสอนในศาสนาพราหมณ์.....	23
การเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์เข้าสู่ดินแดนในประเทศไทย.....	25
การเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์เข้าสู่ดินแดนในจังหวัดปราจีนบุรี.....	32
3 ที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์ของจังหวัดปราจีนบุรี.....	43
ขนาดและที่ตั้ง.....	43
อาณาเขตติดต่อ.....	43
การแบ่งเขตการปกครอง.....	44
สภาพทางธรณีวิทยา.....	44
แหล่งโบราณสถานที่สำคัญที่แสดงการนับถือศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี....	45
เมืองโบราณศรีมโหสถ.....	45
โบราณสถานวัดสระมรกต.....	47
ปราสาทเขาน้อย.....	49
ปราสาทเมืองฝั่.....	52
เทวสถานพานหิน.....	53
จารึกทางศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี.....	53
4 ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี.....	62
ประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา.....	53
ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา.....	67
ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม.....	73
5 ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์จากแหล่งโบราณสถานอื่น ๆ ในประเทศไทยที่พบ- ร่วมสมัยกัน ซึ่งจะนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบ.....	91
ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์จากเมืองโบราณศรีเทพ.....	91
ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์จากภาคใต้.....	94
ประติมากรรมทางสถาปัตยกรรมจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	99
การวิเคราะห์เปรียบเทียบ.....	101
6 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	107
บรรณานุกรม.....	118
ประวัติการศึกษา.....	256

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
1 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนาพราหมณ์ ในจังหวัดปราจีนบุรี.....	128
2 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาพราหมณ์ ในจังหวัดปราจีนบุรี.....	130
3 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ในจังหวัดปราจีนบุรี.....	132
4 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในภาคใต้.....	134
5 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบบริเวณ เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์.....	136
6 ตารางแสดงลักษณะสัญลักษณ์ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบ ในภาคใต้.....	138
7 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	140
8 ตารางแสดงหลักฐานของศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในจารึกในประเทศไทย....	141
9 ตารางเปรียบเทียบลักษณะรูปประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพในศาสนา- พราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ในภาคใต้ของประเทศไทย และที่ เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์.....	143
10 ตารางเปรียบเทียบลักษณะประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา- พราหมณ์ที่จังหวัดปราจีนบุรีกับภาคใต้ของประเทศไทย.....	146
11 ตารางเปรียบเทียบประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม (ทับหลัง) ที่พบที่จังหวัดปราจีนบุรีกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือและ ประเทศกัมพูชา.....	150

สารบัญแผนก

แผนที่ที่		หน้า
1	แสดงแหล่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ.....	155
2	เส้นทางเดินเรือผ่านแหลมมลายู.....	156
3	แสดงอาณาเขตบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี.....	157
4	แสดงที่ตั้งปราสาทเขาน้อยสีชมพู.....	158
5	แสดงสถานทางธรณีวิทยาของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำปางปะกง.....	159
6	แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณสถานและจารึกหินบในจังหวัดปราจีนบุรี.....	160

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่		หน้า
1	แสดงบริเวณเมืองเมเฮนโจดาโร.....	162
2	แสดงบริเวณเมืองอาร์ปา.....	163
3	แสดงที่ตั้งเมืองคริมโสลและโบราณสถานลระมรกต.....	164
4	แสดงกลุ่มโบราณสถานหมายเลข 1 ที่โบราณสถานลระมรกต อำเภอโคกปีบ.....	165
5	แสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ปราสาทเขาน้อยสิขมพ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดปราจีนบุรี.....	166
6	แสดงตำแหน่งหลุมขุดแต่งที่ปราสาทเขาน้อยสิขมพ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดปราจีนบุรี.....	167
7	แสดงเทวสถานพนานหิน ที่บ้านโคกขวาง ตำบลหนองโพน อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.....	168

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	หินแท่งยาวรูปทรงกระบอกหรือคิวงสิงค์.....	170
2	พระคเณศหรือพระนิมเณศ เจ้าแห่งวิทยาการ.....	171
3	มุขสิงค์ ทำเป็นรูปพระพักตร์พระคิวงอยู่บนคิวงสิงค์.....	172
4	พระคิวงปางสิงโคทภามูรติ.....	173
5	พระวิฆณุในท่ายืน เรียกว่า สถานกะ - มูรติ (Sthanaka - murti).....	174
6	พระวิฆณุในท่านั่ง เรียกว่า อาसानะ - มูรติ (Asana - murti).....	175
7	พระวิฆณุในท่านอน เรียกว่า คยณะ - มูรติ (Sayana - murti).....	176
8	อวตารปางที่ 8 กฤษณาวตาร (Krishna - Avatara)	
	ภาพพระกฤษณะยกเขาโคววรรณะ.....	177
9	พระอุมาปางมหิชาสูตรมรคินี.....	178
10	ปราสาทพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์.....	179
11	ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์.....	179
12	พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม และพระหริหระ สมัยลพบุรี	
	พุทธศตวรรษที่ 19 - 20.....	180
13	เทวรูปพระอิศวรสำริดที่ศาลพระอิศวร จังหวัดกำแพงเพชร.....	181
14	จารึกที่ฐานเทวรูปพระอิศวรที่ศาลพระอิศวร จังหวัดกำแพงเพชร.....	182
15	ปรางค์อิฐ 3 หลัง ที่ปราสาทเขาน้อยสิขมพู อำเภอรัฐประเทศ	
	จังหวัดปราจีนบุรี.....	183
16	ลักษณะปรางค์องค์ทิศเหนือ ปราสาทเขาน้อยสิขมพู.....	184
17	ชั้นบนสุดของปรางค์องค์ทิศเหนือ ปราสาทเขาน้อยสิขมพู.....	185
18	ลักษณะของปรางค์องค์กลาง ปราสาทเขาน้อยสิขมพู.....	186
19	บันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออกของปราสาทเขาน้อยสิขมพู อำเภอรัฐประเทศ	
	จังหวัดปราจีนบุรี.....	187
20	บันไดทางขึ้นรูปอัฒจันทร์ปีกกาชั้นล่างสุด.....	187
21	บันไดทางขึ้นรูปอัฒจันทร์ปีกกาชั้นที่ 5.....	188

22	อาคารด้านทิศใต้ของปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	189
23	บันไดทางขึ้นอาคารด้านทิศใต้ของปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	189
24	เทวสถานพานหิน อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.....	190
25	จารึกช่องสระแจง พบที่ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี พุทธศตวรรษที่ 12.....	191
26	จารึกปราสาทเขาน้อย พบที่วัดเขาน้อยสิชมพู่ หมู่ 6 บ้านคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ระบุศักราช 559 ตรงกับ พ.ศ. 1180.....	192
27	จารึกถาวรวัตถุที่ 2 พบที่ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี พุทธศตวรรษที่ 12.....	193
28	จารึกปราสาทพันเลี่ยม 2 พบที่ปราสาทเมืองพรวัว ตำบลโคกสูง อำเภอ อรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี พุทธศตวรรษที่ 17.....	194
29	จารึกสลักกึ่งอกธม 2 พบที่ปราสาทเมืองพรวัว ตำบลโคกสูง อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ระบุพุทธศักราช 1594.....	195
30	พระวิษณุเจตุรฆ (องค์ที่ 1) พบที่เมืองเก่าพระรถดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัด ปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 13.....	196
31	พระวิษณุเจตุรฆ (องค์ที่ 2) พบที่วัดโบสถ์ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 14	197
32	พระวิษณุเจตุรฆ (องค์ที่ 3) พบที่โบราณสถานหมายเลข 25 อำเภอโคกขี้ จังหวัดปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13	198
33	พระวิษณุเจตุรฆ (องค์ที่ 4) พบที่บ้านโคกวัด อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัด ปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 14	199
34	พระอุมา พบที่อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก.....	200
35	เทพมเหศวรสุรเมรินทร์ พบที่โบราณสถานหมายเลข 22 อำเภอโคกขี้ ปราจีนบุรี อายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15....	201

36	พระคณเฑศ (องค์ที่ 1) พบที่เมืองเก่าพระรถ อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12.....	202
37	พระคณเฑศ (องค์ที่ 2) พบที่บริเวณเมืองเก่าพระรถ อำเภอโคกปีบ จังหวัด ปราจีนบุรี อายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 12.....	203
38	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 1) ได้มาจากอำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	204
39	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 2) ได้มาจากอำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	205
40	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 3) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมพูน ตำบล คลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	206
41	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 4) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมพูน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	207
42	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 5) ได้มาจากโคกวัดดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.....	208
43	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 6) พบที่โบราณสถานวัดสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี.....	209
44	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 7) ได้มาจากดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.....	210
45	ศิ่วสิงค์ (องค์ที่ 8) ได้มาจากหมู่ที่ 4 เกาะทลอก ตำบลศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.....	211
46	ศิ่วสิงค์สร้างติดกับฐานโยน (องค์ที่ 9) ได้มาจากดงศรีมหาโพธิ์ อำเภอ ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.....	212
47	ศิ่วสิงค์สร้างติดกับฐานโยน (องค์ที่ 10) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาท- เขาน้อยสิขมพูน อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	213
48	ศิ่วสิงค์สร้างติดกับฐานโยน (องค์ที่ 11) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาท- เขาน้อยสิขมพูน อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	214
49	ศิ่วสิงค์สร้างติดกับฐานโยน (องค์ที่ 12) ได้มาจากปราสาท- เขาน้อยสิขมพูน อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	215
50	ศิ่วสิงค์สร้างติดกับฐานโยน (องค์ที่ 13) ได้มาจากปราสาทเขาน้อยสิขมพูน อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี.....	216
51	ศูลหรือตรีศูล ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี.....	217
52	สังข์ ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี.....	218

53	พระหัตถ์ขาวของพระวิษณุทรงจักร ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกบิข จังหวัดปราจีนบุรี.....	219
54	ฐานโยนิ ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกบิข จังหวัดปราจีนบุรี.....	220
55 - 56	ทับหลังจากประตู่ทางเข้าด้านทิศตะวันออกของปราสาทองค์กลางที่ ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก อายุ ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 12.....	221
57 - 58	ทับหลังจากประตู่ด้านทิศตะวันออกของปราสาทองค์เหนือที่ปราสาทเขาน้อย- สิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12.....	222
59 - 60	ทับหลังจากประตู่หลอดด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เหนือของปราสาทเขาน้อย- สิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12...	223
61 - 62	ทับหลังจากประตู่หลอดด้านทิศตะวันตกของปราสาทองค์เหนือของปราสาทเขาน้อย สิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13..	224
63 - 64	ทับหลังจากประตู่หลอดด้านทิศเหนือของปราสาทองค์เหนือของปราสาทเขาน้อย- สิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12...	225
65 - 66	ทับหลังจากปราสาทบ้านน้อย อำเภอวัฒนานคร จังหวัดปราจีนบุรี ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 - 14.....	226
67 - 68	ทับหลังสลักลวดลายนันทฤกษ์และเล่าเรื่องพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15...	227
69.	ทับหลังสลักภาพเล่าเรื่อง วิษณุอนันตศายิน - ปัทมนาภะ ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15...	228
70 - 71	ทับหลังสลักภาพพระวิษณุทรงครุฑ ศิลปะเขมรแบบแปรรูป อายุประมาณ ตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 15 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 16.....	229
72 - 73	ทับหลังปราสาทสลักก๊กอกม ได้มาจากปราสาทสลักก๊กอกม อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 16 - ต้นพุทธศตวรรษ ที่ 17.....	230
74	เทวรูปพระวิษณุจตุรภุช หมายเลข 1 พบที่อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13.....	231
75	เทวรูปพระวิษณุจตุรภุช หมายเลข 2 พบที่อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13.....	232

76	เทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ หมายเลข 3 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12.....	233
77	เทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ หมายเลข 4 สวมหมวกทรงกระบอก พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12.....	234
78	เทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 5 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13.....	235
79	เทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 6 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13.....	236
80	เทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 7 สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม พบที่ อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13...	237
81	พระวิฆณุจตุรภุช จากวัดศาลาลำดิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10.....	238
82	พระวิฆณุจตุรภุช จากศาลพระนารายณ์ ชุมชนโบราณ อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12.....	239
83	พระวิฆณุจตุรภุช จากเขานพระนารายณ์ อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12.....	240
84	พระวิฆณุจตุรภุช จากอำเภอลำทับพระ จังหวัดสงขลา อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13.....	241
85	พระวิฆณุจตุรภุช จากบ้านหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมดิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13.....	242
86	พระวิฆณุจตุรภุช จากบ้านหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมดิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13.....	243
87	พระคเณศ จากตำบลวังหนู อำเภอละงู จังหวัดสงขลา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13.....	244
88	พระคเณศ จากตำบลเกาะคอเขา อำเภอกุระบุรี จังหวัดพังงา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16.....	245
89	เอมูซลิ่งค์ จากบริเวณสถานีรถไฟหนองหวาย อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12.....	246

- 90 คิวสิงค์ จากเนินโบราณสถานหมายเลข 1 บริเวณเมืองโบราณยะรัง
อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี อายุประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 12..... 247
- 91 คิวสิงค์ จากเนินโบราณสถานหมายเลข 3 บริเวณบ้านประแว
อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี อายุประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 12 -
กลางพุทธศตวรรษที่ 13..... 248
- 92 (ชิ้นซ้ายมือ) คิวสิงค์ จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 2) ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 -
กลางพุทธศตวรรษที่ 11..... 249
- (ชิ้นขวามือ) คิวสิงค์ จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 1) ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10... 249
- 93 คิวสิงค์สร้างติดกับฐานโยนี จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 3) ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช..... 250
- 94 ทับหลังจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี
อายุประมาณตอนต้นของครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 12..... 251
- 95 ทับหลังจากปราสาทภูมิโพน อำเภอสังขละ จังหวัดสุรินทร์
อายุประมาณตอนต้นของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13..... 252
- 96 ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา
อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16.. 253
- 97 ทับหลังจากปราสาทอิฐหลังมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปราสาทเมืองต่ำ
อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษ
ที่ 16 - ตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ 17..... 254

สารบัญภาพลายเส้น

ภาพที่	หน้า
1	เทพนิมิตชาสุรมรรคินี พบที่โบราณสถานหมายเลข 22 / 8 อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี..... 260
2	ตราประทับ ยาว 9.3 เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง 1.8 เซนติเมตร มีจารึกเป็นตัวกลับของอักษรขอม เขียนเป็นภาษาสันสกฤต อ่านได้ว่า "เกษะ" พบที่ปราสาทเขาน้อยสิชมุ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี..... 261

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของเรื่องและที่มาของปัญหา

จังหวัดปราจีนบุรีเป็นดินแดนเก่าแก่ที่มีความสำคัญที่สุดทางด้านประวัติศาสตร์ และโบราณคดีในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หลักฐานทางด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบแสดงให้เห็นว่า บริเวณนี้มีร่องรอยของชุมชนโบราณหลายสมัย หลายวัฒนธรรมผสมผสานซ้อนกัน ทั้งการนับถือทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะในบริเวณนครศรีมหาโพธิหรือบริเวณพื้นที่ที่เป็นอาณาเขตของอำเภอโคกปีบและอำเภอนครศรีมหาโพธิ์ อันเคยเป็นบริเวณที่เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณและชุมชนโบราณหลายแห่ง ตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมแบบทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรอย่างต่อเนื่องกัน อันได้แก่ เมืองศรีมโหสถ หรือมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันออกไป เช่น เมืองศรีวิชัยปุระ เมืองอรัญปุระ เมืองพระรถ เป็นแหล่งชุมชนที่อยู่รวมกันหนาแน่นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เป็นต้นมา และเป็นแหล่งสังคมที่ได้มีความเคลื่อนไหวพัฒนาในด้านศิลปกรรมไปตามอิทธิพลทางการเมืองและอารยธรรมที่หลั่งไหลเข้ามา สัทธิทางศาสนาที่เข้ามามีอิทธิพลในชุมชนในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีนี้ ก่อให้เกิดการสร้างสถาปัตยกรรมและประติมากรรม เพื่อไว้เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและใช้สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

จากการที่จังหวัดปราจีนบุรีมีสภาพภูมิศาสตร์ติดต่อกับประเทศกัมพูชา โดยเฉพาะอำเภอที่อยู่ติดกับชายแดน เช่น อำเภอตาพระยา และอำเภออรัญประเทศ นั้น ได้พบหลักฐานทั้งด้านโบราณสถาน ประติมากรรม และศิลปจารึกที่แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์จากประเทศกัมพูชา ได้เข้ามามีอำนาจครอบงำดินแดนแถบนี้จนถึงบริเวณนครศรีมหาโพธิ์ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา

ประติมากรรมที่พบในเขตจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ เนื่องในลัทธิไศวนิกาย ไวษณวนิกาย เช่นเดียวกับที่พบในประเทศกัมพูชา นอกจากนั้นก็มีประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา เช่น ศิวลึงค์ เป็นต้น และประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ซึ่งประติมากรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรศึกษาและวิจัยถึงรูปแบบลักษณะและคติความเชื่อในการสร้างประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี

นอกจากนั้นประติมากรรมยังเป็นสิ่งที่กำหนดบทบาทของสถาบันชั้นผู้นำในสังคมของชุมชนได้อีกประการหนึ่ง และยังสามารถที่จะนำเอาประติมากรรมที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีไปเปรียบเทียบกับลักษณะของประติมากรรมที่พบยังที่อื่น ๆ ในประเทศไทย เพื่อแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างและความสัมพันธ์กันของรูปแบบของประติมากรรมที่ร่วมสมัยกันได้อีกด้วย

จากความสำคัญของประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี ดังที่กล่าวมานั้น การศึกษาและวิจัยประติมากรรมเหล่านี้จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาถึงบทบาทของศาสนาพราหมณ์ โดยมีประติมากรรมเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองและความเสื่อมของศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรีในเวลาต่อมา

ความมุ่งหมายในการวิจัย

1. เพื่อต้องการรวบรวมหลักฐานเรื่องราวและความเป็นมาของประติมากรรมที่แสดงการนับถือศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี
2. เพื่อศึกษาถึงคติความเชื่อและรูปแบบของประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี และประติมากรรมที่พบร่วมสมัยกันในประเทศไทย
3. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบถึงความสัมพันธ์ระหว่างประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีและประติมากรรมที่พบร่วมสมัยกันในประเทศไทย

ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาเฉพาะประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีในช่วงสมัยที่อิทธิพลศิลปะขอมเจริญรุ่งเรืองอยู่ (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-17) โดยจะศึกษาเน้นเฉพาะประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในเขตจังหวัดปราจีนบุรี รวมทั้งที่นำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี และที่อยู่ในครอบครองของเอกชน หน่วยงานราชการบางแห่ง แล้วนำรูปแบบของประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่ได้ทั้งหมดมาศึกษาวิจัยจัดกลุ่มและนำมาเปรียบเทียบกับรูปแบบประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่มีอายุร่วมสมัยเดียวกันกับที่พบในเมืองโบราณศรีเทพ ในบริเวณภาคใต้และประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมจากบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

แหล่งข้อมูลและการรวบรวมข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิจัย แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ ข้อมูลทางเอกสารและข้อมูลภาคสนาม ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. แหล่งข้อมูลเอกสาร ได้รวบรวมข้อมูลทางเอกสารจากห้องสมุดต่าง ๆ ดังนี้

- ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร
- ห้องสมุดสยามสมาคม
- ห้องสมุดกองโบราณคดี กรมศิลปากร
- หอสมุดแห่งชาติ
- หน่วยศิลปากรที่ 5 (ปราจีนบุรี)

2. แหล่งข้อมูลภาคสนาม ได้มาจากการรวบรวมหลักฐานทางโบราณคดีประเภท ประติมากรรมและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ซึ่งเก็บรักษา จัดแสดง และปรากฏอยู่ตาม สถานที่ต่าง ๆ ดังนี้

- นิทรรศน์สถานแห่งชาติ พระนคร
- นิทรรศน์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี
- นิทรรศน์ที่ประจำแหล่งโบราณคดี "ศรีมโหสถ" อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี
- นิทรรศน์ที่วัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี
- นิทรรศน์ที่วังสวนผักกาด กรุงเทพมหานคร
- ปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

วิธีดำเนินงานวิจัย

วิธีการวิจัยได้ใช้แบบพรรณนา (Description Research) กล่าวถึงความเป็นมา คติความเชื่อของศาสนาราหมณ์ และลักษณะของประติมากรรมที่พบ โดยเสนอร่วมกับภาพประกอบ และใช้วิธีวิเคราะห์และตีความหมาย (Analytical Research) ในส่วนที่ต้องการ การอธิบายและแสดงความหมาย โดยมีขั้นตอนในการวิจัยตามลำดับ คือ

1. ศึกษาและค้นคว้าจากข้อมูลเอกสารทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ รายงานการ ขุดค้น แผนที่ และภาพถ่าย

2. รวบรวมหลักฐานและประติมากรรมศาสนาราหมณ์ที่พบในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี และที่เก็บรักษาไว้ในนิทรรศน์สถานแห่งชาติ พระนคร นิทรรศน์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี หน่วยราชการบางแห่ง รวมทั้งที่อยู่ในความครอบครองของเอกชน เป็นต้น โดยการถ่ายภาพ ประกอบการศึกษา หรือเขียนภาพลายเส้นแสดงส่วนที่สำคัญให้ชัดเจน

3. ทำการศึกษารูปแบบ จำแนกรูปแบบลักษณะประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา และประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม เพื่อให้เห็นถึงลักษณะ เฉพาะของประติมากรรมศาสนาราหมณ์ที่พบในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี

4. เปรียบเทียบวิวัฒนาการทางศิลปะและนำไปเปรียบเทียบกับรูปแบบของประติมากรรมที่ใกล้เคียงที่มีอายุร่วมสมัยกัน โดยนำมาจัดกลุ่มเพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงการแสดงออกแห่งศิลปะทางศาสนา อันจะสัมพันธ์กับความเป็นมาและความเชื่ออันเก่าแก่ที่ยึดถือกันมาจากรากฐานเดียวกัน คือ ศาสนาพราหมณ์

5. แสดงผลการวิจัยในรูปแบบของการบรรยายภาพ แผนที่ แผนผัง และตาราง

6. สรุป

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

1. ทำให้ทราบหลักฐาน เรื่องราว และความเป็นมาของการนับถือศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี
2. ทำให้ทราบถึงแนวความคิดและรูปแบบของการสร้างประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี
3. ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี และประติมากรรมที่พบร่วมสมัยกันในประเทศไทย

บทกอลเบื้องต้น

ในการศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น ผู้เขียนได้ศึกษาเฉพาะประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพ เช่น เทวรูป และประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์เกี่ยวเนื่องกับศาสนาโดยเฉพาะ เช่น คิวสิงค์ เป็นต้น ส่วนประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ซึ่งการศึกษาในที่นี้เน้นเฉพาะทับหลังเท่านั้น ซึ่งทั้งหมดที่กล่าวมานี้ส่วนใหญ่ใช้ศิลาเป็นวัสดุสำคัญ สำหรับประติมากรรมและเครื่องใช้ที่ทำจากสำริดจะไม่ทำการศึกษา เนื่องด้วยได้มีผู้ดำเนินการศึกษาริ้วยไว้ก่อนแล้ว (ดู นายประสงค์ ชาวนาไร่, "การศึกษาประติมากรรมเครื่องใช้สำริดในศิลปะเขมรในประเทศไทย", วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.)

ข้อเกิดและความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์

ประเทศอินเดียเป็นเจ้าของอารยธรรมโบราณ ซึ่งเป็นอารยธรรมเก่าแก่แห่งหนึ่งของโลก เป็นดินแดนแห่งศาสนา ความคิด ปรัชญาชีวิต ความเจริญทางปัญญาและเป็นต้นกำเนิดของอารยธรรมในดินแดนส่วนต่าง ๆ ของเอเชีย เช่น เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงไกล เป็นต้น

ในด้านความคิดเกี่ยวกับศาสนานั้น คนพื้นเมืองเดิมของอินเดียนับถือและบูชาโลกธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ รวมทั้งต้นไม้ใหญ่และภูเขา โดยมีมูลเหตุที่สำคัญที่สุด คือ ความกลัว ดังนั้นแนวความคิดและความเชื่อของคนในสมัยนั้นจึงมีลักษณะเป็นวิญญาณนิยม (Animism)¹ แบบคนสมัยโบราณ คือ เชื่อถือและเข้าใจว่ามีวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ในสิ่งๆ ที่ตนนับถือและวิญญาณเหล่านี้มีอำนาจสามารถให้คนและให้โทษแก่มนุษย์ได้ จึงจัดให้มีพิธีบูชา เช่น สรวง เพื่อเอาอกเอาใจไม่ให้บันดาลสิ่งที่มีโทษภัยวิบัติแก่มนุษย์ ซึ่งเป็นมูลเหตุสำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดลัทธิศาสนาขึ้น

สำหรับประวัติการนับถือศาสนาในประเทศอินเดียนั้น สามารถแยกขั้นตอนความเป็นมาตามลำดับ โดยอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดีและเอกสาร และถือเอาการเปลี่ยนแปลงลัทธิความเชื่อในศาสนาเป็นเครื่องกำหนด ซึ่งสามารถจำแนกขั้นตอนได้ดังนี้

1. อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (The Indus Valley Civilization)

อารยธรรมแห่งนี้อยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียบริเวณแคว้นปัญจาบ² (แผนที่ที่ 1 หน้า 155) ซึ่งในปัจจุบันนี้คือดินแดนของประเทศปากีสถาน ในราวปี พ.ศ. 2465 - 2466³ ได้มีการขุดค้นครั้งยิ่งใหญ่ขึ้นที่เมืองโมहनโจดาโร ในตำบลลาร์กานา แคว้นสินธุ และที่เมืองฮาร์ปพา ในตำบลมอนท์โกเมอรี ประเทศปากีสถาน (แผนผังที่ 1, 2 หน้า 162, 163) ภายใต้การนำของเซอร์จอห์น มาร์แชลล์ (Sir John Marshall)⁴ การขุดค้นครั้งนี้โดยเฉพาะที่เมืองโมहनโจดาโรและเมืองฮาร์ปพา ซึ่งทั้งสองเมืองนี้ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ และห่างกันราว 600 กิโลเมตร⁵ นักโบราณคดีได้พบอารยธรรมที่เก่าแก่พอ ๆ กับอารยธรรมโบราณของเมโสโปเตเมีย ซึ่งเจริญขึ้นในราว 2,500 ปี ก่อนพุทธกาลและได้ตั้งชื่ออารยธรรมที่ค้นพบนี้ว่า อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (The Indus Valley Civilization)⁶

จากหลักฐานการขุดค้นทางโบราณคดีของทั้ง 2 เมืองนี้ แสดงให้เห็นถึงการเข้าสู่สมัยเริ่มประวัติศาสตร์ของประเทศอินเดีย ทั้งนี้เพราะได้ค้นพบจารึกเป็นจำนวนมาก แต่ยังไม่พบใต้อ่านจารึกนั้นออก ดังนั้นอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุจึงจัดอยู่ในสมัยกึ่งประวัติศาสตร์ (Proto - Historic Culture) ⁷

จากการขุดค้นทางโบราณคดี ทำให้พบว่าอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุโดยเฉพาะที่เมืองโมเฮนโจดาโรและเมืองฮารัปปามีความเจริญสูง มีความเป็นอยู่ในลักษณะชุมชนเมือง มีทราคมืองโบราณ แม้จะอยู่ในสภาพปรักหักพัง แต่ก็ยังเห็นร่องรอยว่ามีการวางผังเมืองอย่างงดงาม มีถนนหลายสายตัดกันเป็นมุมฉาก โดยแบ่งเมืองออกเป็นบล็อกรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า สี่เหลี่ยมด้านเท่า มีท่อระบายน้ำจากเมืองออกไปสู่แม่น้ำ มียุงฉางและบ่อน้ำสาธารณะขนาดใหญ่ ⁸ ซึ่งเป็นการแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของเมืองทั้งสอง นอกจากนั้นยังพบโบราณวัตถุอีกจำนวนมาก ได้แก่ เครื่องปั้นดินเผาระบายสี ⁹ เครื่องประดับที่ทำด้วยดินเหนียวและโลหะ เช่น สร้อยคอ แหวน และเครื่องประดับแขน สิ่งที่น่าสนใจที่สุดก็คือ ประติมากรรมลอยตัวขนาดเล็กสูง 6 7/8 นิ้ว ¹⁰ เป็นรูปสลักครึ่งตัวของชายมีเครา ซึ่งค้นพบที่เมืองโมเฮนโจดาโร แกะสลักด้วยหินปูนสีขาวฝังด้วยแก้วสีแดง (red past) ¹¹ สวมเสื้อมีลายสลักเป็นรูปวงโค้ง 3 วง ห่มผ้าคลุมไหล่ซ้ายเปิดไหล่ขวา นัยน์ตาเหลือบมองลงต่ำ ซึ่งนักปราชญ์ลงความเห็นว่า เป็นรูปสลักของเทพเจ้าหรือพระ ¹² และตุ๊กตาดินเหนียวปั้นรูปสตรีเปลือยท่อนบน ใส่เครื่องประดับศีรษะและคอ คาดเข็มขัดรอบสะโพก นักปราชญ์ลงความเห็นว่า เป็นรูปพระแม่ ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลก ผู้ให้กำเนิดคนและสัตว์ (Mother Goddess) ¹³ ซึ่งลักษณะการนับถืออิตถิพลัง (Female Energy) รูปเคารพพระแม่นี้ เป็นที่นับถือกันมากในกลุ่มชนยุคแรกเริ่มในโลก เช่น เอเชียไมเนอร์และเมโสโปเตเมีย ดังนั้นอารยธรรมบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุจึงต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพวกเอเชียไมเนอร์และเมโสโปเตเมียอย่างแน่นอน ¹⁴ นอกจากนี้ยังขุดพบแผ่นดินเหนียวมีตราประทับ (seal) เป็นจำนวนมาก

สำหรับส่วนของโบราณวัตถุที่ค้นพบนั้น ในจำนวนของโบราณวัตถุเหล่านี้จากผลการวิเคราะห์และศึกษาทางโบราณคดี ทำให้ให้นักโบราณคดีทราบถึงความเกี่ยวข้องกับลัทธิความเชื่อของมนุษย์ ที่สนับสนุนให้เห็นถึงกำเนิดและวิวัฒนาการของศาสนาพราหมณ์ในสมัยต่อมาในประวัติศาสตร์อินเดียต่อจากอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุอีกด้วย โดยชนเผ่าพื้นเมืองเจ้าของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุมีการนับถือลัทธิและเทพเจ้าหลายองค์ เช่น ลัทธิการนับถือพระแม่ และเทวดาผู้ชาย ที่เมืองฮารัปปา เซอร์จอห์น มาร์แชลล์ (Sir John Marshall) เป็นผู้ค้นพบที่ประทับตรา (seal) ¹⁵ เป็นรูปคนมีเขานั่งขัดสมาธิ มีรูปสัตว์ต่าง ๆ ล้อมรอบ ซึ่ง

ประกอบด้วย เลือ ช้าง แรด ควายป่า และกวาง ซึ่งเชอร์จอห์น มาร์แชลล์ ลงความเห็นว่ารูปนี้มีความหมายถึงพระคิวนั่นเอง ในยุคประวัติศาสตร์ของอินเดียสมัยต่อมาเมื่อศาสนาพราหมณ์เจริญรุ่งเรืองขึ้น พระคิวก็กกลายเป็นเทพเคารพที่ยิ่งใหญ่และสำคัญที่สุด มีหลายพระนาม โดยเฉพาะคำว่า "ปศุบดี" ¹⁵ อันมีความหมายว่า เทพแห่งสัตว์ป่า นั่นเอง นอกจากนั้นยังได้พบหินแท่งยาวรูปทรงกระบอก และหินลักษณะกลมขนาดเล็ก นักโบราณคดีได้ให้ความเห็นว่า วัตถุทั้งสองชนิดนี้เป็นสัญลักษณ์ของลัทธิบูชาอวัยวะเพศชายและหญิง (Worship of linga and Yoni Symbols) ¹⁷ ซึ่งคงจะใช้เป็นเครื่องรางของขลัง ต่อมาในยุคประวัติศาสตร์การบูชาอวัยวะเพศชายก็รู้จักกันโดยทั่วไปในนามว่า "คิวงสิงค์" โดยมีความหมายสัมพันธ์กับพระคิวนั่นเอง ซึ่งเป็นที่เคารพของพวกที่นับถือลัทธิไศวไนกายของศาสนาพราหมณ์ และโยนีย์ที่มีความสัมพันธ์กับการบูชาเจ้าแม่ในยุคต้นตวรรษนั่นเอง

ช่วงระยะเวลาที่รุ่งโรจน์ที่สุดของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุนี้ คงจะอยู่ในระหว่าง 1,500 - 2,500 ปี ก่อนพุทธกาล และนักปราชญ์ส่วนใหญ่ยอมรับว่าเจ้าของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุแห่งนี้ ได้แก่ พวกดราวิเดียน (Dravidian) ¹⁸ และคงจะมีความสัมพันธ์กับอารยธรรมของเมโสโปเตเมียในตะวันออกกลาง ต่อมาอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุนี้ได้เสื่อมสลายไป โดยยังไม่ทราบสาเหตุที่แน่นอนว่าเป็นเพราะถูกภัยธรรมชาติคุกคาม หรือถูกโจมตีโดยผู้รุกรานจากภายนอก เพราะที่เมืองโมเฮนโจดาโรก็ยังมีร่องรอยแสดงว่าถูกโจมตีอย่างรุนแรง คือ ได้พบโครงกระดูกของมนุษย์หลายโครงที่แสดงว่าถูกฆ่าตายในการรบพุ่ง ¹⁹ แต่อย่างไรก็ดีอารยธรรมนี้ก็ทำให้อิทธิพลต่ออารยธรรมอารยันในเวลาต่อมา

2. สมัยพระเวท (Vedic Age)

สมัยพระเวทเริ่มขึ้นเมื่อประมาณ 1,000 ปี ก่อนพุทธกาล ²⁰ ชาวอารยันที่เชื่อกันว่าเป็นเชื้อชาติที่เก่าแก่และเป็นบรรพบุรุษของชนชาติต่าง ๆ ในยุโรป ก็ได้บุกรุกเข้าไปในภาคเหนือของอินเดีย ถึงแม้ว่าลักษณะภูมิประเทศและชายแดนของอินเดียจะทำให้การบุกรุกเข้ามาในประเทศเป็นไปได้โดยยากก็ตาม แต่ชาวอารยันได้เข้ามาโดยผ่านทางช่องเขาโคเบอร์ (Khyber pass) อพยพเข้ามาเป็นหมู่ใหญ่และอาจมีหลายระลอกด้วย ชนพวกนี้มีม้าเป็นพาหนะมีความสามารถในการรบและการปกครอง ชาวอารยันได้นำเอาระบบสังคมและการปกครองที่ตั้งขึ้นบนรากฐานแห่งระบบวรรณะเข้ามาใช้ในประเทศอินเดีย ระบบดังกล่าวได้ครอบคลุมระบบพื้นเมืองเดิมเกือบหมด ชาวอารยันสามารถเข้ามาตั้งหลักแหล่งในภาคเหนือของอินเดีย ชาวพื้นเมืองพวกดราวิเดียน (Dravidian) ที่ไม่ยอมอ่อนน้อมก็ต้องหลบหนีไป ส่วนพวกที่ยอมรับฐานะว่าเป็นผู้แพ้ก็คงจะอยู่กับชาวอารยันต่อมาในฐานะผู้รับใช้ชั้นต่ำ และในที่สุดก็กลายเป็นคนในวรรณะศูทร ซึ่งเป็นพวกที่สังคมอารยันเหยียดหยาม

หลังจากที่พวกอารยันได้ตั้งหลักแหล่งในภาคเหนือของอินเดียได้อย่างมั่นคงแล้ว ราวสมัยพุทธกาลก็ได้ข้ามภูเขาวันธัลลงไปยังภาคใต้ของอินเดีย ซึ่งเป็นดินแดนของพวกทมิฬ และได้นำเอาการใช้ทองแดงและเหล็ก ซึ่งใช้กันอยู่ในภาคเหนือของอินเดียลงไปเผยแพร่²¹

พวกอารยันที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในอินเดียนั้นก็ได้รับเอาความเชื่อดั้งเดิมและการนับถือเทพเจ้าของชนพื้นเมืองผสมผสานเข้ามารวมกับเทพของตน เทพส่วนมากจะเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ซึ่งต่อมาได้มีการจัดเทพเป็น 3 พวก²² คือ

เทพบนสวรรค์ เช่น วรุณ สุริยะ อหิทิ

เทพในท้องฟ้า เช่น รุทร วายุ

เทพบนพื้นดิน เช่น ภูเขา ต้นไม้

นอกจากนี้พวกอารยันยังได้นำเอาคำประพันธ์และความเชื่อของพวกเขามาด้วย พวกเขาได้รวบรวมบทสวดอันวอนสรรเสริญเทพเจ้าขึ้นไว้เป็นหมวดหมู่ ถือกันว่าเป็น "ครุติ" คือ คัมภีร์ที่ได้รับฟังจากเทพเจ้าผู้สูงสุดโดยตรง มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เรียกว่า "คัมภีร์พระเวท"²³ ซึ่งเริ่มเข้าสู่ยุคสมัยประวัติศาสตร์ของอินเดียโบราณอย่างแท้จริง

พระเวท คือ วรรณกรรมที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดีย วรรณกรรมของพระเวทมี 4 ชนิดด้วยกัน²⁴ คือ

1. มन्ตร์หรือสังหิตา คือ บทสวดสรรเสริญพระเจ้า การให้พระสูตรและบทสวดในการประกอบพิธี เขียนเป็นร้อยกรอง สังหิตายังแบ่งออกเป็น 4 ประเภทย่อย ๆ ด้วยกัน²⁴ คือ

1.1 ฤคเวท เป็นคำฉันท์ร้อยกรอง คำอันวอนขอพรจากเทพเจ้าและสวดสรรเสริญเทพเจ้าต่าง ๆ ซึ่งถือกันว่าเป็นหนังสือที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดีย กล่าวถึงบทสรรเสริญพระเป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์ไว้มากมาย พระเป็นเจ้าเหล่านี้ก็คือ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาตินั้นเอง เช่น การนับถือพระอัคนีหรือไฟ พระวรุณเทพเจ้าแห่งท้องฟ้า พระอินทร์ พระวายุ (ลม) พระสุริยะ (ดวงอาทิตย์) เป็นต้น

1.2 ยชุรเวท เป็นคำร้อยแก้วว่าด้วยพิธีกรรม ความรู้เกี่ยวกับสูตรว่าด้วยการประกอบพิธี

1.3 สามเวท เป็นคำฉันท์ ว่าด้วยเรื่องความรู้เกี่ยวกับทำนองเพลง

1.4 อาถรรพเวท เป็นคาถาอาคมมนต์ขลัง หรืออาถรรพ์สำหรับทำพิธีแก้เสนียดจัญไร ป้องกันสรรพภัยพิบัติต่าง ๆ และนำสรรพสิ่งมีมงคลที่ติดงามมาให้แก่ผู้สวด หรืออาจใช้ให้เป็นผลร้ายแก่ศัตรู

2. **พราหมณะ** คือ ตำราร้อยแก้วบรรจุเรื่องราวเกี่ยวกับการประกอบพิธี นิธิ ความสำคัญทางการปฏิบัติ และความสำคัญทางคัมภีร์อันเกี่ยวข้องกับพิธีกรรม

3. **อรรถกถา** คือ ตำราเรื่องปา การใช้ชีวิตในปา

4. **อุปนิษัต** ²⁶ คือ หลักธรรมอันลึกซึ้ง เป็นปรัชญาเก่าแก่ของอินเดีย

จุดมุ่งหมายสำคัญของคัมภีร์พระเวทนี้ ก็คือ การทำให้เทพเจ้าพวยพวย นั่นคือ การสวดมนต์สรรเสริญอำนาจของพระองค์ และการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นการบูชาเทพและเทวี

ศาสนาที่สำคัญที่ได้อุบัติขึ้นมาในสมัยนี้ เรียกว่า ศาสนาสมัยพระเวท หรือศาสนา "พราหมณ์" นั่นเอง

3. สมัยมหากาพย์ (Epic Age)

คำว่า "Epic" แปลว่า เรื่องราวอันเป็นวีรกรรมของวีรบุรุษในระยะเวลาตั้งแต่ 60 ปี ก่อนพุทธกาล ถึง พ.ศ. 545 ²⁷ ได้เกิดมีวรรณกรรมที่จัดเป็นมหากาพย์หลายเรื่องด้วยกัน ที่สำคัญคือ เรื่องรามายณะ และมหากาพย์ ซึ่งทั้งสองเรื่องนี้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในยุคพระเวท มีความเกี่ยวข้องกับการทำสงครามระหว่างพวกอารยันและชาวท้องถิ่น ดังมีรายละเอียดของมหากาพย์ทั้งสองดังต่อไปนี้

3.1 มหากาพย์รามายณะ

เรื่องรามายณะนั้น เป็นเรื่องราวของอวตารปางหนึ่งของพระวิष्ณู คือ อวตารเป็นพระราม คำว่า "รามายณะ" แปลว่า การไปของพระราม ซึ่งหมายถึง การเดินทางบุกป่าฝ่าดงของพระรามเพื่อติดตามนางสีดา ไทยเรารู้จักมหากาพย์เรื่องนี้ในชื่อว่า "รามเกียรติ์" ผู้แต่งมหากาพย์รามายณะ คือ ฤาชาวาลมิกิ ²⁸ นับเป็นมหากาพย์ชิ้นแรกของโลก มีความยาวเป็นที 2 รองจากมหากาพย์มหากาพย์ คือ มีโคลก 24,000 บท แบ่งออกเป็น 7 ตอน (โคลก (Slokas) เป็นคำประพันธ์สั้นสกลก สิบบาทเป็นหนึ่งบท เรียกว่า โคลกหนึ่ง)

3.2 มหากาพย์มหากาพย์

คำว่า "ภารตะ" เป็นชื่อของประเทศอินเดียในยุคโบราณ แม้ในปัจจุบันคำว่า "ภารตะ" ก็ยังเป็นชื่อที่ชาวอินเดียที่นับถือศาสนาฮินดูใช้เรียกชื่อประเทศของเขายู่ มหากาพย์เป็นวรรณกรรมชิ้นสำคัญที่สุด เป็นโคลกที่ยาวที่สุดในโลก คือ มีทั้งหมด 90,000 บท ²⁹ บทหนึ่งมี 32 พยางค์ แบ่งออกเป็นตอน ๆ แต่ละตอนเรียกว่า บรรพ รวม 18 บรรพ มหากาพย์มหากาพย์พรรณนาถึงการทำสงครามขับเคี่ยวกันระหว่างกษัตริย์พี่น้อง 2 ตระกูล คือ ตระกูลเการว และตระกูลปาณฑพ ซึ่งทั้ง 2 ตระกูลต่างก็สืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษ

คนเดียวกัน คือ ท้าวภรต ชาวฮินดูโดยทั่วไปถือกันว่า มหาภารตะเป็นการทำสงครามระหว่างอธรรมฝ่ายหนึ่งและธรรมฝ่ายหนึ่ง การรบดำเนินไปอย่างดุเดือดเป็นเวลานานถึง 18 วัน ต้องเสียไพร่พลกลไกกรเป็นจำนวนมากมายที่สุดที่จะคณานับ ในที่สุดฝ่ายที่ยึดมั่นในธรรม คือ ฝ่ายตระกูลปาณฑพก็เป็นฝ่ายชนะ ผู้แต่งมหากาพย์มหาภารตะ คือ ฤาษีวยาสะ (Vyasa) ^{๒๐}

มหากาพย์มหาภารตะมีเรื่องแทรกหรือเรื่องสลับฉากอยู่หลายเรื่อง เช่น เรื่องพระชนและนางทมยันตี กับเรื่องลาวิตรี หรือแม้คัมภีร์ภควัทคีตาอันลือชื่อซึ่งถือกันว่าเป็นหัวใจในปรัชญาของชาวฮินดู ก็เป็นตอนหนึ่งในมหากาพย์มหาภารตะนี้

ดังนั้นมหากาพย์มหาภารตะจึงเป็นวรรณกรรมพราหมณ์ฉบับแรกที่พยายามดูดกลืนลัทธิความเชื่อ นิยาย เรื่องราวของบรรดาเทพเจ้าของชาวท้องถิ่นเข้าไปในศาสนาพราหมณ์ เรื่องที่สำคัญที่สุดในมหากาพย์มหาภารตะ คือ เรื่องภควัทคีตา ^{๒๑} ซึ่งเป็นบทเพลงสำหรับบูชาพระกฤษณะ

ในสมัยมหากาพย์นี้ได้เกิดเทพเคารพใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายองค์ พระเป็นเจ้าผู้คนระเวทเดิมถูกจำกัดหรือลดความสำคัญลง แต่มีเทพใหม่ ๆ เกิดขึ้นแทน เช่น พระพรหม พระวิष्ณุ และพระศิวะ ส่วนพระอินทร์ พระวรุณ พระสุริยเทพ ก็กลายเป็นเทพชั้นรอง ในสมัยมหากาพย์นี้อำนาจสูงสุดถูกเปลี่ยนมาอยู่กับพระวิष्ณุและพระศิวะ ซึ่งกลายเป็นเทพสูงสุดและมีการรวมเอาเทพเคารพที่สำคัญ 3 องค์ คือ พระพรหม พระศิวะ และพระวิष्ณุ เข้าด้วยกันในนามว่า "ตรีมูรติ" ^{๒๒}

นอกจากนี้ก็มีวิวัฒนาการใหม่เกิดขึ้นในสมัยนี้ คือ พวงพราหมณ์นับถือเทพธิดาหรือเทพผู้หญิง ซึ่งเป็นชายาของพระเป็นเจ้าด้วย เช่น นับถือพระอุมมาเทวีพระชายาของพระศิวะ หรือพระนางลักษมีชายาของพระวิष्ณุ เป็นต้น อีกทั้งยังนับถือสิ่งที่เกี่ยวข้องหรือเป็นสัญลักษณ์ของพระเป็นเจ้าที่ตนนับถืออีกด้วย พระโอรสหรือพระธิดาของพระเป็นเจ้าองค์สำคัญก็ได้รับการยกย่องให้เป็นพระเป็นเจ้าเช่นกัน เช่น มีการบูชาพระคเณศร์ โอรสของพระศิวะและพระอุมมาเทวี เป็นต้น แม้กระทั่งสัตว์ที่เป็นพาหนะของเทพเจ้า เช่น นาค ครุฑ โคเนื้อ ก็ยังเป็นเทพเคารพนับถือของประชาชนด้วยเช่นเดียวกัน

จะเห็นได้ว่าในยุคมหากาพย์นี้ ศาสนาพราหมณ์เริ่มพัฒนาจากศาสนาพระเวทมาสู่ศาสนาพราหมณ์ยุคใหม่ นั่นก็คือเป็นศาสนาที่ผสมผสานกันระหว่างศาสนาพระเวทและศาสนาของชาวท้องถิ่น ซึ่งลัทธิศาสนาของชาวท้องถิ่นที่ปรากฏนอกเหนือจากศาสนาพราหมณ์ของชนชั้นสูง ^{๒๓} ได้แก่ ลัทธิบูชานางทุรคา อันเป็นต้นกำเนิดของลัทธิการบูชาคัมภีร์ ลัทธิบูชาสุทเวท กฤษณะ ซึ่งมีรายละเอียดอยู่ในมหากาพย์มหาภารตะและเป็นลัทธิที่เป็นต้นแบบของภควัทคีตา และกลายเป็นไวศณพนิกายในยุคต่อมา นอกจากนี้ยังมีลัทธิบูชาปาศุปตะ ซึ่งเป็นพระนามหนึ่งของพระศิวะอีกด้วย

ในยุคนี้มีการสร้างรูปเคารพ โดยการเลียนแบบรูปมนุษย์และมีวัดสำหรับประดิษฐานรูปเคารพที่สร้างขึ้นด้วย

4. สมัยปุราณะและตันตระ

ศาสนาในยุคปุราณะมีความเป็นมาต่อเนื่องจากศาสนาในยุคพระเวท แต่ไม่ได้มีจุดกำเนิดดั้งเดิมมาจากเรื่องราวของพระเวทโดยตรง เป็นการผสมผสานและวิวัฒนาการระหว่างพระเวทกับลัทธิศาสนาดั้งเดิมของชาวพื้นเมืองและอีกลักษณะหนึ่งก็คือ การสัมพันธ์เชื่อมต่อกับเทพนิยาย คัมภีร์ปุราณะประกอบด้วยมหาปุราณะและอุปปุราณะ แต่ละประเภทประกอบด้วยคัมภีร์ย่อย 18 บท ซึ่งเป็นเรื่องราวกล่าวถึงตำนานปรัมปราว่าด้วยกำเนิดของโลกเทวดามนุษย์ และสิ่งทั้งปวง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของเทพต่าง ๆ เช่น พระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม

ส่วนตันตระก็เป็นยุคที่สืบต่อจากยุคปุราณะ หลักปรัชญาของตันตระเกี่ยวกับการแสวงหาธรรมชาติด้านแท้จริงของมนุษย์และจักรวาล ในยุคตันตระนี้เทพีได้รับการยกย่องว่ามีอำนาจเทียบเท่ากับเทพ และมีลัทธิเป็นของตนเอง

ในสมัยนี้ศาสนาพราหมณ์สมัยพระเวทได้เปลี่ยนรูปใหม่ เรียกกันว่า "ศาสนาฮินดู" ซึ่งศาสนาใหม่นี้ได้เกิดมีนิกายย่อยขึ้น 3 นิกาย ^{๓๔} ที่สำคัญ คือ

4.1 ลัทธิไศวนิกาย (Saivism)

4.2 ลัทธิไวษณพนิกาย (Vaishnavism)

4.3 ลัทธิศักติ (Saktism)

ดังมีรายละเอียดและประวัติความเป็นมาของแต่ละลัทธิดังต่อไปนี้

4.1 ลัทธิไศวนิกาย (Saivism)

ลัทธิไศวนิกายหรือคิวนิกาย (Saivism) เป็นนิกายที่สำคัญนิกายหนึ่งของศาสนาฮินดู คำว่า "ไศว" มาจากคำว่า "ศิวะ" ลัทธินี้นับถือบูชาและจงรักภักดีต่อพระศิวะหรือพระอิศวร ผู้ที่นับถือนิกายนี้ถือว่า พระศิวะเป็นผู้สร้างโลก ทรงเป็นเทพเหนือเทพทั้งปวง และเป็นกำเนิดของพระเจ้าทั้งปวง เป็นมหาเทพมหาศวร ^{๓๕}

หลักฐานสำคัญ คือ รูปเทพนั่งขัดสมาธิท่ามกลางสัตว์ป่าบนที่ประทับตราดินเผาที่ขุดพบจากแหล่งอารยธรรมโบราณ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่เมืองฮาร์ปพาและเมืองโมเฮนโจดาโร รูปเทวดั่งกล่าวนี เซอร์จอห์น มาร์แชลล์ สันนิษฐานว่า เป็นต้นแบบของรูปพระศิวะ นอกจากนี้ยังพบสิ่งทำด้วยหิน (ภาพประกอบที่ 1 หน้า 170) ซึ่งในยุคประวัติศาสตร์สิ่งมีความสัมพันธ์กับการบูชาพระศิวะ โดยกลายเป็นคิ้วลึงค์สัญลักษณ์ของพระศิวะมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ลัทธิไศวนิกายนี้ จากหลักฐานทางเอกสารที่เก่าแก่ที่สุดที่อ้างถึงการบูชาพระคิเว คือ ปันทิกของพุทธกรีกประจำราชสำนักของพระเจ้าจันทรคุปต์โมริยะ แห่งแคว้นมคธ ชื่อ เมกัสเทเนส (Megasthenes) เขาได้กล่าวถึงการบูชาเทพ 2 องค์³⁵ คือ ไดโอนิซุส (Dionysus) และเฮอร์acles (Herakles) ซึ่งเป็นชื่อเทพกรีกที่พุทธกรีกใช้เรียกเทพอินเดีย 2 องค์ คือ พระคิเว และพระกฤษณะ ตามลำดับ

ส่วนในมหากาพย์รามายณะก็มีข้อความหลายตอนที่กล่าวถึงพระคิเวในชื่อต่าง ๆ กัน เช่น คิติกัณฐะ มหาเทวะ รุทร ปศุปติ คังการะ อิศานะ เป็นต้น และยังกล่าวถึงการสมรสระหว่างพระอูมาและพระรุทห กำนเนิดของกรรติเกยะ (โอรสของพระคิเว) การเสวยยานิขิตีได้จากการกวนเกษียรสมุทร เป็นต้น

สำหรับสาระที่สำคัญของหลักคำสอนของลัทธินี้ คือ สอนความจริง 5 ประการ³⁷ คือ

1. ทุกข์
2. สาเหตุของทุกข์
3. ทางดับทุกข์ คือ โยคะ
4. กฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์
5. การสิ้นสุดของทุกข์

นั่นคือเมื่อเป็นทุกข์ก็หาเหตุของทุกข์และหาทางดับทุกข์ คือ ปฏิบัติโยคะ โดยการติดต่อกับพระเจ้า ซึ่งทำได้ 2 วิธี คือ การสวดมนต์อันวอนและทำสมาธิจิต ส่วนวิธีที่สองไม่ต้องสวดมนต์ เพียงแต่สงบจิตเท่านั้น

สำหรับกฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ ก็คือ การปลงสังเวช โดยไปที่เชิงตะกอนเผาศพ แล้วเอาขี้เถ้าทาตัว นอนคลุกขี้เถ้า ท้องคาถา และประพฤติแบบยาจก คือ เก็บอาหารเหลือ ๆ มากิน เพื่อเป็นการดับกิเลสตัณหาทั้งปวง ส่วนข้อสุดท้าย คือ การสิ้นสุดของทุกข์ ซึ่งมี 2 แบบ คือ การสิ้นสุดของความทุกข์ทั้งปวง นั่นคือ การหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด และอีกแบบหนึ่ง คือ กลายเป็นผู้วิเศษ หยั่งรู้ดินฟ้า เหาะได้ และแปลงกายได้ เป็นต้น

ในลัทธิไศวนิกาย พระคิเวหรือพระอิศวรเป็นเทพสูงสุดของลัทธิ พระองค์คือผู้ทำลายโลก ในขณะที่พระพรหมเป็นผู้สร้างโลก และพระวิษณุเป็นผู้รักษา ประวัติกำเนิดของพระคิเวมีหลักฐานกล่าวไว้หลายประการ คือ

จากหลักฐานวรรณคดีอินเดียโบราณ เช่น คัมภีร์พระเวท กล่าวว่า ในยุคไตรเพทหรือพระเวทนั้นศาสนาพราหมณ์มีเทพบุตรองค์หนึ่งที่มีลักษณะพิเศษ คือ เกิดมาจากร่องไห้ พระผู้

เป็นเจ้าของให้กำเนิดเทพองค์นี้ จึงให้ชื่อว่า รุท ^{๓๘} (แปลว่า ร้องไห้) พระรุทเป็นเทวดาที่ยิ่งใหญ่และมีอำนาจมากที่สุดในสมัยพระเวท พระองค์เป็นใหญ่เหนือการสรรเสริญและยัญกรรมทั้งปวง เป็นผู้สร้างและผู้ทำลาย ซึ่งถือกันว่า ทำให้สะอาดปราศจากมลทิน เพื่อจะได้กำเนิดใหม่สมัยต่อมาวิวัฒนาการของศาสนาพราหมณ์เริ่มขึ้นโดยพระรุทเทพเคารพที่ยิ่งใหญ่แต่เดิม ได้หมดความสำคัญลง และเกิดรูปใหม่ในนามพระเป็นเจ้าศิวะ (Shiva) ซึ่งหมายถึง ความกรุณา หรือขุบให้สะอาด พระศิวะเป็นที่เคารพของศาสนาพราหมณ์แทนพระรุทเดิม ดังนั้นเทพองค์นี้จึงกำเนิดมาจากการตัดแปลงหรือศรัทธาความเชื่อถือของชาวฮินดู ที่เปลี่ยนการนับถือพระเจ้า โดยความนิยมตามยุคสมัยเป็นประการสำคัญ

พระศิวะ เป็นเทพเจ้าผู้ทำหน้าที่ทำลายล้างโลก สำหรับพวกไศวนิกายถือว่าพระองค์เป็นเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในคัมภีร์ปุราณะของไศวนิกาย เช่น ศิวปุราณะ กล่าวว่า พระศิวะเป็นต้นกำเนิดของสิ่งทั้งปวงในจักรวาล รวมทั้งเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่ทั้ง 3 ลักษณะของพระศิวะในรูปมนุษย์มี 3 ตา ^{๓๙} ตาที่ 3 อยู่กลางหน้าผาก ผมเกล้าเป็นมุ่นขมวดมีจันทร์เสี้ยวประดับ นุ่งหนังเสือ หนังช้างหรือหนังควาย มีงูเป็นเครื่องประดับกาย ^{๔๐} มีอาวุธประจำกายหลายอย่างที่สำคัญที่สุด คือ ตรिशูล วิมานที่ประทับอยู่บนยอดเขาไกรลาส บนเทือกเขาหิมาลัย เขาไกรลาสนี้เป็นสวรรค์ชั้นสูงสุด บนยอดเขามีวิมานสร้างอยู่บนพื้นที่สามเหลี่ยม พระศิวะประทับอยู่กับพระมเหสี นามว่า พระอุมาหรือปารวตี และชื่ออื่น ๆ อีกหลายชื่อ มีโอรส 2 องค์

องค์แรก ชื่อ พระคณเศ ^{๔๑} (Kanesa) หรือนิมเนศวร์ ถือกันว่าเป็นเจ้าแห่งวิทยาการต่าง ๆ รูปพระคณเศมักจะทำเศียรเป็นเศียรช้าง กายอ้วนใหญ่ ทรงหนุเป็นพานะ (ภาพประกอบที่ 2 หน้า 171)

องค์ที่ 2 ชื่อ พระขันตกุมาร, สกนทะ ^{๔๒} หรือกรรตติเกยะ (Skanda, Karttikeya) ถือกันว่าเป็นเทพเจ้าแห่งสงคราม มี 6 เศียร 12 กร ทรงนกงูเป็นพานะ

พานะของพระศิวะ คือ โค ชื่อนนดิ (Nandi) หรือโคอุสุภราช เป็นวัวที่มีกายสีขาว รูปประติมากรรมนิยมทำรูปปั้นโคกำลังหมอบ ขูหัวกระทำความเคารพพระศิวะ ทั้งพระชายา พระโอรส ตลอดจนพานะ ล้วนได้รับความเคารพนับถือเป็นอย่างมากในลัทธิไศวนิกาย

นอกจากนั้นโดยปกติลัทธิไศวนิกายมักนิยมเคารพบูชาพระลักษณะของพระศิวะ คือ ศิวลึงค์ ซึ่งเป็นเครื่องหมายวัตถุบูชาที่สำคัญและนับถือกันอย่างแพร่หลาย ในเทวาลัยที่นับถือลัทธิไศวนิกายจะสร้างศิวลึงค์อุทิศไว้ให้พระศิวะทุกแห่งทั่วประเทศอินเดีย ซึ่งทำกันหลายรูปแบบหลายขนาด โดยปกติจะแบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ ^{๔๓} คือ

1. สิ่งของที่เคลื่อนย้ายได้ ทำด้วยดิน โลหะ หินมีค่าต่าง ๆ ทองแดง เหล็กและตะกั่ว นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่ทำด้วยดินเผาและดินดิบอีกด้วย

2. สิ่งของที่เคลื่อนย้ายไม่ได้ ซึ่งแบ่งออกเป็นประเภทย่อย ๆ ที่สำคัญ ได้แก่

2.1 สวายัมภวะ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ถ้าเกิดแตกหักทำลายไปจะต้องใช้ทองหรือทองแดงเท่านั้น มาเชื่อมให้คงสภาพเดิม สิ่งชนิดนี้ถือว่าเป็นสิ่งเคลื่อนย้ายที่ไม่ได้เลย หากเคลื่อนย้ายก็จะก่อให้เกิดความหายนะแก่บ้านเมือง

2.2 ไควตะ มีรูปร่างเหมือนเปลวไฟ หรือเหมือนมือ 2 มือ ในตำนาน

2.3 คาณปะตะ คือ สิ่งที่สร้างโดยพวกคนแคระ มีรูปร่างเหมือนผลแตงกวา มะนาว หรือแอปเปิ้ล

2.4 อรรษะ คือ สิ่งที่พวกฤาษีใช้บูชา มีรูปร่างเหมือนผลมะขวิดที่ยังไม่ปอกเปลือก

2.5 มานุษ คือ สิ่งที่ต้องสร้างโดยมีมนุษย์ สร้างตามหลักเกณฑ์ที่วางไว้ในอาคม มานุษสิ่งนี้มี 3 ส่วน ส่วนล่างสุดเป็นรูปสี่เหลี่ยม เรียกว่า "พรหมภาค" (Brahmabhaga) ตอนกลางเป็นรูปแปดเหลี่ยม เรียกว่า "วิษณุภาค" (Visnubhaga) ตอนยอดสุดเป็นรูปกลม เรียกว่า "รุทราภาค" (Rudrabhaga)

ชาวอินเดียมีประติมากรรมสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใหม่ คือ ทำรูปใบหน้าคนหรือพระพักตร์ของพระคเณศอยู่บนผิวสิ่ง เรียกว่า मुखสิงค์ อาจมีหน้าเดียวหรือหลายหน้าก็ได้ (ภาพประกอบที่ 3 หน้า 172)

สิ่งส่วนมากจะประดิษฐานร่วมกับรูปอวัยวะเพศหญิง ซึ่งเรียกว่า "โยนิ" จึงมักเรียกรวมกันว่า คิวสิงค์ - โยนิ รูปคิวสิงค์และโยนิมีกำเนิดจากตำนานฮินดูโบราณว่า อวัยวะเพศทั้งคู่ คือ การเกิด การสืบต่อช่วงอายุ และชีวิตต่อชีวิต นอกจากนี้โยนิ คือ กำลังหรือส่งเสริมอำนาจความยิ่งใหญ่ให้แก่สิ่งใด ดังนั้นการประดิษฐ์รูปคิวสิงค์และโยนิอยู่คู่กัน ก็หมายถึง สิ่งทั้งสอง คือ ต้นเหตุ^{๔๕} ของทุกสิ่งทุกอย่างในโลก เป็นที่มาของเลือดเนื้อ ความสมบูรณ์ และของสองสิ่งนี้ คือ ตัวตนของพระคเณศกับพระนางอุม่าโดยตรง

รูปเคารพของพระคเณศนอกจากคิวสิงค์ ซึ่งเป็นที่นิยมสร้างมากที่สุดแล้ว เรามักจะพบรูปเคารพของพระคเณศในปางต่าง ๆ ที่สำคัญ ๆ ได้แก่

1. สิงโคทภวมูรติ^{๔๖} ลักษณะของรูปเคารพปางนี้เป็นรูปพระคเณศปรากฏอยู่บนด้านหน้าของคิวสิงค์ มี 4 กร 2 กร ทำปางประทานอภัยและปางประทานพร ส่วนอีก 2 กร ถือขวานและหนังงวงสัตว์ร้าย ด้านขวามือของพระคเณศมีรูปหงส์ขนาดเล็ก ซึ่งแทนสัญลักษณ์ของพระพรหม ส่วนทางซ้ายมือของคิวสิงค์ ตรงฐานมีรูปหมูป่าทำท่าขวิดดิน ซึ่งหมูป่านี้เป็นสัญลักษณ์ของพระนารายณ์ (ภาพประกอบที่ 4 หน้า 173)

๑๗
N
8195
๗75
2532

15

2. อรรณนาวิศวรรมูรติ ^{๔๗} ปางนี้เป็นรูปปางครึ่งหญิงครึ่งชาย พระคิวยะและพระอุมา อยู่ในร่างเดียวกันแต่คนละด้าน เช่น ด้านซ้ายเป็นรูปของพระอุมาเทวี ส่วนด้านขวาเป็นรูปของพระคิวยะ

3. หริหระ ^{๔๘} ปางนี้เป็นการรวมกันของเทพ 2 องค์ ที่สำคัญคือ พระคิวยะ ในชื่อว่า หริ (Hari) และพระวิษณุ ในชื่อว่า หระ (Hara) รูปเคารพปางนี้จะแสดงพระเป็นเจ้าทั้งสองอยู่คนละด้าน ซ้ายและขวา ด้านซ้ายเป็นพระวิษณุ มี 2 กร ถือจักรและหอยสังข์ ด้านขวาเป็นพระคิวยะ มี 2 กร ขวามือทำปางประทานพร และถือตรีศูล

4. กัลยาณสุนทรมูรติ ^{๔๙} ปางนี้หมายถึง ปางระลึกถึงวันอภิเชกสมรสของพระคิวยะกับพระนางปารพตี มีลักษณะทางศิลปะ คือ พระคิวยะยืนคู่กับพระนางปารพตี ซึ่งยืนอยู่ทางขวามือของพระองค์

5. นกตะมูรติ หรือคิวนาฏราช ^{๕๐} พระคิวยะทรงเป็นครุหรือเทพที่ยิ่งใหญ่ของศิลปะแห่งการพ้อนรำ การเต้นรำของพระองค์ทั้ง 108 ท่า ทรงคิดขึ้นเอง การเต้นของพระคิวยะ คือ ปฏิกริยาของการทำให้เกิดพลังงานภายนอก สร้างมนุษย์และโลกขึ้นมา รูปเคารพปางนี้มีลักษณะทางศิลปะที่น่าสนใจและมีความหมายเป็นอย่างยิ่ง คือ พระกรขวาของคิวนาฏราชถือกลอง หมายถึง สัญลักษณ์ของการสร้างโลกและทุกสิ่งทุกอย่างในโลก ส่วนฝ่าพระหัตถ์ซ้ายมีเปลวเพลิงออกมาล้อมรอบเป็นกรอบ เปลวเพลิงมีความหมายว่า ในสมัยสิ้นสุดที่สุด โลกจะเผาผลาญโลกทั้งหมด พระกรซ้ายทำปางประทานอภัยและชี้ลงมาที่พระบาทซ้ายซึ่งยกขึ้นมาสูง พระบาทซ้ายหมายถึง การหลุดพ้น พระคิวนาฏราชนี้เต้นรำอยู่บนหลังคนแคระ ชื่อ อัมสมาร ปุรุสะ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความโง่เขลาและความมืด นอกจากนี้กลุ่มเปลวเพลิงที่ล้อมรอบพระคิวยะ ชาวฮินดูยังเชื่อกันว่าเป็นสัญลักษณ์ของคำอุทาน "โอม" อีกด้วย

6. อูมามเหศวรมูรติ ^{๕๑} ปางนี้เป็นรูปพระคิวยะ 2 กร หรือ 4 กร ประทับนั่งโอบพระอุมา ซึ่งประทับนั่งอยู่บนพระเพลา

นอกจากปางที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีปางต่าง ๆ อีกมากที่ไม่ได้กล่าวถึงไว้ในที่นี้

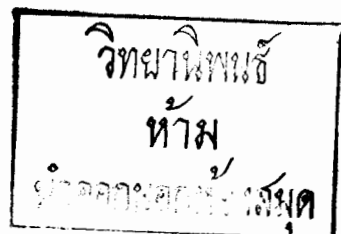
พระคิวยะนี้มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันมากมายตามลักษณะและฤทธิเดช ตลอดจนตามเหตุการณ์ในตำนาน ความเป็นมาของพระองค์ พระนามที่รู้จักกันแพร่หลาย ได้แก่ อิศวร รุทรมหาเทพ ปรเมศวร ภูเตศวร เป็นต้น

ส่วนพระนามที่ตั้งขึ้นตามลักษณะและฤทธิเดชของพระองค์ คือ

ปศุบดี	ผู้เป็นใหญ่เหนือสัตว์โลกทั้งหลาย	ผู้เป็นเจ้าแห่งปศุสัตว์
วิศวานาถะ	ผู้เป็นใหญ่เป็นที่พึ่งแห่งโลก	
อูรชวี	ผู้มีมวยผมบนจอมศิรชะ	

11. ก.ค.2533

006977

ไกรวษ ⁵² ผู้ดูร้ายนากลัว
 จันทรเศขร ⁵³ ผู้มีดวงจันทร์เป็นปิ่น
 นิลกัณฐะ ผู้มีคอดำเพราะตีม้น้ำพิษที่เกิดจากการกวนน้ำอมฤตในเกษียรสมุทร
 ทาณทว ⁵⁴ ผู้ชื่นชอบในการพ้อนรำ
 ทิฆัมพร ผู้ทรงอาวุธทั้งฟ้า ผู้เป็นใหญ่ในท้องฟ้า
 มหากาล พระกาล มฤตยูผู้ช่วย ผู้มีชัยชนะเหนืออมฤตยู ผู้มีชัยชนะเหนือความตาย
 คังการะ สรรวะ สทาศิวะ สัมภู ผู้เป็นใหญ่
 กपालมาลิน กपालิน ผู้มีพวงมาลัยรูปศิระษะ ผู้สวมมาลัยหวักระโหลก
 ปัจจุบันชาวฮินดูนิยมเรียกพระองค์ว่า ชังการี (Shankari) หรือศิวะ ⁵⁵ (Shiva)

4.2 ลัทธิไวษณพนิกาย (Vaishnavism)

ชื่อลัทธินี้ได้ดัดแปลงมาจากชื่อพระวิษณุ ซึ่งแต่เดิมเป็นชื่อเทพแห่งสวรรค์ในศาสนาฮินดูยุคแรก (เทพแห่งพระอาทิตย์) คำว่า "ไวษณพ" ปรากฏในคัมภีร์มหาภารตะว่า หมายถึง ชื่อลัทธิที่เป็นที่รู้จักกันในนามต่าง ๆ เหล่านี้ คือ สุนิ สุนฤต ภควตยะ ลัตตวตยะ ปัญจกาลวิท เอกานติกะ ตันมายะ และปาณูจราตริกยะ แต่ที่นิยมใช้คือ ภควติตา ซึ่งแต่เดิมเป็นชื่อลัทธิที่บูชาเทพวสุทเวชะ - กฤษณะ ซึ่งเป็นชื่อของกษัตริย์ผู้ปรีชาสามารถ เป็นวีรบุรุษต่อมาเมื่อประชาชนนับถือมากเข้าก็กลายเป็นเทพเจ้า ลัทธิภควตยะ ซึ่งนับถือวสุทเวชะ - กฤษณะเป็นเทพสูงสุด ได้รับความนิยมมากในต้นคริสตทศวรรษ และต่อมาก็ได้ผสมกลมกลืนเข้ากับบุคลิกลักษณะของเทพวิษณุและนารายณะของศาสนาฮินดูยุคแรก

หลักฐานทางโบราณคดีที่เก่าแก่ที่สุดที่เกี่ยวข้องกับลัทธิบูชาวสุทเวชะ-กฤษณะ (ซึ่งต่อมาเทพวสุทเวชะ-กฤษณะ ได้กลายเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ คือ กฤษณะอวตาร) โดยในดินแดนภาคเหนือของอินเดียพบเรื่องราวจารึกของทูตกรีกเฮลิโอโดรัส บนเสาหินที่เมืองเบลนคร ใกล้สาธุจีในมัลลประเทศ ในปัจจุบันคือ เมืองภิวสะ จารึกเขียนเป็นอักษรพราหฺมณ บันทึกลงไว้ว่า ครุทวชา (ตัวเสามีหัวเป็นรูปครุฑ) นี้ ได้รับการสร้างขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่เทพวสุทเวชะ - กฤษณะ นอกจากนั้นยังพบจารึกที่กล่าวถึงการบูชาวสุทเวชะ - กฤษณะ ที่สำคัญ คือ จารึกที่บ่อน้ำ ในหมู่บ้านโมราใกล้เมืองมธุรา

สำหรับหลักฐานทางเอกสาร ในบันทึกต่างชาติที่มีการกล่าวถึงวสุทเวชะ นั่นคือ บันทึกของเมกัสเตเนส ทูตกรีกประจำราชสำนักของพระเจ้าจันทรคุปต์โมริยะ (พ.ศ. 762 - 773) เมกัสเตเนสเล่าว่า มีการบูชาพระวสุเทพในเมืองมธุราและเมืองกฤษณะปุระ ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำยมุนา แต่เมกัสเตเนสเรียกวสุทเวชะ ว่า เฮราเคลส์ (Herakles or Heracles)

นอกจากนี้ก็มีวรรณกรรมในพุทธศาสนา เช่น มหานิเทศ และจุลนิเทศ ที่กล่าวถึง การบูชาพระวสุเวช

ศาสนาภควตาซึ่งได้กลายเป็นลัทธิไวษณพนิกายของศาสนาพราหมณ์นั้น นับเป็นศาสนา แรกที่ได้นำเอาคติการบูชารูปเคารพมาให้ประชาชนวรรณะสูงผู้เคร่งครัดในศาสนาพราหมณ์ ตาม คติความเชื่อทางศาสนานี้ เชื่อว่า พระเป็นเจ้าจะปรากฏกายลงมาให้เห็นในแบบต่าง ๆ กัน และเพื่อเป็นการสะดวกในการสักการบูชา จึงนิยมทำรูปแทนองค์ขึ้น ซึ่งจะเป็นรูปวาดหรือรูป แกะสลักก็ได้

ชื่อภควตา ยังคงเป็นที่นิยมใช้กันจนถึงสมัยคุปตะ (พ.ศ. 1100 - 1300) แม้คำว่า "ไวษณะ" จะเป็นที่รู้จักกันแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 ⁵⁶ แต่เพิ่งจะเริ่มนิยมใช้ในสมัยพระ- เจ้าเทวคัทธิ กษัตริย์วงศ์กุรจาร - ประติหาระ (พุทธศตวรรษที่ 14) เมื่อศาสนาภควตากลายเป็นไวษณะนั้น เน้นหนักไปทางความสำคัญของอวตารที่นิยมที่สุด คือ ปางวราหะ นรสิงห์ และ วามนะ - ตริวิกรม

พระวิष्ณุหรือพระนารายณ์เป็น 1 ในตรีมูรติ หรือเทพเจ้า 3 องค์ ที่สำคัญในศาสนา พราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกายถือว่า วิष्ณุเป็นเทพที่สำคัญที่สุดในตรีมูรติ พระวิष्ณุนี้เป็นเทพที่มีมา ตั้งแต่สมัยพระเวท ตั้งปรากฏอยู่ในพระเวททั้ง 4 คือ ถคเวท ยชุรเวท สามเวท และ ออถรรณเวท ทรงเป็นสัญลักษณ์แสดงพลังของพระอาทิตย์ ต่อมาในสมัยคุปตะ พระวิष्ณุได้รับการยกย่องนับถือเท่าเทียมกับพระศิวะและพระพรม จึงเรียกเทพเจ้าทั้งสามนี้ว่า "ตรีมูรติ" พระวิष्ณุมีหน้าที่พิทักษ์รักษাজักรวาลและเป็นตัวแทนของความดีงามและความกรุณาปราณี แต่ตาม คติในลัทธิไวษณพนิกาย ถือว่า พระวิष्ณุเป็นผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่งในโลก พระองค์คือผู้บริหารหรือ คัมครองโลก

สำหรับคำว่า "พระนารายณ์" ซึ่งเป็นพระนามของพระวิष्ณุที่เป็นที่รู้จักกันดีทั้งใน ประเทศอินเดียและประเทศอื่นนั้น ที่มาของคำว่า "นารายณ์" นั้น มาจากหลักฐานทางวรรณคดี ที่เก่าแก่ที่สุด คือ คัมภีร์ Baudhayana Dharma Sutra (ซึ่งแต่งประมาณ พ.ศ. 43 หรือประมาณ 500 ปี ก่อน คริสตกาล) และคัมภีร์ Taittiriya Aranyaka ⁵⁷ ได้ กล่าวไว้ว่า นารายณ์ นั้นคือ พระเป็นเจ้าองค์เดียวกับพระวิष्ณุ และเทพเจ้าองค์นี้ คือ ผู้ลงวันบำรุงรักษาลोक

พระวิष्ณุมี 1 เคียร 4 กร และมักจะทรงถือสิ่งขี้ คุกทาหรือตะบอง ดอกบัว และจักร (ในสมัยรัตนโกสินทร์ ไทยเราเปลี่ยนดอกบัวเป็นตรี) เป็นเทพจตุรภุช มีสี่กร เครื่องหมาย ที่เป็นเอกลักษณ์ของพระวิष्ณุ คือ ขนนกออกขมวดเป็นรูปยันทันดินหนึ่ง เรียกว่า "ศรีวิตล" ⁵⁸

จากคัมภีร์ Vaihanasagma อันเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดของไวษณพนิกายนั้น ได้แบ่งรายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะรูปปั้น รูปสลัก ของพระวิษณุออกเป็น 3 ท่าด้วยกัน คือ ท่ายืน ท่านั่ง และท่านอน ท่ายืน เรียกว่า สถานกะ - มูรติ (Sthanaka - murti) (ภาพประกอบที่ 5 หน้า 174) ท่านั่ง เรียกว่า อาสนะ - มูรติ (Asana - murti) (ภาพประกอบที่ 6 หน้า 175) และท่านอน เรียกว่า ศยณะ - มูรติ ^{๕๙} (Sayana - murti) (ภาพประกอบที่ 7 หน้า 176) ทั้ง 3 ท่านี้แต่ละท่ายังแบ่งออกเป็น 4 แบบย่อย ๆ คือ แบบโยคะ (yoga) แบบภโยคะ (bhoga) แบบวีระ (vira) และแบบอาภิจาริกะ ^{๖๐} (abhicharika) เพื่อให้สอดคล้องกับความปรารถนาของผู้บูชา

สรีระของพระวิษณุจะไม่เป็นสีใดสีหนึ่งคงที่ แต่จะเปลี่ยนไปตามยุคสมัยของโลก ^{๖๑} ในภฤตายุค จะเป็นสีขาว เพราะเป็นยุคที่โลกเปี่ยมไปด้วยคุณธรรม ครั้นถึงไตรตายุคจะเป็นสีแดง เพราะสัถยธรรมเสื่อมลง 1 ใน 4 ส่วน ต่อมาถึงทวาปรยุคจะเป็นสีเหลือง เพราะสัถยธรรมเสื่อมลงไปครึ่งหนึ่ง แต่ในปัจจุบันอยู่ในภฤตยุค พระวิษณุจึงมีผิวสีดำหรือสีน้ำเงิน เพราะสัถยธรรมเสื่อมลงเกือบหมด

ที่ประทับประจำของพระวิษณุ คือ สวรรค์ชั้นไวกุนธุ์ ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของเกษียรสมุทรหรือทะเลน้ำนม พระวิษณุจะบรรทมอยู่บนอาสนะในวงขนคของพญานาคนาคราช และมีพระชายา คือ พระลักษมี นั่งปรนนิบัติอยู่แทบพระบาท หากไม่เกิดเหตุเภทภัยทุรพาล พระวิษณุก็จะบรรทมอยู่อย่างนั้น ครั้นเมื่อเกิดเป็นทุรยุค พระวิษณุก็จะตื่นบรรทมไปปราบ เรียกว่า "อวตาร" (Avatara) ^{๖๒}

การอวตารของพระวิษณุแบ่งออกเป็น 3 แบบด้วยกัน คือ แบบที่ 1 คือ การอวตารสมบูรณ์ โดยกลายร่างจากร่างเดิมมาเป็นร่างใหม่ เรียกว่า อวตาร (Avatara) และอยู่ในร่างใหม่จนสิ้นอายุขัย ส่วนการกลายร่างเพียงชั่วคราวระยะเวลาหนึ่ง เพื่อจุดประสงค์บางอย่างและเมื่อสำเร็จตามจุดประสงค์นั้นแล้วก็กลับคืนสู่ร่างเดิม เรียกว่า อาเพศ (Avesa) และการกลายร่างของอำนาจบางส่วนในองค์เพื่อจุดประสงค์บางอย่าง เรียกว่า อังคะ (Amsa) ^{๖๓}

อวตารของพระวิษณุมีจำนวนมากมายหลายปาง แต่ที่สำคัญ ๆ มี 10 ปาง อวตารเหล่านี้เกิดขึ้นเนื่องจากโลกเกิดภฤตยุค ไม่สงบ พระวิษณุจะอวตารลงมาเกิดเป็นปางต่าง ๆ มีทั้งมนุษย์และสัตว์เพื่อปราบยุคเข็ญ ประทานความสงบสุขให้แก่โลกและมนุษย์ อวตารเหล่านี้มีเรื่องราวกำเนิดความเป็นมาปรากฏอยู่ในหลักฐานวรรณคดีของอินเดีย ซึ่งเต็มไปด้วยปาฏิหาริย์ที่ไม่น่าเป็นไปได้ทั้งสิ้น คัมภีร์ปุราณะ มหาकाพย์รายมาณะ มหาकाพย์มหากาตะ และคัมภีร์ภควัทคีตา ส่วนแต่บรรจุเรื่องราวความเป็นมาของอวตารทั้ง 10 ของพระวิษณุทั้งสิ้น อวตาร

10 ปาง นั้น 9 ปางเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นมาแล้วในอดีต ส่วนปางที่ 10 เป็นเหตุการณ์ที่กำลังจะมาถึงในอนาคตกาล อวตารทั้ง 10 นี้ เรียกว่า ทศอวตาร มีดังต่อไปนี้

4.2.1 มัตสยาวตาร (Matsya Avatara : Fish Incarnation)

เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับมหาอุทกภัย ^{๕๔} พระมนูได้นำเอาปลาตัวเล็ก ๆ ตัวหนึ่งมาเลี้ยงไว้ แต่ปลาตัวนี้เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วจนกลายเป็นปลาขนาดมหึมา พระมนูจึงนำไปปล่อยให้อยู่ในห้วงมหาสมุทร ปลาตัวนี้ได้เตือนพระมนูให้รู้ว่าจะมีมหาอุทกภัยเกิดขึ้น ให้เร่งต่อเรือขนาดใหญ่และนำเอาสัตว์โลกต่าง ๆ ชนิดละ 1 คู่ ไปอยู่บนเรือ เพื่อให้รอดพ้นจากการจมน้ำตาย พระมนูจึงรู้ว่าปลาหมึกที่มีเกล็ดเป็นสีทองห่อหุ้มร่างกาย มีเขาประดับศิระษะ 1 อัน ก็คือ วิษณุเทพ เมื่อกระแสน้ำเอ่อท่วมท้นขึ้นมา ปลาตัวนี้ก็ช่วยชักลากเรือดังกล่าวให้แล่นฝ่ากระแสน้ำหลากอันรุนแรงออกไปได้โดยปลอดภัย โดยใช้ลำตัวของนาควาสกุรีผูกชักลากต่างเชือก

4.2.2 กูรมาวตาร (Kurma Avatara : Tortoise Incarnation)

เป็นเรื่องราวของการกวนเกษียรสมุทร ^{๕๕} เหล่าอสูรและเทพได้ตกลงร่วมมือกันประกอบพิธีกวนทะเลน้ำมันเพื่อให้ได้น้ำอมฤต โดยใช้เขามันทรเป็นแกนในการปั่นกวนน้ำ ใช้ลำตัวของนาควาสกุรีเป็นเชือกพันเขามันทร เพื่อผูกให้ภูเขามัน ผูกเทอดันส่วนหาง ผูกอสูรอุตศิระษะ เขามันทรค้อยดิ่งจมลึกลงไปทุกที ด้วยเกรงว่าภูเขานี้จะจมลึกจมทะเลใต้มหาสมุทรลงไป พระวิษณุจึงต้องปรากฏตัวขึ้นในร่างของเต่า ค้ำค้ำลงไป ใช้ลำตัวรองรับฐานของภูเขาค้ำค้ำค้ำค้ำ และพระศิวะรีบกลืนยาพิษร้ายสีด้า ซึ่งไหลออกจากปากของนาควาสกุรี เพราะความร้อน ด้วยเกรงว่าพิษร้ายจะปะปนกับน้ำอมฤตที่จะเกิดขึ้น ในที่สุดพิธีกรรมดังกล่าวก็ลุล่วงไปได้ด้วยดี และมีผลพลอยได้นอกจากน้ำอมฤต เกิดขึ้นเป็นสรรพชีวิตอันวิเศษหลายสิ่ง อาทิเช่น พระศรี ขยายของพระวิษณุ ไอร่วต ข้างทรงสีขาวของพระอินทร์ ต้นไม้วิเศษ ต้นปาริชาติ และเหล่าอิตถีเพศซึ่งมีรูปโฉมงดงาม ที่เรียกว่า นางอัปสร น้ำอมฤตดังกล่าวเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความโลภ สาเหตุแห่งการลักขโมย การฉ้อโกง การลักพา ทำให้มีการติดตามและเกิดการต่อสู้ขึ้น

4.2.3 วราหาวตาร (Varaha Avatara : Boar Incarnation)

เมื่อโลกมนุษย์ถึงกาลวิบัติเนื่องจากมีสายน้ำเอ่อขึ้นมาท่วมท้นไปทั่ว ทั้งยังเป็นถิ่นชุมนุมของเหล่าอสูรน้ำ พระวิษณุจึงต้องแปลงร่างเป็นหมูป่า ค้างคาวไปในกระแสน้ำ ทำการสู้รบกับกองทัพอสูร และได้ฆ่ากษัตริย์แห่งอสูร นามว่า แพนตย ในที่สุดก็พาเอาภูเทวี เทพธิดาแห่งนิภน ซึ่งถูกแพนตยนำไปกักขังเป็นเชลยอยู่ใต้น้ำขึ้นมาเบื้องบนได้สำเร็จ การแปลงร่างของพระวิษณุเป็น รูปลักษณะก่อนล่างของร่างกายเป็นมนุษย์ มีศิระษะเป็นหมูป่า ^{๕๖}

4.2.4 นรสิงหาวตาร (Narasinha Avatara : Man Lion Incarnation)

กษัตริย์แห่งอสูร หิรัณยกคิปุ สำคัญตนว่าเป็นผู้ซึ่งมีความสามารถ เก่งกล้าเป็นหนึ่งในจักรวาลได้กล่าวล่องดีทำทนายพระวิष्ณุ ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือว่าเป็นเทพซึ่งปรากฏอยู่ทั่วทุกอนุแห่งจักรวาล โดยใช้มือเคาะไปที่เสาดันหนึ่งพร้อมกับกล่าวทำให้พระวิष्ณุปรากฏตัวขึ้น ถ้าหากเป็นจริงดังที่คนทั้งหลายเขาเชื่อถือว่า มีความเก่งกล้าสถิตย์อยู่ทั่วทุกแห่งทุกหน และเสาดันที่หิรัณยกคิปุเคาะก็แยกตัวออกปรากฏกายของวิष्ณุเทพก้าวออกมา มีรูปทรงเป็นบุรุษ ศีรษะเป็นสิงโต ตรงเข้าตะครุบตัวจอมอสูรหิรัณยกคิปุจับกระชากร่างกาย निकออก เป็น 2 ส่วนทันที ⁶⁷

4.2.5 วามनावตาร (Vamana Avatara : Dwarf Incarnation)

เป็นเรื่องราวของวิष्ณุตรีวิกรม เทพ และอสูร ทำการต่อสู้กันอยู่เป็นเวลานาน และอสูรก็เริ่มจะมีอำนาจมากขึ้น เทพทั้งหลายจึงต้องขอให้วิष्ณุเทพช่วยเหลือ พระวิष्ณุจึงแปลงร่างเป็นพราหมณ์แคระ ชื่อ วามน ได้ไปทำความตกลงกับท้าวพลี กษัตริย์แห่งเหล่าอสูร โดยขอประนีประนอมต่อรองขอที่อยู่อาศัยแก่เทพทั้งหลาย เป็นอาณาบริเวณกว้างยาวเท่าพราหมณ์นี้ก้าวเท้าเดินเพียง 3 ก้าว ท้าวพลีก็ยินยอมแต่โดยดี วามนพราหมณ์จึงออกเดิน 3 ก้าว ก้าวแรกได้พื้นโลกไว้ทั้งหมด ก้าวที่ 2 ได้ท้องฟ้าและสวรรค์ทั้งหมด และก้าวที่ 3 ได้อณาจักรแห่งจักรวาลจนถึงทิศใต้แห่งพราหมณ์เทพ

4.2.6 ปรศุรามาวตาร (Parasurama Avatara : Rama with the Battle axe Incarnation)

อวตารเป็นมนุษย์ ชื่อ ปรศุราม ⁶⁸ ผู้ถือขวานแห่งสงครามเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยว ปรศุรามนี้เป็นลูกของพราหมณ์และเป็นตัวแทนของคนในวรรณะพราหมณ์และทำสงครามกับคนในวรรณะกษัตริย์ ปรศุรามรบชนะพวกกษัตริย์ถึง 21 ครั้ง และได้ทำนิคมอบแผ่นดินให้แก่พวกวรรณะพราหมณ์

4.2.7 รามาวตาร (Rama Avatara : Incarnation as King Rama)

พระวิष्ณุอวตารลงมาเป็นเจ้าชายกึ่งเทพกึ่งนกร ⁷⁰ ซึ่งเล่าไว้ในมหากาพย์รามายณะ พระรามเป็นรัชทายาทที่จำเป็นต้องทิ้งชีวิตในราชสำนัก มาใช้ชีวิตแบบนักบวชกับนางสีดาพระชายา และพระลักษมณ์พระอนุชา ต่อมาจำเป็นต้องทำการสู้รบกับอสูร เนื่องจากกษัตริย์แห่งอสูรได้ลักพาเอาตัวพระชายาไปไว้ที่กรุงลงกา

4.2.8 กฤษณาวตาร (Krishna Avatara)

อวตารเป็นพระกฤษณะ ⁷¹ อวตารปางนี้เกิดในทวาปรยุค คือ ยุคที่ 3 ของโลก พระกฤษณะอวตารมาเพื่อปราบอสูร ชื่อ ท้าวพณาสูร พระกฤษณะนั้นเป็นพระ- เป็นเจ้าที่ชาวฮินดูยกย่องนับถือมากกว่า เป็นเทพแห่งความรัก ปรัชญา เป็นนักปกครองและครูที่ดี อีกด้วย ชาวฮินดูบางแห่งนับถือพระกฤษณะว่าเป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ มีศักดิ์และชื่อเสียงเท่าเทียม พระวิष्ณุเต็มเลยก็มี รูปเคารพนี้ส่วนมากนิยมทำในเรื่องพระกฤษณะยกเขาโคววรรณะ เพื่อช่วยคนเลี้ยงโคให้พ้นจากอันตรายที่เกิดจากห่านาญญและฟ้าผ่า (ภาพประกอบที่ 8 หน้า 177) และเรื่องพระกฤษณะตอนปราบนาคกาสิยะ

4.2.9 พุทธาวตาร (Buddha Avatara : Incarnation as the Buddha)

อวตารปางนี้เกิดจากการที่พวกชาวฮินดูพยายามที่จะยกย่องอำนาจของศาสนาฮินดูให้เหนือศาสนาพุทธ และพยายามกลืนศาสนาพุทธให้เข้าไปอยู่กับศาสนาฮินดู และในสมัยที่ลัทธิไวษณพนิกายกำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่นั้น ศาสนาพุทธก็เกิดการแตกแยกเป็นลัทธิต่าง ๆ พวกพราหมณ์ซึ่งเห็นว่าจะสูญพุทธศาสนาไม่ได้ จึงประดิษฐ์เรื่องนี้ขึ้นเพื่อกลืนพุทธศาสนาเข้ามาไว้ในศาสนาฮินดูเสีย แต่ก็กลืนไม่สำเร็จ ⁷²

4.2.10 กาลกีรวตาร หรือกัลกียาวตาร (Kalki Avatara)

เป็นอวตารในอนาคตที่กำลังจะมาจุติในโลกมนุษย์ อวตารนี้เกิดในที่สุดของโลกในภยุค เมื่อใดที่โลกเต็มไปด้วยความมืด เต็มด้วย รุนวายเป็นมนุษย์จะเสื่อม- ทรามทำความชั่ว หลงผิด พระวิष्ณุจะอวตารมาเป็นกาลกีหรือกาลบุรุษผู้มีขาวมือขาวถือดาบ พระองค์จะทำลายศัตรูของมนุษย์และสร้างความร่มเย็นสงบสุข พร้อมทั้งสถาปนาศาสนาขึ้นใหม่ รูปประติมากรรมปางนี้ทำเป็นรูปพระเป็นเจ้าครึ่งม้า - ครึ่งคน คือ มีหัวเป็นม้า ตัวเป็นคน ⁷³

ด้วยความยิ่งใหญ่ดังกล่าว เป็นเหตุให้พระนามของพระวิष्ณูมีแตกต่างกันนับเป็นพัน ๆ นาม ตามฤทธิตามเดชและตามเหตุการณ์ แต่นามที่เรียกใช้เสมอ ๆ ได้แก่

วิष्ณุ หรือนิชณุ	ผู้สงวนและถนอมโลก
นารายณ์	ผู้เคลื่อนไหวไปในน้ำ
อนันตคัยณะ ⁷⁴	ผู้อนอบอนันตนาค
ชลโคยีน	ผู้อนอบนน้ำ
จตุร मुख	ผู้มีสี่กร
ลักษมีบติ	ผู้เป็นสามีของนางลักษมี
वासु देव	ลวสุเทพ คือ กฤษณะ

ชายาของพระวิष्ณุ คือ พระนางลักษมี (Laksmi) พระศรี (Sri) ผู้เกิดจากการกวนเกษียรสมุทร เป็นเทพีแห่งความสวยงามและเทพีแห่งโชคลาภ นอกจากนี้ยังมีอีกองค์หนึ่งคือ พระภูมิเทวี (Bhumidevi)

พระวิष्ณุไม่มีบุตร สำหรับพระลักษมีเมื่อพระวิष्ณุอวตารมาปราบยุคเข็ญก็จะอวตารลงมาด้วยทุกครั้ง เช่น

เมื่อพระวิष्ณุอวตารมาเป็นพระราม พระลักษมีเป็นนางสีดา

เมื่อพระวิष्ณุอวตารมาเป็นพระกฤษณะ พระลักษมีอวตารเป็นนางรุกขิณี

พระวิष्ณุมีพาหนะเป็นพญาครุฑ ชื่อ เวไนไตย หรือกาศยะปี เป็นลูกของพระกัศยปะราชบิดากับนางวินะตา ซึ่งเป็นภรรยาฝ่ายซ้าย ส่วนภรรยาฝ่ายขวา ชื่อ นางภัทร ซึ่งเป็นมารดาของเหล่านาคทั้งปวง อันมีพญาอนันตนาคราช (वासुकि) เป็นบุตรคนโต นางวินะตากับนางภัทรทะเลาะกันด้วยเรื่องสิริของพระอาทิตย์ ซึ่งนางภัทรใช้เล่ห์เหลี่ยมทำให้นางวินะตาต้องยอมเป็นทาส แต่ถ้าจะไถ่ตัวต้องเอาน้ำอมฤตมาเป็นค่าตัว พญาครุฑจึงไปลักน้ำอมฤตมาจากเทวตาพระอินทร์ตามมาเอาคืน สู้จนแพ้และวัชระแตก แม้พระวิष्ณุก็สู้ไม่แพ้ชนะกัน จึงทำสัญญาเป็นพันธมิตรกัน ถ้าพระวิष्ณุนั่งจะยอมให้ครุฑอยู่สูงกว่า แต่ถ้าเวลาเดินทางไปไหน ครุฑจะต้องให้พระวิष्ณุขี่⁷⁵

พญาครุฑมีภรรยา ชื่อ นางอุณนะติ หรืออวินายะกา มีบุตร ชื่อ สัมปาติ การที่พระวิष्ณุได้ทั้งพญาครุฑและพญาอนันตนาคราชไว้เป็นบริวาร แสดงถึงผลงานของพระองค์ที่สามารถรวมของสองสิ่งที่มีฤทธิ์ มีอำนาจ ไว้กับพระองค์ได้โดยแท้

4.3 ลัทธิศักติ (Saktism)

ลัทธิศักตินี้ ก็คือ การวิวัฒนาการมาจากคติการนับถือพระแม่ผู้ให้กำเนิดแก่สรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งการนับถือเทพีโดยให้มีศักดิ์เทียบเท่ากับเทพนั้น ปรากฏมานานแล้วในกลุ่มชนพื้นเมืองของอินเดีย

คำว่า "ศักติ"⁷⁶ แปลว่า ความสามารถ ความสูงส่ง อำนาจ หรือเครื่องส่งเสริมให้มีศรี หรืออาจหมายถึงพลังที่สนับสนุนชีวิตทั้งปวงให้คงอยู่ รวมทั้งประดับประดาองค์สากลโลกไว้ด้วย ลัทธิศักตินับถือเทพีว่า เป็นผู้ที่มีอำนาจสูงสุด อุดมคติสูงสุดเกี่ยวกับลัทธิศักตินี้แสดงออกเป็นภาพของสตรี เมื่อมีเพศชายก็ต้องมีเพศหญิงเป็นของคู่กันจึงจะสมดุล ศักตินี้จะปรากฏในรูปของพระแม่ผู้ให้กำเนิดสิ่งทั้งปวง (Mother Goddess) คัมภีร์ของลัทธินี้ คือ คัมภีร์ตันตระ (Tantra) ซึ่งกล่าวถึงการบูชาญ โดยการใช้สวดหรือมนต์อาเส็ดมาบูชารูปเคารพ

คัคติหรือเทพีที่สำคัญที่เป็นใหญ่ที่สุด คือ พระนางอุม่า ซึ่งเป็นคู่บารมีของ พระศิวะ แต่เมื่ออวตารเป็นปางต่าง ๆ จะมีชื่อต่างกันไปตามหน้าที่ในวาระต่าง ๆ เช่น ปางทศรคา ซึ่งเป็นปางที่ดุร้ายของพระนางอุม่า ในการปรากฏกายที่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย คือ ปาง "มหิษาสุมรรทินี" ⁷⁷ เป็นปางที่ปราบอสูร ชื่อ มหิษสฺรุระ อสูรที่มีหัวเป็นควาย ในรูปสัณฐานางจะปรากฏกายเป็นสตรีรูปร่างงามมาก แต่อยู่ในอารมณ์โกรธ จะประทับนั่งบนหลัง สิงห์โต หรือประทับยืนเหยียบหัวอสูร ซึ่งบางครั้งจะมีหัวเป็นควาย ร่างเป็นคน หรืออาจจะ เป็นควายทั้งตัว ชื่อ มหิษสฺรุระ ซึ่งกำลังกระอักเลือดออกจากปาก (ภาพประกอบที่ 9 หน้า 178) อีกปางหนึ่งที่ชาวฮินดูนับถือกันมาก คือ ปางมหากาลี เป็นเทพีที่มีลักษณะดุร้าย ผิวกายสีดำ มีเขี้ยวที่มุมปาก ตาโปน เอวเล็กบาง สวมมาลัยกระโหลกที่ศีรษะ บางที่มี 4 กร และ 8 กร อาวุธที่นิยมถือมี จักร สังข์ คทา หม้อน้ำ ไม้ตีพริก ขอลับข้าง เชือก และวัชระ

การนับถือลัทธิคัคตินี้ แบ่งออกได้เป็นนิกายย่อย 2 นิกาย ⁷⁸ คือ

1. ทักษิณจาริณ (Dakshinanmargis) หรือนิกายฝ่ายมือขวา เป็นพวกที่ทำพิธีอย่าง เปิดเผย สุภาพ ไม่ลามกอนาจาร

2. วามาจาริณ (Vamamargis) หรือนิกายฝ่ายมือซ้าย ทำพิธีลับในที่ดำมืด โหดร้าย และอนาจาร ซึ่งเรียกว่า พิธีตันตระ นั่นเอง

คติความเชื่อของหลักคำสอนในศาสนาพราหมณ์

เรื่องวรรณะ เป็นหลักคำสอนที่ได้ให้ความสำคัญแก่พวกพราหมณ์เป็นอย่างมาก คือ คำสอนว่า โลกจะต้องประกอบด้วย ลักษณะ 3 ประการ ⁷⁹ คือ

1. ต้องมีพราหมณ์
2. ต้องมีคัมภีร์พระเวท
3. ต้องมีวรรณะ 4 เหล่า

ถ้าสังคมของมนุษย์ขาดลักษณะทั้ง 3 นี้ จะหาล้มติไม่ได้เลย การแบ่งชั้นมนุษย์ออกเป็น 4 วรรณะ ⁸⁰ คือ พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ และศูทร เป็นวิธีที่พระเจ้าประทานลงมา สำหรับการปกครองเพื่อสันติสุขของมนุษย์

เรื่องการสร้างโลก โดยที่มีเรื่องเล่าไว้ในคัมภีร์ปุราณะหลายเล่มด้วยกัน แต่ละคัมภีร์ก็อ้างว่า พระผู้เป็นเจ้าที่ตนนับถือเป็นผู้สร้างโลก เช่น ผู้ที่นับถือพระพรหมก็ว่า พระพรหมเป็นผู้สร้างโลก ผู้ที่นับถือพระวิष्ณูก็ว่า พระวิष्ณูเป็นผู้สร้างโลก ผู้ที่นับถือพระศิวะก็ว่า พระศิวะเป็นผู้สร้างโลก ตามแต่คัมภีร์ของตน

ในศาสนาพราหมณ์นั้น ได้แบ่งขั้นตอนของชีวิตออกเป็นอาศรม 4 และประโยชน์ 4 ^{๑๑}
ดังนี้

พรหมจารย คือ ขั้นตอนของชีวิตที่ยังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียน ซึ่งจัดเป็นขั้นต้นหรือขั้นเริ่มแรก

กฤหัสถ์ คือ การครองเรือนโดยการแต่งงานและตั้งครอบครัว จัดเป็นขั้นที่สำคัญที่สุด

วานปรสถ์ คือ ขั้นตอนของการแยกตัวออกจากครอบครัวไปปฏิบัติธรรมอยู่ในป่า เป็นขั้นเตรียมตนเพื่อขั้นสุดท้ายของชีวิต ซึ่งเป็นอาศรมที่ 4

สันยาสะ คือ ขั้นตอนสุดท้ายของชีวิต ผู้ดำเนินชีวิตในขั้นนี้ เรียกว่า สันยาสี มุ่งปฏิบัติขัดเกลาชีวิต ควบคุมความประพฤติทั้งกาย วาจา และใจของตนเอง ให้อยู่ในขอบเขตของชีวิตพรหมจารย โดยมีโมกษะ หรือความหลุดพ้นจากทุกข์เป็นจุดหมายปลายทาง

ศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูได้สอนประโยชน์ 4 ไว้สัมพันธ์กับอาศรมทั้ง 4 ^{๑๒} แห่งชีวิต นั่นคือ การดำเนินชีวิตที่ดีควรมุ่งประโยชน์ต่อไปนี้

1. อรรถะ หมายถึง ความสมบูรณ์พร้อมด้วยทรัพย์สินสมบัติ

2. กามะ หมายถึง การแสวงหาความสุขทางโลกตามควรแก่วิสัยผู้ครองเรือน

3. อหะ หมายถึง การถึงพร้อมด้วยคุณธรรม

4. โมกษะ หมายถึง การเข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงและตลอดไป

จัดเป็นประโยชน์สูงสุดของชีวิต

เมื่อเทียบอาศรมทั้ง 4 กับชีวิตแล้ว ประโยชน์ที่ 1 และที่ 2 เป็นสิ่งที่จะเกิดขึ้นในชีวิตกฤหัสถ์ ส่วนประโยชน์ที่ 3 และที่ 4 สามารถทำให้เกิดขึ้นในช่วงชีวิตขั้นวานปรสถ์และสันยาสะตามลำดับ

ในด้านหลักความเชื่อทางศาสนา ศาสนาพราหมณ์เชื่อว่ามิมหาเทพ ^{๑๓} คือ มหาพรหมเป็นประธานยิ่งใหญ่องค์เดียว โลกธาตุและสิ่งทั้งปวงท่านเป็นผู้สร้างขึ้น และมนุษย์จะได้สุขหรือทุกข์เพราะพระองค์ลิขิตให้ พระองค์ทรงมีอำนาจที่จะยังสรรพสัตว์ให้เป็นไปได้ตามพระประสงค์

ส่วนหลักอาตมันั้น ถือว่า วิญญาณของสรรพสัตว์ในโลกเป็นอาตมัน้อยยออกมาจากมหาพรหม ยังเป็นอาตมันส่วนใหญ่ (ปรมาตมัน) ลากลโลกอยู่ในปฐมวิญญาณของโลก คือ มหาพรหมนั้นปราศจากเพศ ไร้รูป สิ่งอยู่ทั่วไปในสิ่งทั้งมวล เมื่อวิญญาณแห่งโลกเป็นอาตมัน วิญญาณของบุคคลก็เป็นอาตมันด้วยเพราะได้ออกจากมหาพรหม ดังนั้นวิญญาณของบุคคล ก็คือ มหาพรหมนั่นเอง

การเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์เข้าสู่ดินแดนประเทศไทย

ศาสนาพราหมณ์ซึ่งเข้ามาอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น เชื่อว่า เข้ามาก่อนการรวมตัวของชนชาติไทย และตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ในราวตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 18

ศาสนาพราหมณ์ที่เข้ามาตามหลักฐานโบราณวัตถุที่พบในภาคใต้ของประเทศไทยเป็นเทวรูปพระวิฆณุ พบที่วัดศาลาลำดิง จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีอายุประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 10 จัดเป็นเทวรูปรุ่นเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย ส่วนในศาสนาพุทธพบพระพุทธรูปแบบอมราวดี ซึ่งเจริญแพร่หลายทางอินเดียตอนใต้หรือเกาะลังกา ค้นพบที่จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดเพชรบุรี และที่อำเภอสุโขทัยโกลก จังหวัดนครราชสีมา แต่อย่างไรก็ดีการที่ศาสนาพราหมณ์เข้ามาสู่ประเทศไทยตั้งแต่เมื่อไรนั้น ยังเป็นเรื่องที่ไม่สามารถระบุหรือกำหนดให้ชัดเจน แน่นนอนลงไปได้ แต่สันนิษฐานได้เพียงว่า อาจจะเข้ามาพร้อมกับศาสนาพุทธในระยะเวลาใกล้เคียงกันนั่นเอง

ศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาเผยแพร่อยู่ในชุมชนต่าง ๆ ก่อนสมัยสุโขทัย ตามเมืองชายฝั่งทะเลและบริเวณที่สามารถติดต่อกับทะเลได้ เช่น ในภาคใต้ ได้แก่ เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี เมืองไทรยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในภาคตะวันออก ได้แก่ เมืองศรีมโหสถ บริเวณอำเภอโคกขี้บ จังหวัดปราจีนบุรี ในภาคกลาง ได้แก่ เมืองศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น ซึ่งในเมืองต่าง ๆ เหล่านี้นักโบราณคดีได้ค้นพบหลักฐานเป็นจำนวนมากที่เป็นเครื่องยืนยันถึงความเจริญรุ่งเรืองของศาสนาพราหมณ์ในลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายในประเทศไทย อาทิ ศิวลึงค์ เทวรูปพระวิฆณุ เป็นต้น ดังจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ 4 และบทที่ 5 ต่อไป

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น แสดงให้เห็นถึงการเผยแพร่ของศาสนาพราหมณ์จากประเทศอินเดียมาสู่ประเทศไทย โดยสามารถเข้ามาได้ทั้งทางน้ำและทางบก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ทางน้ำ

ร่องรอยอารยธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์มีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 7 - 8 ^{๑๑} มีพระภิกษุในพุทธศาสนาและพวกราชบัณฑิต ตลอดจนผู้ที่มีความรู้เดินทางเข้ามาเป็นจำนวนมากจึงมีหลักฐานทางศิลาจารึกและทางประติมากรรมหลายแห่งในดินแดนเอเชียอาคเนย์ เช่น ในประเทศไทย บนเกาะสุมาตรา บนเกาะเซเลเบส และในประเทศเวียดนาม แต่อย่างไรก็ตามอารยธรรมอินเดียที่แพร่เข้ามาเหล่านี้ได้ปรากฏเด่นชัดในพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 ซึ่งในเรื่องนี้ นายควอริทซ์ เวลส์ ^{๑๒} มีความเห็นว่า อารยธรรมในเอเชียอาคเนย์นั้น เจริญรุ่งเรืองเป็นระยะ ๆ ซึ่งตรงกับการแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมอินเดีย โดยเข้ามาเป็น 4 ระยะด้วยกัน คือ

ระยะที่หนึ่ง กลางพุทธศตวรรษที่ 7 ถึงถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 9 ชาวอินเดียเข้ามาค้าขายและนำเอาอารยธรรมอินเดียเข้ามาด้วย

ระยะที่สอง กลางพุทธศตวรรษที่ 9 ถึงถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 11 ชาวอินเดียเข้ามาตั้งถิ่นฐานและนำพุทธศาสนาและศิลปะแบบคุปตะเข้ามา

ระยะที่สาม กลางพุทธศตวรรษที่ 11 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 ชาวอินเดียเข้ามาตั้งถิ่นฐานและได้นำเอาศาสนาพราหมณ์และศิลปะแบบปัลลวะเข้ามา โดยผ่านอ่าวบ้านคอนก่อนที่จะกระจายไปสู่กัมพูชา

ระยะที่สี่ ต้นพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ชาวอินเดียนำอิทธิพลจากอินเดียให้ พุทธศาสนามหายานและศิลปะแบบปาละเข้ามา ^{๒๕}

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ และวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ได้ค้นพบ ทำให้ทราบว่า ชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นมาจากดินแดนส่วนต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย แม้จะอยู่ลึกเข้าไปในตัวประเทศก็ตาม จากจดหมายเหตุของนักภูมิศาสตร์และนักเดินทางชาวยุโรปและชาวจีน ตลอดจนเอกสารเกี่ยวกับการเดินเรือของชาวอินเดียที่พบ ทำให้เราทราบว่าเมืองการิวิปฏินัม บนปากแม่น้ำกาเวรี ^{๒๖} เมืองปอนดิเชอร์และเมืองโลปัทมะ บนฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย เคยเป็นเมืองท่าในการเดินทางมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ยังมีเมืองท่าบนฝั่งตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย เช่น เมืองตามรลปติหรือเมืองต้มลูก บนฝั่งแม่น้ำคงคา ^{๒๗} ท่าใดท่าหนึ่งทีละดวงที่สุดแล้วลงเรือที่นั่นมายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะหัวเมืองทางภาคใต้ของไทยโดยสามารถเข้ามาได้ทั้ง 2 ฝั่ง ^{๒๘} คือ (ดูแผนที่ที่ 2 หน้า 156)

1.1 ทางด้านชายฝั่งตะวันตกของภาคใต้หรือฝั่งทะเลอันดามัน โดยแล่นเรือผ่านเข้ามาระหว่างหมู่เกาะอันดามันและนิโคบาร์ไปขึ้นบกที่เมืองตะกั่วป่า (ตักโกละ) และสามารถเดินทางต่อไปยังเมืองไชยา (สุราษฎร์ธานี) ได้

1.2 ทางด้านชายฝั่งตะวันออกของภาคใต้หรือชายฝั่งอ่าวไทย โดยแล่นเรือผ่านหมู่เกาะนิโคบาร์และอ้อมแหลมมลายู โดยผ่านทางช่องแคบมะละกาไปยังแคว้นไทรบุรี และใช้เส้นทางลำน้ำในเขตมาเลเซียและช่องลัดระหว่างแนวเขาบริเวณสันปันน้ำพรมแดน แล้วล่องจากต้นแม่น้ำปัตตานีเข้ามาทางหัวเมืองชายฝั่งทะเลทางภาคใต้ของไทย เช่น สงขลา นัทลุง นครศรีธรรมราช เป็นต้น

จากการศึกษาทำให้พบว่า การเดินทางไปยังด้านชายฝั่งตะวันออกของภาคใต้หรือฝั่งอ่าวไทย คงเดินทางโดยทางบกโดยใช้เส้นทางตะกั่วป่า - อ่าวบ้านคอน ^{๒๙} เพราะเรือที่จะอ้อมแหลมมลายูโดยผ่านทางช่องแคบมะละกานั้นต้องเผชิญภัยหลายด้าน เช่น ภัยจากลมฟ้าอากาศ

โจรสลัด เป็นต้น ดังนั้นการเดินทางที่ปลอดภัยที่สุด คือ การเดินทางผ่านคาบสมุทร จึงทำให้เกิดเส้นทางคาบสมุทร (Trans - Peninsula Routes) ขึ้นหลายสาย ตั้งแต่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ลงไปจนถึงรัฐไทรบุรี เส้นทางทางเดินทางบกข้ามคาบสมุทรมาสู่จากภาคใต้ฝั่งตะวันตกมายังภาคใต้ฝั่งตะวันออกนี้ ในสมัยโบราณใช้ได้สะดวก เมื่อเดินทางข้ามคาบสมุทรมาสู่ได้แล้ว จึงสามารถที่จะเดินทางต่อไปยังดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและอินโดจีนได้สะดวก ต่อมาเมื่อการเดินทางทะเลโดยเรือใช้ช่องแคบมะละกาอ้อมแหลมมลายูปลอดภัย เส้นทางคาบสมุทรจึงลดความสำคัญลงในระยะหลัง

สำหรับการเข้ามาของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเข้ามาทางทะเลในบริเวณจังหวัดชายฝั่งทะเลทางภาคใต้ของไทย ได้มีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ตามเส้นทางที่กล่าวมา เมื่อพวกพราหมณ์เข้ามาถึงสถานที่ใด ก็นำเอาศาสนาพราหมณ์ไปเผยแพร่ที่นั่นด้วย บริเวณที่ค้นพบมรดกและอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์มากที่สุด คือ จังหวัดนครศรีธรรมราช รองลงไป ได้แก่ จังหวัดสุราษฎร์ธานี สงขลา พังงา และปัตตานี ตามลำดับ

หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในภาคใต้ของประเทศไทยขณะนี้ ได้แก่ ประติมากรรมพระวิฆณุทำด้วยศิลา ซึ่งค้นพบที่วัดศาลาtings (วัดชยาราม) ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สูง 67 เซนติเมตร อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 10 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นอกจากนี้ยังพบประติมากรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกาย จากที่ต่าง ๆ กัน โดยเฉพาะกลุ่มประติมากรรมกลุ่มพระวิฆณุทรงกิรีฏมุกฏสูงทรงกระบอง เช่น พระวิฆณุจากเขาพระนารายณ์ อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา สูง 200 เซนติเมตร สลักจากศิลาทราย พระวิฆณุจากวัดเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี สูง 148 เซนติเมตร สลักจากศิลาทราย พระวิฆณุจากเขาศรีวิชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี สูง 170 เซนติเมตร สลักจากศิลาทราย ซึ่งกลุ่มประติมากรรมพระวิฆณุทรงกิรีฏมุกฏสูงรูปทรงกระบองนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ด้วยกันทั้งสิ้น

นอกจากประติมากรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกายแล้ว ก็ยังได้มีการค้นพบประติมากรรมเนื่องในลัทธิไศวนิกายด้วยเช่นกัน เช่น "เอกมุขลึงค์" ที่พบที่บริเวณสถานีรถไฟหนองหวาย ตำบลท่าชนะ อำเภوتاชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 11 - กลางพุทธศตวรรษที่ 12 จัดว่าเป็นเอกมุขลึงค์ที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในประเทศไทยขณะนี้

นอกจากจะมีการค้นพบโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาพราหมณ์แล้ว ยังได้มีการค้นพบหลักฐานทางเอกสาร คือ ศิลาจารึก ซึ่งเป็นจารึกที่มีอิทธิพลต่อศาสนาพราหมณ์โดยตรงและมีอิทธิพลต่อศาสนาพราหมณ์ผสม คือ

ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย

เป็นแผ่นศิลาธรรมชาติดีที่พบในพื้นที่บริเวณหุบเขาช่องคอย บ้านคลองท่อน หมู่ที่ 9 ตำบลควนเกย อำเภอธำมรงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช จารึกด้วยอักษรคนธ์ - ปัลลวะ^{๙๖} ภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ข้อความในศิลาจารึกนี้กล่าวสรรเสริญพระคิเว ประโยชน์อันหนึ่งได้จากการบูชาพระคิเว และสรรเสริญว่าคนคืออยู่ในชนเหล่าใด ย่อมยังประโยชน์แก่ชนเหล่านั้น^{๙๗}

ศิลาจารึกหลักที่ 23

ค้นพบที่วัดเสมาเมือง (เสมาชัย) ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จารึกด้วยอักษรอินเดียกลาย ภาษาสันสกฤต เมื่อ พ.ศ. 1318 เป็นจารึกที่สรรเสริญผู้ปกครองและการสร้างพุทธสถาน แต่ได้กล่าวเปรียบเทียบผู้ปกครองผู้นั้นกับเทพที่สำคัญในศาสนาพราหมณ์^{๙๘} หลายองค์

ศิลาจารึกหลักที่ 24

ค้นพบที่วัดหัวเวียง ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี จารึกด้วยอักษรอินเดียกลาย เมื่อ พ.ศ. 1773 กล่าวสรรเสริญพระเกียรติของกษัตริย์ฉันทรภาณุศรีธรรมราชแห่งอาณาจักรตามพรลิงค์^{๙๙} และในจารึกหลักนี้ได้กล่าวถึงเทพที่สำคัญของศาสนาพราหมณ์^{๑๐๐} หลายองค์ เช่น พระกามเทพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ พระอินทร์ เป็นต้น

ศิลาจารึกหลักที่ 25

ค้นพบที่เขานพระนารายณ์ ตำบลแหล อำเภอยะกัง (เดิมคืออำเภอยะกัง) จังหวัดน่าน จารึกด้วยอักษรทมิฬ - ปัลลวะ ภาษาทมิฬ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 กล่าวถึงการสร้างชุมชนและการบูชาของชาวอินเดีย^{๑๐๑}

ศิลาจารึกหลักที่ 27

ค้นพบที่วัดมเหยงคณ์ ตำบลคลัง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12^{๑๐๒} ข้อความกล่าวถึงวัตรปฏิบัติหรือธรรมะสำหรับผู้ปกครองที่พึงปฏิบัติต่อตนเอง พราหมณ์ในลัทธิไศวนิกาย พระสงฆ์ในพุทธศาสนา และคณะประชาราษฎร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์^{๑๐๓} ในจารึกหลักเดียวกัน

จากหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณในภาคใต้ทั้งทางฝั่งทะเลอันดามันและฝั่งทะเลตะวันออก ได้รับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ อันเป็นผลมาจากการติดต่อกับต่างชาติ ซึ่งนอกจากจะทำให้ชุมชนกลายเป็นเมืองท่าแล้ว ยังเปลี่ยนสภาพวิถีทางสังคม โดยรับเอาลัทธิทางศาสนาเข้ามา โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ ซึ่งปรากฏ

หลักฐานทางประติมากรรมกระจายอยู่ทั่วไปตามแหล่งโบราณคดีและชุมชนต่าง ๆ อย่างชัดเจน ซึ่งมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 ทั้งสิ้น

สำหรับรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏเป็นโบราณวัตถุในชุมชนโบราณและทราบศาสนสถานที่ค้นพบนั้น ทำให้นักโบราณคดีวินิจฉัยได้ว่า กลุ่มชนในภาคใต้ของไทยรับนับถือศาสนาพราหมณ์ในลัทธิต่าง ๆ คือ ไศวนิกายหรือการนับถือพระศิวะเป็นใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่จะปรากฏวัตถุในรูปของคิวงสิงห์และฐานโยนิโพธิ์ณะ ไชยฆะนิกายหรือการนับถือพระวิฆเนศวรเป็นใหญ่ ดังเช่นประติมากรรมพระวิฆเนศวรที่พบทั่วไปในบริเวณต่าง ๆ นอกจากนี้แล้วยังมีการนับถือเทพองค์อื่น ๆ ที่ผูกพันกับการดำรงชีวิตของชุมชน เมืองท่า และนักเดินเรือ อีกด้วย เช่น พระคเณศ สุริยเทพ เป็นต้น รูปเคารพต่าง ๆ เหล่านี้สันนิษฐานว่าเป็นฝีมือของช่างพื้นเมือง โดยมีต้นแบบมาจากอินเดียโดยตรงหรืออาจจะผ่านทางชาวกัมพูชาที่จะเป็นไปได้

รูปเคารพเหล่านี้ส่วนใหญ่จะประดิษฐานไว้บนที่สูง โดยอาจสร้างศาสนสถานไว้บนเนินเขา หรืออาจก่อสร้างศาสนสถานอิฐ ให้สูงกว่าบริเวณที่ราบโดยรอบ ศาสนาสถานและการประดิษฐานรูปเคารพเหล่านี้ ในศาสนาพราหมณ์ในชุมชนส่วนใหญ่จะมีการสร้างสระน้ำสำหรับใช้ในการประกอบพิธีควบคู่กันไปด้วย

ในช่วงสมัยที่ศาสนาพราหมณ์เจริญรุ่งเรืองนั้น หลักวัฒนธรรมทางภาษาที่เข้ามาพร้อมกับศาสนาที่ปรากฏหลักฐานจากศิลาจารึกว่า มีการใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาทมิฬ ส่วนตัวอักษรที่เป็นอักษรปัลลวะ ซึ่งเป็นอักษรของชาวอินเดียใต้ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

หลังจากพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา ศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นลัทธิศาสนาหลักของชุมชนโบราณในภาคใต้ก็ได้รับความนิยมลดน้อยลง และพุทธศาสนาหายานก็ได้เข้ามาแทนที่ในเวลาต่อมา

2. ทางบก

ในเส้นทางนี้คงจะเป็นเส้นทางที่ชาวอินเดียที่มาจากภาคกลางของประเทศเดินทางมาขึ้นบกที่เมืองทวาย ต่อจากนั้นจึงเดินทางผ่านด่านเจดีย์สามองค์ แล้วล่องตามลำแม่น้ำแม่กลองไปยังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หรือจากเมืองมะละแหม่งที่อยู่ทางตอนเหนือของเมืองทวายเดินทางผ่านด่านแม่สลอดเข้ามายังเมืองตาก ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำวัง เพื่อลงมายังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคงจะมีเส้นทางเดินผ่านไปยังแม่น้ำโขง โดยผ่านทางเมืองศรีเทพ ลุ่มแม่น้ำมูล และที่ราบสูงโคราช ทางเดินสายนี้อาจจะไปสิ้นสุดลงที่เมืองจำปาศักดิ์¹⁰²

อีกเส้นทางหนึ่งอาจจะผ่านเข้ามาทางเขมร ซึ่งมีอิทธิพลทางการเมืองและทางศิลปะอยู่ในดินแดนแถบนี้มาก่อน ศิลปะอินเดียได้เริ่มเข้ามาอิทธิพลต่อศิลปะเขมรตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11¹⁰³ ในขณะที่เดียวกันอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์จากเขมรก็ได้ครอบคลุมทั้งบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย

หลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ตามเส้นทางที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ก็คือ ศิลปะทางสถาปัตยกรรมทางศาสนาพราหมณ์ที่แสดงถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางเขมรในอดีต ที่ยังคงเหลือปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ก็คือ ปราสาทหินต่าง ๆ เช่น ปราสาทเขาพนมรุ้ง (ภาพประกอบที่ 10 หน้า 179) ปราสาทเมืองต่ำ (ภาพประกอบที่ 11 หน้า 179) เป็นต้น ซึ่งปราสาทแห่งนี้เคยเป็นที่ประดิษฐานเทวรูป คิวลิงค์ และเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์มาก่อน นอกจากนั้นยังมีกลุ่มเทวรูปจากเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งได้ค้นพบเทวรูปหลายองค์ที่มีลักษณะแตกต่างไปจากเทวรูปที่ค้นพบในภาคใต้ แต่เทวรูปที่ค้นพบเหล่านี้จะมีอายุใกล้เคียงกันหรือเก่าแก่กว่ากันไม่มากนัก ส่วนใหญ่แล้วเทวรูปที่ค้นพบนี้จะเป็นรูปพระวิฆณุ ลวหมวกทรงกระบอกรอก นอกจากนั้นก็เป็นรูปพระกฤษณะและพระอาทิตย์ ¹⁰⁴ เป็นต้น

ส่วนหลักฐานทางด้านเอกสารที่แสดงถึงการเผยแผ่อิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางประเทศกัมพูชา ก็ได้แก่ หลักฐานที่เป็นศิลาจารึก ตัวอย่างเช่น

ศิลาจารึกปราสาทหินเขาพนมรุ้ง

ค้นพบที่ปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ในปี พ.ศ. 2515 จารึกด้วยอักษรขอม ภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ตอนปลาย ¹⁰⁵ ข้อความในศิลาจารึกกล่าวถึงคำพูดของหิรัณยะว่า นเรนทราทิตย์ได้แสดงความสามารถในการรักษาคนที่กำลังต่อแค้น ซึ่งถูกงูกัดด้วยมนต์ของเขา และการถวายชิงช้าทองเพื่อบำบัดพระอุมาเทวี นอกจากนั้นก็มีการกล่าวถึงปรัชญาไศวนิกายและพระประวัติของพระคิเวเป็นบางตอน ¹⁰⁶

ศิลาจารึกวัดสุปฏิหาราม (ศิลาจารึกปากแม่น้ำมูล)

ศิลาจารึกนี้มี 3 หลักด้วยกัน คือ ศิลาจารึกปากแม่น้ำมูล 1 ศิลาจารึกปากแม่น้ำมูล 2 และศิลาจารึกวัดสุปฏิหาราม ศิลาจารึกทั้ง 3 หลัก นี้ มีลักษณะเหมือนกัน คือ อักษรที่จารึกเป็นอักษรปัลลวะของอินเดียตอนใต้ และภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ¹⁰⁷ ศิลาจารึกปากแม่น้ำมูล 1 และศิลาจารึกปากแม่น้ำมูล 2 พบที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ส่วนศิลาจารึกวัดสุปฏิหาราม พบที่วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ศิลาจารึกทั้ง 3 หลัก นี้ มีข้อความเหมือนกัน โดยกล่าวถึงพระเจ้าจิตรเสน ผู้เรืองพระนามในด้านคุณความดี ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าศรีวิธรรมัน ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีสวรวุฒินันท์ ได้รับพระนามว่า "ศรีมหันตธรรมัน" อันเกิดจากการอภิเษก (หลังจาก) ชนะประเทศ (กัมพู) นี้ ทั้งหมดแล้ว พระองค์ได้สร้างพระคิวลิงค์ไว้บนภูเขาที่ประหนึ่งว่าเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ ¹⁰⁸

ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี นอกจากจะพบประติมากรรมซึ่งเป็นทั้งเทวรูปและสัญลักษณ์ทางศาสนา ตลอดจนสถาปัตยกรรมที่เป็นเทวสถานแล้ว ยังพบศิลาจารึกหลายชิ้นที่เป็นหลักฐานในการนับถือศาสนาพราหมณ์ ทั้งลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย ดังจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

สำหรับพัฒนาการของศาสนาพราหมณ์ในแต่ละยุคแต่ละสมัยของประเทศไทย มีดังต่อไปนี้

1. สมัยลัทธิขัณฑ์ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 - 20 จะเห็นได้ว่า มีหลักฐานที่กล่าวถึงการแพร่หลายของศาสนาพราหมณ์ในสมัยลัทธิขัณฑ์อย่างชัดเจน เช่น ศิลาจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ 2) ¹⁰⁰ ซึ่งเป็นการกล่าวนามถึงพระนารายณ์ผู้เป็นใหญ่ ดังนี้

“ 38 กาปิเป็นเจ้า คือตนพระราม พระนารายณ์เทวนจติ
หากเที่ยวในสงสารภณอันโกลเกิดไปมาแล เมตโดย ”

นอกจากนั้นยังได้ค้นพบเทวรูปในศาสนาพราหมณ์อีกหลายองค์ ได้แก่ รูปพระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม พระหริหระ (พระอิศวรและพระวิष्ณูผสมกันเป็นองค์เดียว) และพระอุมา เทวรูปทั้งหมดที่พบนี้หล่อด้วยสำริด และมีพระพักตร์เหมือนกับพระพุทธรูป คือ วงหน้ารูปไข่ อดมยิ้ม แสดงความเมตตาการุณา แต่ต่างกันที่เครื่องประดับและเครื่องแต่งองค์ที่ผิดแปลกไป ¹⁰¹ (ภาพประกอบที่ 12 หน้า 180)

2. สมัยอยุธยา ประมาณพุทธศตวรรษที่ 21 - 23 ได้ปรากฏร่องรอยของอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์อยู่ทั่วไป ทั้งในด้านเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดี เช่น จารึกหลักที่ 13 ¹⁰² จารึกบนฐานพระอิศวร พบที่จังหวัดกำแพงเพชร เทวรูปองค์นี้ที่ฐานมีจารึกว่า “เจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราช ให้สร้างเทวรูปองค์นี้ขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2053 ซึ่งมีข้อความโดยย่อว่าด้วยเรื่องการสร้างเทวรูปพระอิศวรให้ครองสัตว์สี่ตีน สองตีน ในเมืองกำแพงเพชร ได้ซ่อมพระธาตุทั้งในเมืองและนอกเมือง ซ่อมถนน ขุดแม่ไตรที่บางพรือ ห้ามไม่ให้เอาข้าวเปลือกในยุ้งไปทำข้าวปลูก และท่อน้ำที่ปุ่พระยาร่วงทำไว้ถูกดินถมสูญหาย ได้ซ่อมเป็นนาเหมือนผายแต่ก่อน สดท้ายได้ถวายพระราชาทุกสแคว้นแด่สมเด็จเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ” ¹⁰³ (ภาพประกอบที่ 13, 14 หน้า 181-182)

ศาสนาพราหมณ์นั้นได้แพร่หลายโดยเฉพาะในกลุ่มบุคคลชั้นสูงและในราชสำนักซึ่งจะเห็นอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ได้ชัดเจนตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคงจะสืบเนื่องต่อจากสมัยลัทธิขัณฑ์ แม้แต่พระนามของพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือชื่อเมืองหลวง คือ อยุธยา ก็ได้รับอิทธิพลมาจากมหากาพย์รามายณะของพราหมณ์

ในปี พ.ศ. 2512 คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ไปขุดแต่งโบราณสถานที่ยังวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งนักปราชญ์ทางโบราณคดีได้ให้ชื่อว่า “ศาลพระกาม” การ

ชุดแต่งครั้งนี้ได้พบโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ ทั้งลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย โบราณวัตถุที่พบนี้บางชิ้นเก่ากว่าสมัยอยุธยา เช่น ประติมากรรมศิลาจำหลักขนาดเล็ก ซึ่งก่อนล่างเป็นพระนารายณ์ เป็นศิลปะแบบเทวรูปรุ่นเก่า อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ซึ่งเป็นหลักฐานที่ยืนยันถึงความเป็นเทวสถานแห่งนี้ จากการศึกษาทำให้ทราบว่า โบราณสถานแห่งนี้คงสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 20) และมาต่อเติมในสมัยหลัง (พุทธศตวรรษที่ 21 - 22) ¹¹³

3. **สมัยรัตนโกสินทร์** (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา) ความเชื่อในพิธีกรรมก็ยังคงยึดตามแบบฉบับในสมัยอยุธยาเกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะพิธีกรรมในราชสำนักอันเกี่ยวเนื่องด้วยพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีความเชื่อว่า กษัตริย์ คือ เทวราชา ซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ นั่นเอง

การเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์เข้าสู่ดินแดนในจังหวัดปราจีนบุรี

จากลักษณะสภาพภูมิประเทศของจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับประเทศกัมพูชานั้น ในบริเวณนี้ได้พบร่องรอยของโบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในเขตอำเภอดอนพญา และอำเภอรัญประเทศ ได้พบโบราณสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ เช่น ปราสาทสลักก่ออิฐ ปราสาทเขาน้อย ปราสาทเขาโล้น ปราสาทเมืองไผ่ เป็นต้น และต่อเข้ามาในเขตอำเภอกบินทร์บุรีและอำเภอสรีมโหฬาร โดยเฉพาะที่บริเวณดงศรีมหาโพธิ์ ¹¹⁴ ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เป็นต้นมา และเป็นแหล่งสังคมซึ่งได้มีการเคลื่อนไหวพัฒนาในด้านศิลปวัฒนธรรมไปตามกระแสอิทธิพลทางการเมือง และอารยธรรมที่หลั่งไหลเข้ามา ในบริเวณนี้ได้พบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองและอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์อยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ พระวิษณุจตุรภุช พระคเณศ เทพนมศิลาสุมรรคินี เป็นต้น นอกจากนั้นที่บริเวณอำเภอรัญประเทศและอำเภอดอนพญา ก็ได้พบทั้งประติมากรรมและศิลาจารึกเป็นจำนวนมาก อันเป็นหลักฐานยืนยันถึงอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์ของเขมรที่เข้ามาในจังหวัดปราจีนบุรีได้เป็นอย่างดี สำหรับรายละเอียดของแหล่งโบราณสถาน ประติมากรรม และจารึกที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น จะกล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป

จะเห็นได้ว่าการเผยแพร่และการเข้ามาของศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทยนั้น ในภาคใต้เราพบร่องรอยและหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัด

ส่วนภาคกลางและจังหวัดปราจีนบุรีนั้น ศาสนาพราหมณ์เริ่มเข้ามาประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 โดยผ่านเข้ามาทางเขมร ซึ่งมีอิทธิพลทางการเมืองและศิลปะอยู่ในดินแดนแถบนี้มาก่อน และในสมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามามีอิทธิพลเฉพาะในกลุ่มบุคคลชั้นสูงและในราชสำนัก เพราะพิธีกรรมส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับประเพณีและวัฒนธรรมของกษัตริย์ ส่วนประชาชนภายหลังได้หันมานับถือศาสนาพุทธ เพราะศาสนาพุทธสอนเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม คนไทยจึงหันไปให้ความเลื่อมใสมากกว่าศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพราหมณ์จึงค่อย ๆ เลื่อมความนิยมลง และถูกศาสนาพุทธเข้ามาแทนที่ในที่สุด

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เชิงอรรถท้ายบทที่ 2

¹พรหมศักดิ์ เจิมลสวัสดิ์, คนกับพระเจ้า (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงสยาม, 2523), หน้า 4.

²หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะอินเดีย (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของ-
คุรุสภา, 2519), หน้า 36.

³ผาสุข อินทราวุธ, "ประวัติศาสตร์อินเดียสมัยโบราณ" (นครปฐม : แผนก-
บริการกลาง สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523),
หน้า 13.

⁴Sir John, F. Marshall. Director - general of Archaeology เป็น
ผู้อำนวยการขุดค้นทางโบราณคดีที่บริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย
เมืองโบราณแห่งแรกที่ขุดค้น คือ เมือง Mohenjodaro ซึ่งแต่เดิมเป็นเนินดินขนาดใหญ่ตั้งอยู่
ในเขตเมือง Larkana บริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ V.D. Mahajan, Ancient India, (Dehli :
S. Chand & Company Ltd., 1987), pp. 54 - 56.

⁵Sir Mortimer Wheeler, Civilizations of The Indus Valley and
Beyond, (London : Thames and Hudson Limited, 1966), p. 12.

⁶ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 13.

⁷เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁸Sir Mortimer Wheeler, op. cit., pp. 17 - 21.

⁹Ibid., p. 52.

¹⁰Roy C. Craven, A Concise History of Indian Art (London : Thames and Hudson, 1966), p. 12.

¹¹ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 17.

¹²เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹³ผาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู (นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), หน้า 29.

¹⁴ผาสุข อินทราวุธ, ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ, หน้า 17.

¹⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

¹⁶พรหมศักดิ์ เจิมลวีลดี, เรื่องเดิม, หน้า 17.

¹⁷เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁸ดราวิเดียน (Dravidian) หรือทราวิทะ มาจากศัพท์ภาษาสันสกฤต ทรวิท หรือ ทรมิม ซึ่งเป็นชื่อเผ่าชนทางใต้ของอินเดียและเข้าใจว่า หมายถึง ชนเผ่าเดียวกันในทางภาษาศาสตร์ คำว่า ทรวิท, ทรมิต และทมิฬ น่าจะเป็นคำเดียวกันได้ แต่ความหมายที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน คำว่า ทรวิทะ (Dravidian) นั้นกว้างกว่าคำว่า ทมิฬ (Tamil) (พระญาณวโรดม, ศาสนาต่าง ๆ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาเมฆราชวิทยาลัย, 2529), หน้า 26.)

¹⁹Sir Mortimer Wheeler, Early India and Pakistan to Ashoka (London : Thames and Hudson, 1968), p. 113.

²⁰สุนทร ณ รังษี, ปรัชญาอินเดียประวัติและลัทธิ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 11.

²¹ หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, เรื่องเดิม, หน้า 41.

²² จรัสสา คชาชีวะ, พระนิพนธ์วรรคคติความเชื่อและรูปแบบพระนิพนธ์วรรคที่พบในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นิพนธ์เนศวร, 2531), หน้า 8.

²³ ผาสุข อินทราวุธ, ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ, หน้า 109.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

²⁶ คำว่า อุปนิษัท หมายความว่า "Sitting near" หมายความว่าถึง นักเรียนหรือลูกศิษย์นั่งอยู่กับครู เพื่อรับฟังคำสอนอย่างใกล้ชิดเกี่ยวกับความเกี่ยวข้องระหว่างผู้สร้างและสิ่งที่สร้าง เป็นส่วนบุคคลหรือตามลำพัง ความรู้นี้ คือ ความลับ มีความหมายลึกซึ้ง คัมภีร์อุปนิษัทในสมัยพระเวทมีทั้งหมด 108 เรื่อง แต่งโดยนักพรตพราหมณ์ในระหว่าง 800 - 500 ปี ก่อนคริสตกักราช V.D. Mahajan, op. cit., p. 74.

²⁷ ผาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู, หน้า 12.

²⁸ ผาสุข อินทราวุธ, ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ, หน้า 111.

²⁹ Roy C. Craven, op. cit., p. 31.

³⁰ Ibid.

³¹ ผาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู, หน้า 20.

³² พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 15.

³³ ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 14.

³⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

³⁵พรหมคักติ์ เจิมลวัลดี, เรื่องเดิม, หน้า 17.

³⁶ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 24.

³⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

³⁸พรหมคักติ์ เจิมลวัลดี, เรื่องเดิม, หน้า 181.

³⁹ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 40.

⁴⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

⁴¹Veronica Ions, Indian Mythology (London : Paul Hamlyn, 1967), p. 100.

⁴²Bragwat Sahai, Iconography of minor hindu and buddhist deities (New Delhi : Abhinav Publications, 1975), p. 99.

⁴³ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 40.

⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

⁴⁵Veronica Ions, op. cit., p. 44.

⁴⁶พรหมคักติ์ เจิมลวัลดี, เรื่องเดิม, หน้า 222.

⁴⁷Veronica Ions, op. cit., p. 46.

⁴⁸Bragwat Sahai, op. cit., p. 134.

^{๔๙}พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 241.

^{๕๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า 245.

^{๕๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า 248.

^{๕๒}ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 44.

^{๕๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

^{๕๔}กรมศิลปากร, ปราสาทพนมรุ้ง (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2531), หน้า 63.

^{๕๕}ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 20.

^{๕๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

^{๕๗}พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 122.

^{๕๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า 125.

^{๕๙}ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 50.

^{๖๐}Kalpna, S. Desai., Iconography of Visnu (New Delhi : S. Malik Abhinav Publications, 1973), p. 26.

^{๖๑}สุจิตต์ วงษ์เทศ, "นารายณ์บรรทมสินธุ์," ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ พนมรุ้ง (กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้วการพิมพ์, 2531), หน้า 190 - 191.

^{๖๒}ผาสุข อินทราวุธ, เรื่องเดิม, หน้า 55.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

⁶⁴ Kalpana, S. Desai, op. cit., pp. 62 - 63.

⁶⁵ Ibid., pp. 65 - 69.

⁶⁶ Ibid., pp. 71 - 73.

⁶⁷ Veronica Ions, op. cit., pp. 50 - 51.

⁶⁸ Op. cit., p. 51.

⁶⁹ Kalpana, S. Desai., op. cit., pp. 111 - 113.

⁷⁰ Op. cit., pp. 116 - 117.

⁷¹ Veronica Ions, op. cit., p. 62. สงวนลิขสิทธิ์

⁷² Kalpana, S. Desai, op. cit., p. 141.

⁷³ Op. cit., p. 143.

⁷⁴ พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 121.

⁷⁵ ผาสุข อินทรารุช, เรื่องเดิม, หน้า 61.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

⁷⁸ พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 25.

⁷⁹พระญาณวโรดม, ศาสนาด่าง ๆ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2529), หน้า 23.

⁸⁰สุนทร ณ รังษี, เรื่องเดิม, หน้า 23.

⁸¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 24 - 25.

⁸²เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

⁸³พระญาณวโรดม, เรื่องเดิม, หน้า 30 - 31.

⁸⁴ปรีชา นุ่นสุข, "ศาสนาพราหมณ์ในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 9 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 3423.

⁸⁵Quaritch Wales, H.G., Culture change in greater India (Journal of the Royal Asiatic Society, 1984), pp. 1 - 32.

⁸⁶Ibid.

⁸⁷ปรีชา นุ่นสุข, เรื่องเดิม, หน้า 3424.

⁸⁸พระครูอินทปัญญาจารย์ [พุทธทาส อินปญฺโญ], แนวสังเขปของโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, 2529), หน้า 21.

⁸⁹ปรีชา นุ่นสุข, เรื่องเดิม, หน้า 3423.

⁹⁰พระครูอินทปัญญาจารย์ [พุทธทาส อินปญฺโญ], เรื่องเดิม, หน้า 25.

⁹¹ปรีชา นุ่นสุข, เรื่องเดิม, หน้า 3426.

⁹² กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 32.

⁹³ ปรีชา นุ่นสุข, เรื่องเดิม, หน้า 3428.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3429.

⁹⁵ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์-ภาพพิมพ์, 2529), หน้า 48 - 55.

⁹⁶ ชูศักดิ์ ทิพย์เกสร และเชอเม แก้วคล้าย, "ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 24, เล่มที่ 4 (กันยายน 2523), หน้า 89 - 91.

⁹⁷ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 44.

⁹⁸ ยอร์ช เซเดส์, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2 จารึกทวารวดี, ศรีวิชัย, ละโว้ (พระนคร : โรงพิมพ์คิวพร, 2504), หน้า 36 - 37.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

¹⁰⁰ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 56 - 58.

¹⁰¹ ยอร์ช เซเดส์, เรื่องเดิม, หน้า 27 - 31.

¹⁰² ปรีชา นุ่นสุข, เรื่องเดิม, หน้า 3423 - 2424.

¹⁰³ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : องค์-การค้ำของครูสภา, 2531), หน้า 3.

¹⁰⁴ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 12.

¹⁰⁵ อำไพ คำโท, "ศิลาจารึกภาษาสันสกฤต ปราสาทหินพนมรุ้ง," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 25, เล่มที่ 4 (กันยายน, 2525), หน้า 26.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

¹⁰⁷ ชะเอม แก้วคล้าย, "ศิลาจารึกวัดสุปฏิหาราม ศิลาจารึกปากมูล," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 25, เล่มที่ 3 (กรกฎาคม, 2524), หน้า 47.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

¹⁰⁹ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 34.

¹¹⁰ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, เทวรูปสัมภตศีลมัยสุโขทัย (พระนคร : โรงพิมพ์คิวพร, 2509), หน้า 7.

¹¹¹ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, เรื่องเดิม, หน้า 144 - 146.

¹¹² มะลิ โคกสันเทียะ และนิทยา คำเด่นงาม, น้ำขมโบราณวัตถุสถานในอำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2513), หน้า 25 - 26.

¹¹³ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, วารสารโบราณคดี, ปีที่ 3, เล่มที่ 2, 2512), หน้า 13.

¹¹⁴ กรมศิลปากร, พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2528, หน้า 20.

ที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์ของจังหวัดปราจีนบุรี

จังหวัดปราจีนบุรีเป็นจังหวัดชายแดนด้านตะวันออกอยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครระยะทางประมาณ 135 กิโลเมตร มีที่ราบประมาณครึ่งหนึ่งของพื้นที่ทั้งหมด ที่เหลือเป็นป่าและภูเขา เฉพาะทางทิศใต้แถบลุ่มแม่น้ำบางปะกง เป็นพื้นที่ราบเหมาะแก่การเพาะปลูก ส่วนพื้นที่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเป็นที่สูง ประกอบด้วยป่าไม้และภูเขา ซึ่งเป็นภูเขาเดี่ยว ๆ ส่วนมากสูงไม่เกิน 1,000 ฟุต เป็นภูเขาในเทือกเขาตะนาวศรี เทือกเขาฉกรรจ์ เทือกเขาพนมดงรัก และเทือกเขาบรรทัด จังหวัดปราจีนบุรีมีแม่น้ำที่สำคัญ คือ แม่น้ำบางปะกง มีความยาวประมาณ 150 กิโลเมตร ซึ่งในฤดูแล้งน้ำจะตื้นเขิน ปรากฏหาดทรายเป็นตอน ๆ ริมฝั่งแม่น้ำ ในฤดูน้ำหลากน้ำจะท่วมล้นสองฝั่งแม่น้ำและไหลเชี่ยวแรง

การคมนาคมติดต่อมีขบวนรถไฟโดยสาร สายตะวันออก กรุงเทพ ฯ - ปราจีนบุรี และกรุงเทพ ฯ - อรัญประเทศ สำหรับทางรถยนต์ อาจใช้เส้นทางได้ 3 สาย ¹ คือ

1. กรุงเทพ ฯ - ฉะเชิงเทรา - พนมสารคาม - ปราจีนบุรี
2. กรุงเทพ ฯ - มินบุรี - อองครักษ์ - นครนายก - ปราจีนบุรี
3. กรุงเทพ ฯ - หินกอง - นครนายก - ปราจีนบุรี

ขนาดและที่ตั้ง

จังหวัดปราจีนบุรีตั้งอยู่ระหว่างเส้นละติจูดที่ 14 องศา 2 ลิปดา 57 นิลิปดา เหนือ และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 22 ลิปดา 18 นิลิปดา ตะวันออก อยู่ในเขตภาคตะวันออกของประเทศไทย มีเนื้อที่ 11,795 ตารางกิโลเมตร

อาณาเขตติดต่อ

ทิศเหนือ	ติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดบุรีรัมย์
ทิศใต้	ติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทราและจังหวัดจันทบุรี
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับประเทศสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับจังหวัดนครนายกและจังหวัดฉะเชิงเทรา (แผนที่ที่ 3 หน้า 157)

การแบ่งเขตการปกครอง

จังหวัดปราจีนบุรีแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 12 อำเภอ กับ 1 กิ่งอำเภอ^๓ คือ

1. อำเภอเมือง
2. อำเภอบ้านสร้าง
3. อำเภอประจันตคาม
4. อำเภอโคกปีบ
5. อำเภอศรีมหาโพธิ์
6. อำเภอกบินทร์บุรี
7. อำเภอสระแก้ว
8. อำเภอวัฒนานคร
9. อำเภออรัญประเทศ
10. อำเภอตาพระยา
11. อำเภอนาดี
12. อำเภอวังน้ำเย็น

และกิ่งอำเภอคลองหาด

สภาพทางธรณีวิทยา (แผนที่ที่ ๕ หน้า 159)

พื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดปราจีนบุรีตั้งอยู่บนที่ตะกอน ซึ่งสะสมตัวบนที่ราบขั้นบันไดระดับสูงและต่ำ (High and Low Terrace Deposits) ซึ่งมีองค์ประกอบของศิลาแลงกรวด ทราย ทรายแฉะ และดินเหนียว^๓ พื้นที่ทางทิศตะวันตกเป็นที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเลเดิม (Former Tidal Flat) ซึ่งแผ่ยื่นเข้ามาทางตะวันตกตามแนวแม่น้ำบางปะกงและรอยต่อของที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเลเดิมกับที่ราบขั้นบันไดระดับสูงและต่ำ มีลักษณะเป็นแหลมยื่นและเป็นอ่าวเว้า ๆ แหว่ง ๆ ตามแนวทางน้ำเก่าอันเป็นสาขาของแม่น้ำบางปะกง

ทางทิศใต้และทิศตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดปราจีนบุรีพื้นที่จะค่อย ๆ ลาดสูงขึ้นสู่เขตเนินเขา ภูเขา และภูเขาในเขตรอยต่อของจังหวัดฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และปราจีนบุรี ซึ่งภูเขาสส่วนใหญ่จะเป็นหินควอทซ์ ไมกาสิสต์ ควอทไซต์ หินทราย หินแกรนิต สลับกับหินอัคนี ส่วนทางทิศเหนือจะเป็นเขตภูเขาสูง คือ แนวภูเขาหินทรายของเขาค้อใหญ่และเขาบรรทัด

จังหวัดปราจีนบุรีนับได้ว่าเป็นดินแดนเก่าแก่ที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน ดังจะเห็นได้จากโบราณสถานและโบราณวัตถุ อันเป็นหลักฐานซึ่งปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดมา

ตั้งแต่ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ สืบเนื่องกันมาตามลำดับโดยไม่ขาดสาย โดยกรมศิลปากรได้ทำการสำรวจ ขุดค้นและขุดแต่งโบราณสถาน อันเป็นหลักฐานทางโบราณคดี ซึ่งจะสามารถยืนยันถึงประวัติศาสตร์และความเป็นมาของจังหวัดปราจีนบุรีได้ ตั้งแต่ พ.ศ. 2508 จนกระทั่งปัจจุบัน ซึ่งได้มีการขุดค้นพบโบราณวัตถุและโบราณสถานต่าง ๆ จำนวนมากที่เป็นประโยชน์ในการศึกษา ค้นคว้า และวิจัยถึงเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีของจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งสิ่งที่ค้นพบต่าง ๆ เหล่านี้เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาในอดีตของดินแดนแถบนี้ ซึ่งมีทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้เขียนได้ทำการศึกษาเรื่องราวในด้านประติมากรรมที่แสดงออกถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์โดยเฉพาะ ดังนั้นจึงควรกล่าวถึงโบราณสถานที่สำคัญที่พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ เพื่อประกอบการค้นคว้าให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

แหล่งโบราณสถานที่สำคัญแสดงการนับถือศาสนาพราหมณ์ที่จังหวัดปราจีนบุรี

โบราณสถานเมืองศรีมโหสถ

เมืองศรีมโหสถ ตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านโคกวัดและบ้านสระมะเขือ ตำบลโคกขี้บ อำเภอโคกขี้บ จังหวัดปราจีนบุรี (แผนผังที่ 3 หน้า 164) ตั้งอยู่ประมาณนิกัถ์ดังต่อไปนี้
ทิศเหนือ อยู่ประมาณนิกัถ์ 47 P Q R 612767 หรือประมาณเส้นละติจูดที่ 13 องศา 53 ลิปดา 57 นิลิปดา เหนือ และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 24 ลิปดา 57 นิลิปดา ตะวันออก

ทิศตะวันออก อยู่ประมาณนิกัถ์ 47 P Q R 619357 หรือเส้นละติจูดที่ 13 องศา 53 ลิปดา 30 นิลิปดา และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 24 ลิปดา 33 นิลิปดา ตะวันออก

ทิศใต้ อยู่ประมาณนิกัถ์ 47 P Q R 612367 หรือที่เส้นละติจูดที่ 13 องศา 53 ลิปดา 22 นิลิปดา เหนือ และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 24 ลิปดา 57 นิลิปดา ตะวันออก

ทิศตะวันตก อยู่ประมาณนิกัถ์ 47 P Q R 612367 หรือเส้นละติจูดที่ 13 องศา 53 ลิปดา 30 นิลิปดา และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 24 ลิปดา 33 นิลิปดา ตะวันออก

(ที่มา : แผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารระหว่าง 5236 - I ลำดับชุด L 7017 นิพนธ์ครั้งที่ 1 - R T S D บ้านดงกระทงยาม มาตรฐาน 1 : 50,000)

เมืองศรีมโหสถ เป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน คือ เมืองพระรถ⁴ หรือเมืองมโหสถ⁵ หรือเมืองศรีวัดสปุระ⁶ หรือเมืองอรัญยะปุระ⁷ ตัวเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าค่อนข้างรี กว้างประมาณ 1 กิโลเมตร ยาว 2 กิโลเมตร มีคูน้ำล้อมรอบภายในเมือง

และคูเมือง มีทรางโบราณสถานทั้งที่สร้างด้วยศิลาแลงและอิฐอยู่ทั่วไป จากคูเมืองที่ล้อมรอบ มีคันส่งน้ำที่ขุดผ่านเข้าไปใจกลางเมือง ชาวบ้านเรียกว่า "คูลูกศร" ^๙ คูลูกศรนี้เริ่มตั้งแต่ริมคูเมืองด้านตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นบริเวณที่สูงผาดผ่านไปออกคูเมืองทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ

ภายในเมืองมีทรางโบราณสถานหลายแห่งทั้งที่สร้างด้วยศิลาแลงและอิฐ บริเวณผิวหน้าดินจะมีเศษเครื่องปั้นดินเผาอยู่เกลื่อนกลาด เศษเครื่องปั้นดินเผาที่พบนี้มีหลายสมัยนับตั้งแต่สมัยทวารวดี สมัยลพบุรี จนถึงสมัยสุโขทัย และสมัยอยุธยา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ประทานคำอธิบายไว้ในหนังสือตำนานพุทธเจติยสถานว่า "เมืองปราจีนโบราณเป็นเมืองรุ่นเดียวกับเมืองศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ ณ แคว้นน้ำป่าสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นเมืองชั้นที่ 2"

บรรจบ เขียมทัต และนิคม มุสิกคามะ ได้ให้ความเห็นไว้ว่า "เมืองศรีวิศลปุระ หรือเมืองศรีมโหสถนี้ เป็นเมืองที่สำคัญเมืองหนึ่ง จากตำแหน่งที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ ร่องรอยของทางน้ำ ตลอดจนหลักฐานทางโบราณคดีที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานนี้ ก็คือ บรรดาโบราณวัตถุที่พบในเขตเมือง ได้แก่ พวกลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ เหมือนอย่างที่พบที่เมืองออกแก้ว ในประเทศเวียดนาม และเมืองอุทอง ทางด้านตะวันตกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา" ^{๑๐} จะเห็นได้ว่าเมืองศรีมโหสถนี้ เป็นเมืองสำคัญที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมและเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับเมืองอุทองในสมัยโบราณ

กรมศิลปากรได้ดำเนินการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 1 - 18 (ยกเว้นหมายเลข 4 และหมายเลข 8) ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2508 - 2510 ^{๑๐} จนแล้วเสร็จ โบราณสถานหมายเลข 22 / 1 - 10 ดำเนินการระหว่าง ปี พ.ศ. 2511 - 2513 และโบราณสถานหมายเลข 25 - 26 ดำเนินการระหว่าง ปี พ.ศ. 2518 - 2519 ^{๑๑} ได้พบหลักฐานโบราณวัตถุต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นศิลปะในสมัยทวารวดี สมัยลพบุรี ตลอดจนสมัยสุโขทัย และสมัยอยุธยา ปัจจุบันโบราณวัตถุต่าง ๆ เหล่านี้เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดปราจีนบุรี ต่อมา พ.ศ. 2530 คณะนักศึกษาวิชาโบราณคดีปฏิบัติ ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้มาทำการฝึกปฏิบัติงานภาคสนามและได้สำรวจและขุดค้นบริเวณด้านใต้ของตัวเมืองใกล้โบราณสถานหมายเลข 25 โบราณวัตถุต่าง ๆ ที่พบส่วนใหญ่เป็นกลุ่มภาชนะดินเผา ลูกปัดแก้วและหิน และเศษภาชนะดินเผาที่สามารถแบ่งตามลักษณะของเนื้อดินได้เป็นแบบเนื้อหยาบ แบบเนื้อแกร่ง และแบบเคลือบน้ำโคลน เป็นสีดำ นอกจากนั้นยังสามารถแบ่งตามลวดลายที่พบบนผิวของเศษภาชนะดินเผาออกได้ เช่น แบบลายขลุ่ยขีด ลายเชือกทาบ ลายขูด และลายตราประทับ เป็นต้น

โบราณวัตถุที่เป็นหลักฐานแสดงถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ที่สำคัญ ที่ขุดพบในบริเวณเมืองศรีมโหสถ ซึ่งได้ทำการขุดค้นและขุดแต่งโดยกรมศิลปากร ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2508 จนถึงปัจจุบัน มีดังต่อไปนี้

ในการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 25 โดยมี นายศิริ ดวงดี หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ 5 เป็นผู้ดำเนินการขุดแต่ง โดยแบ่งระยะเวลาการทำงานเป็น 2 ระยะ คือ ในปี พ.ศ. 2518 ครั้งหนึ่ง และในปี พ.ศ. 2519 อีกครั้งหนึ่ง ในวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2518 ขณะที่กำลังขุดลอกดินทางด้านทิศตะวันตก ในระดับความลึกประมาณ 30 เซนติเมตร คณะผู้ดำเนินการขุดแต่งได้ขุดพบโบราณวัตถุรูปพระวิฆณุจตุรภุช ¹² 4 กร ทำด้วยศิลาเขียว แต่พระกรทางด้านหลังหักหายไป การที่พบเทวรูปพระวิฆณุจตุรภุชในบริเวณโบราณสถานแห่งนี้ จึงเป็นเครื่องยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า โบราณสถานแห่งนี้จะต้องเป็นเทวสถานในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกายอย่างแน่นอน

ในการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 22 ¹³ ซึ่งเป็นเนินดินขนาดใหญ่ ตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองศรีมโหสถ จากการขุดค้นพบว่า เป็นกลุ่มโบราณสถานจำนวน 10 หลัง ฐานก่อด้วยศิลาแลง ด้านบนก่อด้วยอิฐ ทางหน่วยศิลปากรที่ 5 ได้เรียกโบราณสถานที่ยังพบกลุ่มนี้ว่า "โบราณสถานหมายเลข 22 / 1 - 10" และได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2511 จนแล้วเสร็จเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2513 และในบริเวณโบราณสถานหมายเลข 22 / 3 ได้ขุดพบพระหัตถ์ข้างขวาถือจักร และพระหัตถ์ข้างซ้ายถือสังข์ของพระนารายณ์ ทำด้วยสำริด ¹⁴ และในบริเวณโบราณสถานหมายเลข 22 / 8 ได้ขุดพบประติมากรรมรูปเทวมิหิชาสุรมรรคินี ¹⁵ แกะสลักลงบนแผ่นศิลาสีเขียว (ภาพลายเส้นที่ 1 หน้า 256) และชิ้นส่วนของพระนิมิตที่แตกชำรุด ทำด้วยศิลาสีเขียว

จากหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้นนี้พอสรุปได้ว่า ภายในบริเวณเมืองศรีมโหสถ (หรือเมืองพระรถ) มีการนับถือศาสนาพราหมณ์ เพราะมีการสร้างเทวสถานกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณเมือง และจากโบราณวัตถุที่ค้นพบส่วนใหญ่ก็เป็นเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ทั้งลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย อาทิเช่น ชิ้นส่วนของพระคเณศ ภาพแกะสลักเทวมิหิชาสุรมรรคินี ชิ้นส่วนของพระหัตถ์ที่ถือจักรและสังข์ ตลอดจนเทวรูปพระวิฆณุจตุรภุช เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่า ศาสนาพราหมณ์ได้รับการยกย่องนับถือในเมืองนี้อย่างแพร่หลาย

โบราณสถานสระมรกต

โบราณสถานสระมรกต เป็นกลุ่มโบราณสถานตั้งอยู่ในเขตบ้านสระข่อย หมู่ที่ 1 ตำบลโคกไทร อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี ¹⁶ ตั้งอยู่ประมาณพิกัดที่ 47 P Q R 625334 หรือ

ประมาณเส้นละติจูดที่ 13 องศา 51 ลิปดา 38 นิลิปดา เหนือ และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 25 ลิปดา 38 นิลิปดา ตะวันออก

(ที่มา : แผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหาร ระวางที่ 5236 แผนที่ 1 ลำดับที่ L 7017 นิพนธ์ครั้งที่ 1 - R T S D มาตราส่วน 1 : 50,000)

โบราณสถานสระมรกตเป็นกลุ่มโบราณสถานขนาดใหญ่ตั้งอยู่ใกล้สระน้ำขนาดใหญ่ คือ สระมรกตและสระบัวลำ ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของชาติตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ในปี พ.ศ. 2478 ¹⁷

การเดินทางไปโบราณสถานสระมรกตนี้ สามารถเดินทางไปได้โดยรถยนต์ ตามทางหลวงสาย 319 หรือถนนสุวินทวงศ์จากจังหวัดปราจีนบุรีมาประมาณ 23 กิโลเมตร จึงเลี้ยวซ้ายเข้าทางวัดสระมรกตไปอีกประมาณ 500 เมตร

โบราณสถานสระมรกตเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ ประกอบด้วยกลุ่มอาคารหลายหลัง กลุ่มโบราณสถานสระมรกตนี้ได้แบ่งเป็นส่วนสำคัญ 5 ส่วน ประกอบด้วย เนินโบราณสถานหมายเลข 1 เนินโบราณสถานหมายเลข 2 สระมรกต สระบัวลำ และเนินพระเจดีย์ (แผนผังที่ 4 หน้า 165) โบราณสถานแห่งนี้กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งหลายครั้งในระหว่าง ปี พ.ศ. 2514 - 2521 ¹⁸ โดยการดำเนินงานของหน่วยศิลปากรที่ 5 การขุดแต่งช่วงนั้นได้แสดงให้เห็นถึงอาคารโบราณสถานส่วนที่เป็นซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) บรรณาลัยหรือหอสมุด และอาคารทางทิศตะวันตกของซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) ต่อมาในช่วงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2528 - มิถุนายน พ.ศ. 2530 ¹⁹ หน่วยศิลปากรที่ 5 ได้ร่วมมือกับส่วนจังหวัดปราจีนบุรีและภาคเอกชนต่างๆ ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้อีกครั้งหนึ่ง โดยเริ่มตั้งแต่บริเวณระเบียงคดด้านทิศตะวันตกของโบราณสถาน ขยายไปทั่วทั้งเนินโบราณสถาน และทางทิศตะวันออกของซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) จนถึงเนินโบราณสถานหมายเลข 2 และเมื่อวันที่ 18 - 23 เมษายน พ.ศ. 2531 ²⁰ ก็ได้มีการขุดแต่งเพิ่มเติมบริเวณด้านตะวันออกของซุ้มประตูทางเข้า (โคปุระ) อีก

ในปี พ.ศ. 2530 ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้นำนักศึกษาวิชาโบราณคดีปฏิบัติ 3 และคณะจำนวนหนึ่ง ทำการขุดแต่งสระมรกตทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผลของการขุดแต่งทำให้ทราบว่า สระมรกตนอกจากจะขุดเพื่อใช้ประโยชน์สำหรับเป็นแหล่งน้ำแล้ว ยังขุดเพื่อนำศิลาแลงมาใช้ประโยชน์ในการก่อสร้างอีกด้วย

สำหรับโบราณวัตถุที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาราหมณ์ คือ ศิวลึงค์ ทำด้วยหินทรายสีเสียว ²¹ มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 60 เซนติเมตร สูงประมาณ 190 เซนติเมตร แต่ชำรุดเหลือเพียง 2 ภาค คือ ส่วนวิษณุภาค (รูปแปดเหลี่ยม) และส่วนรุทราภาค (ส่วนปลาย

ทรงกระบอก) พบบริเวณใกล้อาคารรูปกากบาท หลังที่ 2 ของอาคารรูปกากบาท 2 หลัง (อาคารหมายเลข 3) (แผนผังที่ 4 หน้า 165) มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16 ²² เนื่องจากในระยยะเวลานั้นเป็นช่วงเวลาที่ลัทธิขงจื๊อ (โคฟุนิกาย) มีความสำคัญมากเป็นอันดับหนึ่งของขอม ปัจจุบันลัทธิขงจื๊อนี้เก็บรักษาอยู่ในหอพระสามัคคีธรรม ภายในบริเวณวัดสระมรกต (ภาพประกอบที่ 43 หน้า 209)

ปราสาทเขาน้อย

ปราสาทเขาน้อยหรือปราสาทเขาน้อยสีชมพู ตั้งอยู่บนยอดเขาน้อยซึ่งเป็นภูเขาหินปูน สูงจากพื้นราบโดยประมาณ 80 เมตร หรือสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 130 เมตร อยู่ในเขตหมู่ที่ 1 ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ²³ ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของตัวอำเภออรัญประเทศ ห่างออกไปประมาณ 12 กิโลเมตร และห่างจากชายแดนไทย - กัมพูชา ประมาณกิโลเมตรเศษ หรือตั้งอยู่ ณ เส้นละติจูดที่ 13 องศา 35 ลิปดา เหนือ และเส้นลองจิจูดที่ 102 องศา 32 ลิปดา ตะวันออก (แผนที่ที่ 4 หน้า 158)

(ที่มา : แผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหาร ระหว่างที่ 48 - 9 นิยมครั้งที่ 2 - R S T D มาตราส่วน 1 : 250,000)

เขาน้อยเป็นเทือกเขาหินปูน ทอดตัวตามแนวทิศตะวันออกไปจดทิศตะวันตก ประกอบด้วยภูเขา 4 ยอด ²⁴ ยอดทางด้านตะวันออกสุดเป็นที่ตั้งตรวจการณ์หน้าของเจ้าหน้าที่ทหารที่คอยสังเกตการณ์จุดตกของกระสุนปืนใหญ่ ยอดเขาถัดมาทางวัดเขาน้อยได้ไปสร้างอาคารสำนักปฏิบัติศาสนกิจไว้ และยอดเขาถัดมาซึ่งเป็นยอดเขที่สูงที่สุดของเทือกเขานี้เป็นที่ประดิษฐานของปราสาทเขาน้อย

ปราสาทเขาน้อยหรือปราสาทเขาน้อยสีชมพู กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน ตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ลงวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478 และได้ประกาศเพิ่มเติมเพื่อกำหนดขอบเขตกว้าง 5 เส้น ยาว 10 เส้น รวมเนื้อที่ประมาณ 50 ไร่ โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 74 ตอนที่ 96 ลงวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2500 สิ่งสำคัญของโบราณสถานแห่งนี้นอกจากปรากฏก่ออิฐไม่ลอมปู 3 หลังแล้ว (แผนผังที่ 5 หน้า 166) (ภาพประกอบที่ 15 หน้า 183) ยังมีทับหลังหินทราย ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกที่วางกบประตู่ทำจากหินทรายเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาขอมโบราณ ระบุมหาศักราช 559 ซึ่งตรงกับพุทธศักราช 1180 ²⁵ เล่าประดับกรอบประตู 8 เหลี่ยม ตามศิลปะขอมแบบกู่เลน และประติมากรรมรูปบุคคล 4 กร ล้นนิชฐานว่าเป็นประติมากรรมรูปนางมโหฬารมรรคาที่ประทับยืนเข้าปรากฏองค์กลาง ²⁶

หลังจากที่ปราสาทเขาน้อยได้รับการขึ้นทะเบียนจนถึงปัจจุบัน ได้เกิดการโจรกรรมขึ้นหลายครั้ง ทำให้โบราณวัตถุบางส่วนสูญหายไป ในปี พ.ศ. 2513 ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และคณะ ได้เดินทางมาสำรวจโบราณวัตถุทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า เสาประดับกรอบประตู 8 เหลี่ยม ตามศิลปะขอมแบบกู่เลน และเทวรูปนางมเหสีสุรมรรทนีได้สูญหายไปแล้ว คงเหลือเฉพาะทับหลังแบบสมโบร์ไพรกุกที่ปรากฏอยู่กลาง และศิลาจารึกซึ่งปัจจุบันได้ถูกเคลื่อนย้ายลงมาไว้ที่วัดเขาน้อยสี่ชมพู ต่อมาในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2531 ปรากฏว่า ได้มีการลักลอบถอดเอาทับหลังศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุกออกไปจากปราสาทองค์กลาง จนในที่สุดเมื่อวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2531²⁷ เจ้าหน้าที่ตำรวจสถานีตำรวจภูธร อำเภอรัญประเทศ ได้ติดตามพบทับหลังดังกล่าวที่บริเวณหมู่บ้านนักกีฬาแหลมทอง แขวงประเวศ ในกรุงเทพมหานคร จึงได้นำกลับมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

จากสถานที่โบราณสถานปราสาทเขาน้อยต้องเสื่อมสภาพไปโดยธรรมชาติและการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุดังกล่าวแล้ว ปัญหาการสืบตามแนวชายแดนก็ทำให้ยากแก่การดูแลรักษาด้วยเหตุผลดังกล่าว ในปีงบประมาณ 2532 หน่วยศิลปากรที่ 5 จึงได้รับงบประมาณอุดหนุนจากเงินกองทุนโบราณคดีให้ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานแห่งนี้ เป็นจำนวนเงิน 260,000 บาท โดยมีเป้าหมายจะขุดแต่งฐานล่างของอาคารโบราณสถานทั้ง 3 องค์ เพื่อศึกษาลักษณะแผนผังที่แท้จริงของปราสาท และรวบรวมข้อมูลที่จะได้จากการขุดแต่งอันอาจคลี่คลายปัญหาเรื่องยุคสมัยและความเป็นมาของปราสาท เพื่อหาแนวทางซ่อมแซมและปรับปรุงโบราณสถานแห่งนี้มิให้ทรุดโทรมลงไปยิ่งกว่าเดิม ตลอดจนขุดตรวจชั้นดินที่ทับถมอยู่ในบริเวณโบราณสถานแห่งนี้ด้วย การขุดแต่งปราสาทเขาน้อยได้ดำเนินการตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. 2531 จนถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2532²⁸ โดยมีนายวรรัตน์ มงคลคำวนเขตต์ หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ 5 และนายนิรพน นิสณพงศ์ นักโบราณคดี 5 และคณะ เป็นผู้ดำเนินการ

ในการขุดแต่งได้วางผังหลุมสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด 5 x 5 เมตร (แผนผังที่ 6 หน้า 167) ครอบคลุมบริเวณทั้งหมด โดยขุดลอกดินที่ละระดับ เป็นระดับสมมติระดับละ 20 เซนติเมตร²⁹ ออกจากฐานของโบราณสถาน

หลังจากการขุดแต่งเสร็จสิ้นลงพบว่า ปราสาทเขาน้อยเป็นโบราณสถานก่ออิฐไม่สอปูน รูปปราสาท 2 หลัง และอาคาร 1 หลัง³⁰ (แผนผังที่ 5 หน้า 166) สร้างเยื้องต่อกันในแนวทิศเหนือจดทิศใต้ สิ่งก่อสร้างทุกหลังหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ปราสาทองค์เหนือและปราสาทองค์กลางสร้างอยู่บนฐานเดียวกัน แต่อาคารด้านใต้ตั้งอยู่บนฐานแยกออกมา มีเพียงสิ่งก่อสร้างอิฐเชื่อมอยู่ด้านหลังเท่านั้น

ปราสาทองค์ทิศเหนือ มีสภาพปรักหักพังเหลือแต่ส่วนฐานกับผนังอาคาร (ภาพประกอบที่ 16 หน้า 184) แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าย่อมุม (แผนผังที่ 5 หน้า 166) ขนาดกว้าง 6.60 เมตร ยาว 7.90 เมตร อยู่บนฐานบัว มีซุ้มประตูทางเข้าทางทิศตะวันออกด้านเดียว³¹ อีก 3 ด้าน มีซุ้มประตูหลอก ซึ่งซุ้มทั้ง 4 ซุ้มนี้ ได้พบกับหลังทุกซุ้ม ดังจะกล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป ที่ซุ้มประตูหน้าพบฐานเสาติดกรอบประตูสลักเป็นรูปช้างหันหน้าออก มีเตื่อยเสียบเข้าไปในผนังซุ้มทั้ง 2 ด้าน³² บันไดทางขึ้นมีลักษณะคล้ายคลึงกันกับบันไดของปราสาทองค์กลาง ชั้นบนสุดเป็นธรณีประตู มีรูเตื่อยสำหรับเสียบแผ่นวงกบทั้ง 2 ข้าง (ภาพประกอบที่ 17 หน้า 185)

ปราสาทองค์กลาง มีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ (ภาพประกอบที่ 18 หน้า 186) เฉพาะส่วนยอดพังทลายไป เป็นอาคารก่ออิฐไม่สอปูน มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม (แผนผังที่ 5 หน้า 166) ขนาดกว้าง 4.70 เมตร ตั้งอยู่บนฐานบัว มีทางเข้าทางทิศตะวันออกด้านเดียว อีก 3 ด้าน ทำเป็นซุ้มประตูหลอก³³ ด้านหน้ามีบันไดทางขึ้น 7 ขั้น มีที่พักอยู่ที่ขั้นที่ 4 (ภาพประกอบที่ 19 หน้า 187) ที่น่าสังเกต คือ มีฉนวนจันทรูปปิกกาอยู่ 2 ชั้น คือ ชั้นล่างสุด (ภาพประกอบที่ 20 หน้า 187) กับขั้นที่ 5 (ภาพประกอบที่ 21 หน้า 188) และชั้นบนสุดเป็นธรณีประตู มีรูเตื่อยสำหรับเสียบแผ่นวงกบทั้ง 2 ข้าง เดิมมีทับหลังศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรพุก ประดับอยู่เหนือกรอบประตูทางเข้า แต่ถูกโจรกรรมไปเมื่อประมาณต้นปี พ.ศ. 2531 ซึ่งต่อมาเจ้าหน้าที่ตำรวจภูธร อำเภอรัญประเทศ ได้ติดตามกลับมา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อาคารด้านใต้ มีสภาพปรักหักพัง เหลือเพียงส่วนฐานและผนังอาคาร (ภาพประกอบที่ 22 หน้า 189) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า³⁴ (แผนผังที่ 5 หน้า 166) ขนาดกว้าง 5.15 เมตร ยาว 6.40 เมตร มีประตูทางเข้าทางทิศตะวันออก อีก 3 ด้านก่อเป็นผนังเรียบ บันไดทางขึ้นมีลักษณะเดียวกับปราสาททั้ง 2 องค์ (ภาพประกอบที่ 23 หน้า 189) คือ ชั้นล่างสุดมีฉนวนจันทรูปปิกกา และชั้นบนสุดเป็นธรณีประตูมีรูเตื่อยสำหรับเสียบแผ่นวงกบทั้ง 2 ข้างเช่นเดียวกัน

สำหรับโบราณวัตถุที่พบในการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยนี้ สามารถจำแนกออกได้ตามลักษณะของวัตถุดังต่อไปนี้

โบราณวัตถุประเภทหิน ประกอบด้วยทับหลังหินทราย³⁵ ฐานเสาประดับกรอบประตู ชิ้นส่วนของเสาประดับกรอบประตู ชิ้นส่วนของประติมากรรม ซึ่งส่วนใหญ่พบในลักษณะเป็นชิ้นส่วนที่แตกกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป คล้ายมีเจตนาทำลายและโยนทิ้งไว้ ชิ้นส่วนพวกนี้สามารถนำมาปะติดปะต่อเป็นรูปร่างได้ ส่วนใหญ่จะเป็นฐานรูปเคารพ ศิวลึงค์ ฐานโยนิ และศิวลึงค์ที่ทำติดกับฐานโยนิ³⁶

โบราณวัตถุประเภทดินเผา ประกอบด้วยอิฐ เศษภาชนะดินเผา ³⁷ เศษภาชนะเคลือบ ³⁸ จานมีเชิงทำด้วยดินเผา เป็นต้น

โบราณวัตถุประเภทโลหะ โบราณวัตถุประเภทนี้พบน้อยมากและที่พบส่วนใหญ่ทำด้วยสำริดและเหล็ก ที่สำคัญได้แก่ ศราประทับทำด้วยเหล็กหุ้มด้วยสำริด ลักษณะคล้ายมีด มีความยาว 9.3 เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลางที่ปลายด้าม 1.8 เซนติเมตร มีจารึกเป็นตัวกลับของอักษรขอม เขียนเป็นภาษาสันสกฤต อ่านได้ว่า "เกษะ" ³⁹ แปลได้ความว่า ฝิงอนุญาติ, ควรอนุญาติ ลักษณะอักษรมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 (ภาพลายเส้นที่ 2 หน้า 257)

ในการขุดตรวจชั้นดินบริเวณด้านหลังปราสาทค์คิเคเหนือ คณะผู้ปฏิบัติงานได้ทำการขุดหลุมทดสอบขนาด 5 x 5 เมตร เพื่อตรวจสอบการทับถมของชั้นดิน การขุดตรวจได้ขุดลึกลงไปจากระดับล่างฐานของปราสาท ประมาณ 50 เซนติเมตร ได้พบโครงกระดูกมนุษย์นอนหงายหันศีรษะไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ⁴⁰ มีการมัดศพ พบเฉพาะกระดูกหน้าแข้ง กระดูกน่อง กระดูกต้นขาทั้ง 2 ข้าง และชิ้นส่วนของกระดูกเท้าทยอย มีภาชนะดินเผาแบบเนื้อดินธรรมดาผิวเรียบ ขัดมัน ทำลวดลายขูดขีด ฝังรวมอยู่ด้วยทั้งสิ้น 13 ใบ

จากหลักฐานที่ได้จากการขุดแต่งและขุดตรวจชั้นดินอาจสันนิษฐานได้ว่า ปราสาทเขาน้อยหรือปราสาทเขาน้อยสีชมพูแห่งนี้ มีวิวัฒนาการของโบราณวัตถุ รูปแบบสถาปัตยกรรม สิ่งก่อสร้างตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 และต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 16 และในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 ⁴¹ นี้ อาจมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ปราสาทองค์กลางและอาคารทางทิศใต้ในภายหลัง โดยนำส่วนประกอบของอาคารประเภททับหลังและคิ้วลึงค์บางชิ้นมาจากโบราณสถานแห่งอื่น สำหรับบทบาทของปราสาทเขาน้อยนี้ นักโบราณคดีเชื่อว่า เป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย โดยสังเกตจากการขุดพบคิ้วลึงค์และฐานโยนีเป็นจำนวนมาก ซึ่งต่อมาได้ถูกทับทิ้งกระจายอยู่โดยรอบโบราณสถาน จากกลุ่มชนผู้เข้ามาทำลายความเชื่อดั้งเดิม ⁴² เพื่อทดแทนสิ่งที่เห็นว่าขัดแย้งกับศรัทธาของตน

ปราสาทเมืองฝั่

เป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่บนเนินเหมือนเกาะกลางน้ำ มีรูปร่างลักษณะพื้นฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาวรี มุมทั้งสี่ของคูตัวเมืองมน ตัวเมืองกว้าง 1 กิโลเมตร และยาว 1 กิโลเมตร มีคูน้ำล้อมรอบเมืองกว้าง 25 เมตร มีคันดินเป็นกำแพงเมืองสูง 7 เมตร กว้าง 12 เมตร ภายในกำแพงเมืองมีคูน้ำล้อมรอบอีกชั้นหนึ่งกว้าง 2 เมตร รูปร่างลักษณะของตัวเมืองคล้ายกับตัวเมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ปราสาทเมืองฝั่นี้มีอายุอยู่ในสมัยเดียวกับเมืองศรีมโหสถ อำเภอโคกปีบ คือ อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 11 - 15 ⁴³

ปราสาทเมืองไผ่ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองไผ่ ตำบลเมืองไผ่ อำเภอรัฐประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานแห่งชาติแล้วในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 เมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478 หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ คือ ทับหลังสลักภาพเรื่อง วิฆเณศนันทคายน - ปัทมนาภะ ซึ่งเป็นศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ มีอายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 ⁴⁴

เทวสถานพานหิน

เทวสถานพานหิน ตั้งอยู่ในเขตบริเวณชุมชนบ้านโคกขวาง ⁴⁵ อยู่ห่างจากเมืองเก่าพระรถ (ศรีมโหสถ) ขึ้นไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 11 กิโลเมตร ในเขตตำบลหนองโพรง หมู่ที่ 6 อำเภอศรีมโหสถ ระหว่างเส้นละติจูดที่ 13 องศา 57 ลิปดา 30 นิลิปดา เหนือ และเส้นลองจิจูดที่ 101 องศา 30 ลิปดา ตะวันออก บริเวณเทวสถานแห่งนี้ไม่มีคูน้ำและกำแพงเมืองเหมือนเมืองศรีมโหสถ อำเภอโคกปีบ ซึ่งมีลักษณะคล้ายชุมชนใหญ่

เทวสถานพานหิน เป็นเทวสถานสร้างด้วยศิลาแลง ก่อขึ้นเป็นชั้น ๆ ชั้นบนมีศิลาแลงคล้ายหอรบซึ่งหักหักอยู่ ชาวบ้านเรียกว่า "พานหิน" (ภาพประกอบที่ 24 หน้า 190) เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีมุขยื่นออกมาจากตรงกลางของทุกด้าน ประจำทั้ง 4 ทิศ แต่ไม่ปรากฏบันไดทางขึ้นเลยแม้แต่แห่งเดียว (แผนผังที่ 7 หน้า 168) การก่อด้วยศิลาแลงนั้นไม่มีร่องรอยว่าใช้ปูนหุ้มภายนอกอยู่เลย เมื่อ พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จทอดพระเนตรเทวสถานพานหินแห่งนี้ ⁴⁶

ในเดือนพฤศจิกายน - ธันวาคม พ.ศ. 2509 ⁴⁷ นักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ดำเนินการขุดแต่งเทวสถานพานหินแห่งนี้จนแล้วเสร็จ ได้พบโบราณวัตถุสำคัญ ๆ หลายชิ้นที่แสดงถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ คือ พระกรซ้ายของพระนารายณ์ทรงสังข์ ทำด้วยดินทรายสีเขียว ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เทวสถานพานหินแห่งนี้เป็นเทวสถานเนื่องในลัทธิไวษณพนิกาย มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ⁴⁸

ดูแผนผังแสดงรายละเอียดของที่ตั้งโบราณสถานแสดงหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ได้ที่แผนที่ที่ 6 หน้า 160)

จารึกศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี

จารึกที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนใหญ่เป็นจารึกที่จารึกลงไปบนหิน โดยเฉพาะหินทราย ซึ่งเป็นวัตถุที่นิยมใช้มากที่สุด ส่วนรูปลักษณะของจารึกมีหลายลักษณะ เช่น รูปใบเสมา รูปแท่งสี่เหลี่ยม เป็นต้น อักษรที่ใช้ได้แก่ อักษรขอมโบราณและอักษรปัลลวะ สำหรับภาษาที่ใช้มีทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร

ส่วนข้อความในจารึกที่พบส่วนมากก็จะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการอุทิศที่ดิน การถวายข้าทาสชาย - หญิง การถวายกระบือ เพื่ออุทิศเป็นพระราชกุศลแด่พระมหากษัตริย์และเพื่อการทำนุบำรุงศาสนสถานแห่งนั้น ซึ่งยากแก่การที่จะศึกษาให้ทราบว่า จารึกนั้นแสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาใด นอกจากข้อความในจารึกนั้นจะกล่าวถึงเรื่องราวดังกล่าวอย่างชัดเจน เพื่อเป็นหลักฐานยืนยัน ดังนั้นในส่วนของจารึกศาสนานราทม์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนี้ ผู้เขียนจึงขอเสนอแต่จารึกที่มีรายละเอียดอย่างชัดเจนเกี่ยวกับการนับถือศาสนานราทม์เท่านั้น

จารึกช่องสระแจง

เป็นจารึกที่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 วัตถุที่ใช้จารึกเป็นหินทรายสีเทา มีลักษณะคล้ายใบเสมา ขนาดกว้าง 56 เซนติเมตร สูง 92 เซนติเมตร หนา 20 เซนติเมตร อ่านโดยนายประสาร บุญประคอง ร้อยตำรวจโทแสง มนวิthur แปล “ นายชูศักดิ์ กิณย์เกษร ”^{๕๐} อ่านแปลและแก้ไขอีกครั้งหนึ่ง เนื้อหาคำจารึกมี 4 บรรทัด จารึกเพียงด้านเดียว มีใจความกล่าวนามถึงพระคิเวในศาสนานราทม์ ความว่า

คำจารึก

1. ยศฺศุริมเหฺนทรวรมเมติ
2. มเหฺนทรว อิว วิศฺรตยะ
3. ส ศฺงกร ตทกวจย
4. โจจาเนมฺมุชลาศยม .

คำแปล

พระราชาพระองค์ใด ทรงพระนามว่า มเหนทรวรมะ ปรากฏเหมือนพระคิเว

พระราชาพระองค์นั้น เป็นผู้กระทำความสุข เพราะฉะนั้น พระองค์จึงสร้างบ่อน้ำนี้ไว้สำหรับให้อาบ

จารึกนี้พบที่บ้านช่องสระแจง ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 25 หน้า 191)

จารึกปราสาทเขาฉวย

เป็นจารึกที่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและเขมร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 วัตถุที่ใช้จารึกเป็นหินทราย มีลักษณะเป็นรูปแท่งสี่เหลี่ยม ขนาดกว้าง 38 เซนติเมตร สูง 127 เซนติเมตร หนา 14 เซนติเมตร เนื้อหาคำจารึกมี 35 บรรทัด เป็นภาษาสันสกฤต 9 บรรทัด ภาษาเขมร 26 บรรทัด อ่านโดยศาสตราจารย์ออร์ช เซเดส์ (George Coedes)

ข้อความสำคัญของจารึกปราสาทเขาน้อยนี้ คือ การระบุศักราช 559 ซึ่งตรงกับพุทธศักราช 1180 อันเป็นสมัยของพระเจ้าภวรวรมันที่ 2 ⁵¹ และมีใจความสำคัญที่เกี่ยวข้องที่แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ คือ ข้อความว่า

“ขอพระวิษณุ จงชนะ พระองค์ได้คุ้มครองรักษাজักรไว้อย่างบริบูรณ์...”

จารึกนี้พบที่วัดเขาน้อยสิขมพู หมู่ที่ 6 บ้านคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดเขาน้อยสิขมพู ในจังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 26 หน้า 192)

จารึกภวรวรมันที่ 2

เป็นจารึกที่จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 วัดฤๅษีใช้จารึกเป็นหินทราย มีลักษณะคล้ายใบเสมา ด้านหลังโค้งกลมเหมือนหลังเต่า ขนาดกว้าง 55 เซนติเมตร สูง 105 เซนติเมตร หนา 57 เซนติเมตร เนื้อหาคำจารึกมีอักษรจารึก 10 บรรทัด เนื้ออักษรจารึกเป็นลายจำหลักนูนต่ำ เป็นลายลูกแก้วรองรับลายดอกบัวที่อยู่ตรงกึ่งกลาง ขนาบด้วยลายก้านขดใบไม้อยู่ 2 ข้าง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ⁵² เนื้อหาในจารึกมีใจความว่า

“ภายหลังพระเจ้าอโศกานวรมันสวรรคตแล้ว โอรสของพระองค์คือ พระเจ้าภวรวรมันที่ 2 ได้เสวยราชสมบัติแทน พระองค์ทรงตั้งอยู่ในคุณธรรมและอำนาจตามที่พระคิเวประทานให้ ประชาชนนับสนนพระองค์ เสนาบดีผู้ใหญ่ว่ายปราบปรามพวงคัมพูเข ประชาชนและปศุสัตว์มีหมู่นก และปลา เป็นต้น ได้อาศัยน้ำในสระใหญ่อันอุดมสมบูรณ์ด้วยน้ำและอาหาร สรรพสัตว์ผู้ยากเห็นได้ถูกแสงอาทิตย์แผดเผาล้มตายไปมากในขณะชุดสระนั้น” ⁵³

เนื้อหาของจารึกนี้แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ โดยการกล่าวนามถึงพระคิเว ผู้เป็นใหญ่ในลัทธิไศวนิกาย

จารึกนี้พบในเขตตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่สำนักสงฆ์กุดแต่ ⁵⁴ บ้านกุดแต่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 27 หน้า 193)

จารึกปราสาททังเลียม 2

เป็นจารึกที่จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 วัดฤๅษีใช้จารึกเป็นหินทราย มีลักษณะเป็นหลิบบระตูลีเหลี่ยม ขนาดกว้าง 44 เซนติเมตร สูง 105 เซนติเมตร จารึกปราสาททังเลียมหลักนี้ เป็นจารึกบนหลิบบระตูด้านทิศใต้ของปราสาทองค์กลาง

ข้อความในจารึกกล่าวถึง พระศรีธรรมมุนีได้ทรงสร้างคิ่วสิงค์ เทวรูปพระคิ่ว และพระอุมา ไว้บนภูเขาใหญ่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจน

จารึกนี้ได้มาจากปราสาทหินเลียม อำเภอศรีประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร (ภาพประกอบที่ 28 หน้า 194)

จารึกสลักก้อนหิน 2

เป็นจารึกที่จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต มีอายุประมาณพุทธศักราช 1594 วัตถุที่ใช้จารึกเป็นหินชนวน มีลักษณะเป็นหลักสี่เหลี่ยม ขนาดกว้าง 43 เซนติเมตร สูง 191 เซนติเมตร มีจำนวน 4 ด้าน ด้านที่ 1 มี 60 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 77 บรรทัด ด้านที่ 3 มี 84 บรรทัด และด้านที่ 4 มี 119 บรรทัด ⁵⁷

ข้อความในจารึกกล่าวสรรเสริญตรีมูรติทั้ง 3 คือ พระคิ่ว พระพรหม และ พระนารายณ์ นอกจากนั้นยังกล่าวถึงการสร้างเทวรูปและคิ่วสิงค์เพื่อประดิษฐานไว้ในเทวสถานอีกด้วย

จารึกนี้ได้มาจากบริเวณปราสาทเมืองพรวัว ตำบลโคกสูง อำเภอศรีประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร (ภาพประกอบที่ 29 หน้า 195)

(ดูแผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณสถานและจารึกที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี แผนที่ที่ 6 หน้า 160)

เชิงอรรถท้ายบทที่ 3

¹งานพัฒนาข่าวสาร, "ปราจีนบุรี" (เอกสารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต) กองบริการท่องเที่ยว กองการส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2532, หน้า 1.

²เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³กรมทรัพยากรธรณี, "แผนที่ธรณีวิทยาประเทศไทย" ราว N D 47 - 12 (กรุงเทพมหานคร), ราว 47 - 8 (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา), ราว N D 48 - 5 (จังหวัดนครราชสีมา), และ N D 48 - 9 (พระตะบอง) กองธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี, 2523 - 2528.

⁴บรรจบ เกียมทัต และนิคม มุลิกะคามะ, [เรียบเรียง], โบราณคดีเมือง-ปราจีนบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 8 - 9.

⁵ศรีมหาโพธิ์คณาจารย์, พระครู, ประวัติจังหวัดปราจีนบุรีและตำนานกรมโศภนหรือเมืองพระรถ (ปราจีนบุรี : กิจเกษมการพิมพ์, 2512), หน้า 44.

⁶บรรจบ เกียมทัต และนิคม มุลิกะคามะ, เรื่องเดิม, หน้า 2.

⁷สำนักงานจังหวัดปราจีนบุรี, ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดปราจีนบุรี (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, 2529), หน้า 36.

⁸ศิริ ดวงดี และวัชรินทร์ นุ่มพงษ์แพทย์, "รายงานการขุดแต่งและขุดค้นเทวสถานหมายเลข 25 และ 26 ตำบลโคกขี้บ อำเภอดอนจาน จังหวัดปราจีนบุรี," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 21, เล่มที่ 2, 2520, หน้า 2.

⁹บรรจบ เกียมทัต และนิคม มุลิกะคามะ, เรื่องเดิม, หน้า 4.

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 21 - 56.

¹¹ คิริ ดวงดี และวัชรินทร์ พุ่มพงษ์แพทย์, เรื่องเดิม, หน้า 1.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

¹³ แสงรวี หอมทิพย์, "การศึกษาประติมากรรมปูนต้ำ เทพนิมิตชาสุรธรรมรทิน ที่ โบราณสถานหมายเลข 22 ต.โคกปึก จ.ปราจีนบุรี," วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี ภาควิชา โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531, หน้า 2.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

¹⁶ หน่วยศิลปากรที่ 5, "รายงานการขุดแต่งโบราณสถานสระมรกต ตำบลโคกไทย อำเภอโคกปึก จังหวัดปราจีนบุรี," 2531, หน้า 1.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

²³ หน่วยศิลปากรที่ 5, "รายงานการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมพูน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี," 2532, หน้า 11.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.

²⁵นิรพน นิลนพงค์ และลลิตธิชัย ทวีผล, "งานโบราณคดีที่ปราสาทเขาน้อย," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6, (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 24.

²⁶เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²⁷หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 27.

²⁸นิรพน นิลนพงค์ และลลิตธิชัย ทวีผล, เรื่องเดิม, หน้า 25.

²⁹เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁰เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

³²หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 23.

³³นิรพน นิลนพงค์ และลลิตธิชัย ทวีผล, เรื่องเดิม, หน้า 26.

³⁴หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 24.

³⁵เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 26 - 30.

³⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

³⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

³⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

⁴⁰ ธีรพน นิสณพงศ์ และสิทธิชัย ทวีผล, เรื่องเดิม, หน้า 38.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

⁴³ พระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์, จังหวัดปราจีนบุรี ภาคโบราณคดีและภาคประวัติศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด การพิมพ์ไชยวัฒน์, 2528), หน้า 10.

⁴⁴ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "ทับหลังรูปพระนันทคายนปัทมนาภะ จากปราสาทเมืองฝ้าย," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 12, 2531, หน้า 120.

⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ 2 เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451)," โบราณคดีองค์ศรีมหาโพธิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2510), หน้า 2.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁷ นิธิรัฐ เจริญวงศ์, "รายงานเบื้องต้น การปฏิบัติงานภาคสนามของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปี 2509," โบราณคดีองค์ศรีมหาโพธิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2510), หน้า 7 - 17.

⁴⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, "อำเภอศรีมหาโพธิ์ในด้านโบราณคดี," โบราณคดีองค์ศรีมหาโพธิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2510), หน้า 5.

⁴⁹ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 - 14 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2529), หน้า 40 - 43.

⁵⁰ ชูศักดิ์ ทินย์เกสร, "อันเนื่องมาจากศิลาจารึกบ้านช่องสระแจง," ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 5, ฉบับที่ 9, 2529, หน้า 64 - 67.

^{๕๑} ชะเอม แก้วคล้าย, "ศิลาจารึกเขาน้อย จารึกที่ปรากฏศักราชเก่าที่สุดในประเทศไทย," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6, (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 19.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

^{๕๓} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, "จารึกจากจังหวัดปราจีนบุรี ผลการสำรวจและทำสำเนาจารึก," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6, (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 4 - 5.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

^{๕๖} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 17-18 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาณานิพนธ์, 2529), หน้า 52 - 58.

^{๕๗} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15-16 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาณานิพนธ์, 2529), หน้า 208 - 227.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 208 - 227.

ประติมากรรมศาสนาพุทธในจังหวัดปราจีนบุรี

ความหมายของคำว่า "ประติมากรรม" แปลว่า "เป็นศิลปะสาขาหนึ่งในจำพวก วิชาศิลปะเกี่ยวกับการแกะสลักไม้ หินอ่อน โลหะ เป็นต้น ให้เป็นรูปหรือลวดลายต่าง ๆ" ¹

ประติมากรรมศาสนาพุทธในจังหวัดปราจีนบุรี ส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลจาก ศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา เช่น ประติมากรรมรูปเคารพ รวมทั้งรูปทวารบาลลอยตัว ภาพ สลักนูนต่ำขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมขนาดใหญ่ เช่น กัปปะ และเสา- ประดับกรอบประตู ล้วนสลักด้วยหินทั้งสิ้น โดยเฉพาะหินทราย ²

ศาสตราจารย์นิลปี สแตร์น (Philippe Stern) ³ อดีตภัณฑารักษ์ใหญ่แห่ง พิพิธภัณฑ์กีเมต์ (Guimet) กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ได้ทำงานร่วมกับนางเดอโคราล- เรมูซาต์ (Mme Gilberte de Coral Remusat) โดยการศึกษาวิวัฒนาการทางด้านรูปแบบ ของศิลปกรรมเขมร โดยการศึกษาจากกัปปะและเสาประดับกรอบประตูควบคู่กัน ⁴ เมื่อ เห็นว่ามีวิวัฒนาการทางด้านศิลปกรรมสอดคล้องไปในทางเดียวกัน จึงนำไปศึกษาร่วมกับองค์- ประกอบทางสถาปัตยกรรมประเภทอื่น อันได้แก่ หนัาบัน ตัวปราสาท ตลอดจนประติมากรรม ทั้งรูปบุคคลและรูปสัตว์ จนกระทั่งข้อมูลทั้งหมดเป็นไปในทางเดียวกัน จึงได้นำไปเทียบเคียง กับศิลาจารึกจากศิลาจารึกอีกครั้งหนึ่ง

จากการศึกษาดังกล่าวทำให้สามารถจำแนกรูปแบบของศิลปกรรมเขมรในประเทศ กัมพูชาออกเป็น 3 สมัยใหญ่ และ 16 แบบย่อย ดังต่อไปนี้ ⁵

1. ศิลปะสมัยก่อนเมืองพระนคร

- 1.1 ศิลปะแบบพนมดง (เฉพาะประติมากรรม) ราว พ.ศ. 1100 - 1150
- 1.2 ศิลปะแบบถาลาบริวัต (เฉพาะกัปปะ) ราว พ.ศ. 1150
- 1.3 ศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก ราว พ.ศ. 1150 - 1200
- 1.4 ศิลปะแบบไพรกเมง ราว พ.ศ. 1180 - 1250
- 1.5 ศิลปะแบบกำพงพระ ราว พ.ศ. 1250 - 1350

2. ศิลปะสมัยเมืองพระนคร

- 2.1 ศิลปะแบบกุเลน (สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ) ราว พ.ศ. 1370 - 1420
- 2.2 ศิลปะแบบพระโค ราว พ.ศ. 1420 - 1440

- 2.3 ศิลปะแบบขานคัง ราว พ.ศ. 1440 - 1470
- 2.4 ศิลปะแบบเกาะแกร์ ราว พ.ศ. 1465 - 1490
- 2.5 ศิลปะแบบแปรรูป ราว พ.ศ. 1490 - 1510
- 2.6 ศิลปะแบบบันทายศรี พ.ศ. 1510 - ราว พ.ศ. 1550
- 2.7 ศิลปะแบบเกลียง ราวพ.ศ. 1510 - 1560
- 2.8 ศิลปะแบบปาปวน ราว พ.ศ. 1560 - 1630
- 2.9 ศิลปะแบบนครวัด ราว พ.ศ. 1650 - 1720
- 2.10 ศิลปะแบบขายน ราว พ.ศ. 1724 - 1780
3. ศิลปะสมัยหลังเมืองพระนคร
  - 3.1 ศิลปะแบบสลัถาวร ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 20 - กลางพุทธศตวรรษที่ 22

สำหรับการศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชานั้น ข้อมูลทางด้านประติมากรรมที่รวบรวมมานั้นจึงจำเป็นต้องนำไปเทียบเคียงกับศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาเป็นหลัก โดยยึดแนวทางในการจำแนกรูปแบบของศิลปกรรมเขมรในประเทศกัมพูชา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้นเป็นหลัก

ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในจังหวัดปราจีนบุรี ในปัจจุบันส่วนใหญ่ถูกเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี และอยู่ในความครอบครองของเอกชน เช่น พิพิธภัณฑ์วังสวนผักกาด กรุงเทพมหานคร พิพิธภัณฑ์วัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น ซึ่งประติมากรรมต่าง ๆ เหล่านี้เป็นหลักฐานสำคัญที่จะแสดงออกถึงรูปแบบทางศิลปกรรม คติทางด้านประติมากรรม และอิทธิพลของศิลปะเขมรในศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรีได้อย่างเด่นชัด

ประติมากรรมทั้งหมด ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเฉพาะประติมากรรมที่สลักจากหินเท่านั้น และได้จำแนกออกตามหน้าที่การใช้งานออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. ประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา
2. ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา
3. ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

ดังมีรายละเอียดของลักษณะประติมากรรมแต่ละรูปแบบดังต่อไปนี้

1. ประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา

ประติมากรรมกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกายและลัทธิไศวนิกาย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 พระวิษณุจตุร मुख (องค์ที่ 1)

พระวิษณุองค์ที่พบนี้ลักษณะอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ พระกรซ้ายทั้งล่างและบนหัก พระกรขวาด้านบนหัก พระบาทไม่มี ยืนอยู่ในท่าตรง นุ่งผ้าถุงยาวลงไปเหนือข้อพระบาท ผูกเป็นเงื่อนกระตุกไว้ที่สะโพกด้านขวา ปล่อยชายที่สะโพกด้านขวา สวมศิราภรณ์เป็นหมวกทรงกระบอกขนาดใหญ่ และไม่มีเครื่องประดับอื่น ๆ เลย

ได้มาจากเมืองพระรถ คงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี สลักจากหินทราย สูง 173 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ⁶ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 30 หน้า 196)

1.2 พระวิษณุจตุร मुख (องค์ที่ 2)

พระวิษณุองค์นี้ลักษณะอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ พระกรขวาทั้งล่างและบนหัก พระกรซ้ายด้านบนหัก พระบาทไม่มี ยืนอยู่ในท่าตรง นุ่งผ้ายาวลงไปเหนือข้อพระบาท ที่ขอบด้านบนขึ้นพระองค์ขมวดชายผูกเหน็บเป็นปมเล็ก ๆ ไม่มีเข็มขัด ผ้าคาดอยู่ในแนวตรง ผูกเป็นเงื่อนกระตุกไว้ที่สะโพกด้านขวา ชายผ้าคาดหักหายไป สวมศิราภรณ์เป็นหมวกทรงกระบอกขนาดใหญ่ ส่วนบนบริเวณช่วงอกผายกว้างกว่าส่วนล่าง ลักษณะการสลัก สลักให้มีกล้ามเนื้ออย่างสวยงามสมบูรณ์ และไม่มีเครื่องประดับอื่น ๆ เลย

ได้มาจากวัดโบสถ์ คงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี สลักจากหินทราย สูง 165 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ⁷ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 31 หน้า 197)

ลักษณะของพระวิษณุองค์นี้มีความคล้ายคลึงกับพระวิษณุจตุร मुख ในข้อ 1.1 เป็นอย่างมาก และพบในแหล่งเดียวกัน

1.3 พระวิษณุจตุร मुख (องค์ที่ 3)

พระวิษณุองค์นี้อยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ พระกรด้านบนทั้งซ้ายและขวาคหักหายไป ตรงข้อศอก ลักษณะเป็นพระวิษณุ 4 กร ยืนหน้าตรง สลักติดกับฐานรูปครึ่งวงกลม พระบาททั้งคู่วางเสมอกัน พระหัตถ์ขวาด้านล่างวางอยู่บนชายผ้า ซึ่งคาดอยู่ตรงสะโพกด้านขวา ในพระหัตถ์ทรงวัตถุทรงกลม "ภู" ⁸ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งแผ่นดิน พระหัตถ์ซ้ายล่างคว่ำอยู่บนศอก (กระบอง) ผ้าทรงเป็นผ้าถุงยาวลงไปเหนือข้อพระบาท ตอนบนขมวดเหน็บเป็นปมเล็ก ๆ ที่ขึ้นพระองค์ ด้านหน้าของผ้าถุงจีบทบซ้อน ทั้งชายผ้าด้านล่างห้อยตกลงไปเชื่อมติดกับฐานประติมากรรม มีผ้าคาดในแนวตรงสะโพก ผูกเป็นเงื่อนขนาดใหญ่ปล่อยชายห้อยลงไปเบื้องล่างที่ด้านขวาของสะโพก สวมศิราภรณ์เป็นหมวกทรงกระบอกซึ่งครอบลงไปบนมวยเกล้า ใ้สกนทลห้วงทรงกลมมีน้ำหนัก ซึ่งเป็นเครื่องประดับเพียงชิ้นเดียวของพระวิษณุที่พบองค์นี้ ลักษณะกนทลแม้ว่า

จะมีขนาดเล็กแต่ก็อาจแสดงถึงความเกี่ยวพันกับศิลปะมอญ (ทวารวดี) ในภาคกลางของประเทศไทย ซึ่งศิลปะแบบมอญนี้ได้แพร่เข้าสู่แหล่งโบราณคดีบริเวณดงศรีมหาโพธิ์ ในช่วงเวลาต่อมา

ได้มาจากการขุดแต่งโบราณสถาน หมายเลข 25 อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี สลักจากหินทราย สูง 148 เซนติเมตร (พร้อมฐาน 222 เซนติเมตร) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ⁹ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 32 หน้า 198)

1.4 พระวิษณุจตุรภุช (องค์ที่ 4)

พระวิษณุองค์นี้พบในสถานที่ไม่สมบูรณ์ เหลือเฉพาะร่างกาย ไม่มีศีรษะ แขน และเท้า อยู่ในท่ายืน หันหน้าตรง ทรงผ้านุ่งยาวลงมาเหนือข้อพระบาท ด้านหน้าจีบทบซ้อน ที่ขึ้นพระองค์มีเข็มขัดผ้าผูกผ้าคาดสะโพก เฝียงทะแยงจากด้านซ้ายไปผูกเป็นเงื่อนกระตุกปล่อยชายที่ด้านขวาของสะโพก

ได้มาจากบ้านโคกวัด ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี สลักจากหินทราย สูง 125 เซนติเมตร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ¹⁰ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 33 หน้า 199)

1.5 พระอุมา

ลักษณะประติมากรรมองค์นี้อยู่ในสถานที่ไม่สมบูรณ์ เหลือเฉพาะร่างกาย ไม่มีศีรษะ แขน และเท้า อยู่ในท่ายืนหันหน้าตรง ลำตัวแสดงถึงรูปร่างและท่าทางที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย สลักทรวดทรงอย่างสวยงามตามธรรมชาติ ทรงผ้านุ่งยาวลงมาเหนือข้อพระบาท นุ่งผ้ารัดติดสะโพก มีชายจีบซ้อนกันอยู่ทางด้านหน้าพับสูงขึ้นไปเหนือหน้าท้อง

ประติมากรรมองค์นี้เป็นเทวรูปพระอุมา และมีลักษณะตรงกับศิลปะขอมในแบบสมโบร์ไพรกุก ปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ¹¹ สลักจากหินทราย สูง 110 เซนติเมตร ได้มาจากอำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์วังสวนผักกาด กรุงเทพมหานคร (ภาพประกอบที่ 34 หน้า 200)

1.6 เทพนมพิศาลูรบรรพินิ

ลักษณะประติมากรรมองค์นี้ เป็นภาพแกะสลักนูนต่ำ อยู่ในสภาพลบเลือนไปมาก เคียงหักหายไป ลักษณะเป็นรูปสตรี ยืนบนศีรษะคว่ำ ท่อนบนของร่างกายใหญ่ เอวเล็ก สะโพกใหญ่ อาจจะมี 4 กร หรือมากกว่านั้น แต่เท่าที่ปรากฏมีเพียง 2 กร พระหัตถ์ขวาล่างทรงกระบอง และพระหัตถ์ซ้ายล่างกำอยู่บนพระโลณิ (สะโพก) ส่วนพระกรที่เหลือหักชำรุดไป เทนอยู่ในท่ายืนตรงสงบนิ่งบนศีรษะคว่ำ ลักษณะของศีรษะคว่ำเป็นคว่ำในเอเชีย-อาคเนย์ คือ มีเขาสัน ไม่เหยียดยาวและโค้งเหมือนที่ปรากฏในอินเดีย นุ่งผ้านุ่งยาวกรอม

พระบาท ผ้าเรียบไม่มีริ้ว ชายตรง มีเข็มขัดผ้าพันเอว ผ้าห้อยด้านหน้ามีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยม ปลายมน ไม่สวมเครื่องประดับ (ภาพลายเส้นที่ 1 หน้า 256)

สลักจากหินทราย ขนาด 16 x 9 เซนติเมตร อายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษ ที่ 12 - กลางพุทธศตวรรษที่ 15 ¹² ได้มาจากโบราณสถานหมายเลข 22 อำเภอโคกกบิ จังหวัดปราจีนบุรี ¹³ (ภาพประกอบที่ 35 หน้า 201)

1.7 พระคเณศ (องค์ที่ 1)

พระคเณศองค์ที่พบนี้อยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ โดยพบในลักษณะที่แตกเป็นชิ้นเล็ก ชิ้นน้อย เมื่อนำมาประกอบเข้าด้วยกันแล้ว จะเป็นรูปพระคเณศยืน ¹⁴ ที่มีขนาดใหญ่ ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์ ยืนอยู่เหนือฐานศิลาขนาดใหญ่ ซึ่งมีร่องรองน้ำสรง (โยนิโถรณะ) เส้นนูน ซึ่งอาจเป็นสายรัดองค์หรือขอบผ้ายังคงมีเหลืออยู่บนปั้นพระองค์ทางด้านหลัง จากด้านหลังของพระเศียรลงมามีรอยสลักเว้าเข้าไปทางตอนกลางของพระองค์ พระคเณศองค์นี้มี 2 กร คงมองเห็นงาทางด้านขวาและสีพระพักตร์แสดงถึงความมีอำนาจ มีลายก้านขดเล็ก ๆ และเส้นข้างใต้อีกเส้นหนึ่งเหนือต้นงาทางด้านขวา พระกรรมและด้านบนของพระเศียรสลักแบบ ศิระชาอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานกลมหรือรูปไข่ประดับด้วยกลีบบัวคว่ำบัวหงายอยู่เหนือฐานโยนิอีกแห่งหนึ่ง ลวดลายบัวคว่ำบัวหงายนี้ยังคงมีเหลืออยู่ข้างทางด้านซ้าย ภายใต้องค์พระคเณศ

สลักจากหินทราย สูง 170 เซนติเมตร ฐานโยนิโถรณะส่วนยาวถึงร่องน้ำสรง ยาว 223 เซนติเมตร ส่วนกว้าง 166 เซนติเมตร อายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษ ที่ 11 - 12 ¹⁵ ได้มาจากบริเวณเมืองพระรถ อำเภอโคกกบิ จังหวัดปราจีนบุรี ในพ.ศ. 2515 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 36 หน้า 202)

1.8 พระคเณศ (องค์ที่ 2)

ประติมากรรมรูปพระคเณศองค์นี้เป็นประติมากรรมขนาดเล็ก ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย นั่งบนบัลลังก์สี่เหลี่ยม พระหัตถ์ซ้ายและขวาวางไว้บนพระขาน (หัวเข่า) ทั้ง 2 ข้าง ส่วนสิ่งของที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ลบเลือนไปหมด สวมกระบังหน้าประกอบด้วยมงกุฎทรงเตี้ย ปลายงวงยาวลงมาจรดพระบาททั้ง 2 ข้าง และม้วนกลับขึ้นไปทางด้านซ้าย ไม่สวมเครื่องประดับใด ๆ

สลักจากหินทราย สูง 13 เซนติเมตร ได้มาจากบริเวณเมืองพระรถ อำเภอโคกกบิ จังหวัดปราจีนบุรี อายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 37 หน้า 203)

2. ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา

2.1 คิวลิงค์

คิวลิงค์ หมายถึง สัญลักษณ์หรือเครื่องหมายขององค์กำเนิดเพศชายโดยทั่วไป และมีความหมายเฉพาะในศาสนาฮินดูลัทธิไศวินิกาย หมายถึง องค์พระคิเว ¹⁶ คำศัพท์ว่า "ลิงค์" หรือ "ลิงค์" เป็นคำเดียวกัน ภาษาบาลี Lingam หรือสันสกฤต Linga แปลว่า เครื่องหมายเพศ ¹⁷ เมื่อรวมกันเข้าเป็นคิวลิงค์ หมายถึง เครื่องหมายเพศของพระอิศวร หรือพระคิเวในลัทธิไศวินิกาย ถือว่าเป็นรูปเคารพที่สำคัญที่สุดของพระคิเว โดยเชื่อว่าคิวลิงค์ เป็นตัวแทนขององค์พระคิเว ¹⁸ เป็นตัวแทนอำนาจแห่งความสร้างสรรค์ ¹⁹ เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด ²⁰ เป็นตัวแทนของธาตุทั้ง 5 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอากาศ ²¹ และเป็นปิตามารดาของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลจักรวาล ²² นอกจากนี้ยังหมายถึงความมั่งคั่ง อุดมสมบูรณ์ เจริญรุ่งเรือง ²³ อีกด้วย

ส่วนที่เป็นลิงค์ในลักษณะของประติมากรรมนั้น โดยทั่วไปจะมีรูปทรงกระบอก ยอดมน เรียกว่า รุทราภาค หรือบุษภาควัฒ ส่วนลิงค์นี้แบ่งออกเป็น 2 ช่วงเช่นกัน ช่วงล่างของรุทราภาควัฒนี้มีรอยสลักเป็นลายเส้นแสดงเส้นเอ็นของส่วนหนึ่งหุ้มปลายของอวัยวะเพศชาย เรียกว่า พรหมสูตร (Brahma - sutra) หรือลิงค์เรไก (Linga - rekai) ²⁴ โดยสลักเป็นเส้นโค้งคั่นบนส่วนหน้าของรุทราภาคตอนล่าง จากตอนบนของเส้นโค้งนี้จะมีเส้นลาดาลงมาทางซ้ายและขวาด้านละ 1 เส้น และลากไปพบกับด้านหลังของรุทราภาค เรียกว่า เส้นปารศสูตร (Pars'va - sutra) ²⁵

ในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครนั้น จะนิยมทำคิวลิงค์ติดเป็นชิ้นเดียวกับฐาน โดยโผล่ออกมาให้เห็นเฉพาะรุทราภาคหรือบุษภาควัฒเท่านั้น ลักษณะเช่นนี้อาจจะได้มาจากศิลปะจาม ²⁶ ต่อมาในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนครก็เกิดคิวลิงค์แบบใหม่ขึ้น ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของคิวลิงค์สมัยเมืองพระนคร คิวลิงค์ชนิดนี้จะเคารพในกฎแห่งการจัดวางส่วนสำคัญทั้ง 3 คือ ตอนล่างสุดพรหมภาคเป็นแท่งสี่เหลี่ยม ตอนกลางวิษณุภาคเป็นแท่งแปดเหลี่ยม และตอนบนรุทราภาคหรือบุษภาควัฒ เป็นแท่งทรงกระบอก ความสูงของส่วนทั้ง 3 จะเท่ากัน การประดิษฐานจะวางสอดลงไปใ้ฐาน มีเฉพาะรุทราภาคหรือบุษภาควัฒเท่านั้นที่ปรากฏอยู่ให้เห็น แต่ส่วนที่เป็นวิษณุภาคและพรหมภาคจะฝังลงไปข้างใต้ฐาน ซึ่งทำหน้าที่เป็นอ่างรองรับน้ำที่ใช้สำหรับสรงรูปเคารพนี้

สำหรับคิวลิงค์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีที่สามารถรวบรวมได้ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1.1 คิวสิงค์ (องค์ที่ 1)

คิวสิงค์รูปนี้ หมายถึง ตริมุรติ ²⁷ (Trimurti) อันหมายถึง พระผู้เป็นเจ้าสามองค์ในศาสนาพราหมณ์ คือ พระพรหม พระวิष्ณุ และพระคิเว ตริมุรติที่พบนี้ประกอบด้วยส่วนล่างสุดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งเรียกว่า "พรหมภาค" (Brahmabhaga) หมายถึง พระพรหมผู้สร้าง มีความสูง 30 เซนติเมตร ส่วนที่สองเป็นส่วนกลางรูปแปดเหลี่ยม เรียกว่า "วิष्ณุภาค" (Visnubhaga) หมายถึง พระวิष्ณุผู้รักษา มีความสูง 30 เซนติเมตร ส่วนที่สามซึ่งเป็นส่วนยอดรูปทรงกระบอก เรียกว่า "รุทราภาค" (Rudrabhaga) หรือปุชาภาค (Pujabhaga) หมายถึง พระรุทธหรือพระคิเวผู้ทำลาย มีความสูง 30 เซนติเมตร คิวสิงค์รูปนี้สร้างให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ส่วนที่เป็นพรหมภาค วิष्ณุภาค และรุทราภาคหรือปุชาภาค มีความสูงเท่ากันทั้ง 3 ส่วน อันเป็นลักษณะของคิวสิงค์ในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร ²⁸

คิวสิงค์องค์ที่พบนี้อยู่ในสถานที่สมบูรณ ไม่มีฐาน ทำจากหินทราย สูง 90 เซนติเมตร ได้มาจากอำเภอรังษีประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ²⁹ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 38 หน้า 204)

2.1.2 คิวสิงค์ (องค์ที่ 2)

คิวสิงค์องค์นี้มีลักษณะเช่นเดียวกับคิวสิงค์องค์ที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว (2.1.1) ทุกประการ เพียงแต่มีขนาดเล็กกว่า มีความสูงทั้งสิ้น 45 เซนติเมตร ส่วนล่างสุดทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (พรหมภาค) สูง 15 เซนติเมตร ถัดขึ้นมาเป็นส่วนที่สี่เหลี่ยมแปดเหลี่ยม (วิष्ณุภาค) สูง 15 เซนติเมตร และส่วนบนสุดสี่เหลี่ยมเป็นทรงกระบอก (รุทราภาคหรือปุชาภาค) สูง 15 เซนติเมตร

คิวสิงค์องค์นี้พบในสถานที่สมบูรณ ไม่มีฐาน ทำจากหินทราย ได้มาจากอำเภอด่านพระยา จังหวัดปราจีนบุรี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 39 หน้า 205)

2.1.3 คิวสิงค์ (องค์ที่ 3)

คิวสิงค์องค์นี้ส่วนบนสุดถูกตีกระแทกออกมาเป็นซีก ๆ สลักจากหินทรายสีเขียวอมเทา เนื้อหินละเอียด มีความสูงทั้งสิ้น 47.5 เซนติเมตร การสลักแบ่งหินออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนล่างสุดสี่เหลี่ยมเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (พรหมภาค) สูง 15 เซนติเมตร ถัดขึ้นมาเป็นส่วนที่สี่เหลี่ยมแปดเหลี่ยม (วิष्ณุภาค) สูง 16 เซนติเมตร ส่วนบนสุดสี่เหลี่ยมเป็นทรงกระบอก (รุทราภาคหรือปุชาภาค) สูง 16.5 เซนติเมตร

ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมุน ตำบลคลองน้ำใส

อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดปราจีนบุรี โดยหน่วยศิลปากรที่ 5 เป็นคิวสิงค์สมัยเมืองพระนคร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 40 หน้า 206)

2.1.4 คิวสิงค์ (องค์ที่ 4)

คิวสิงค์องค์ที่พบนี้อยู่สภาพที่ชำรุด มีเฉพาะส่วนรูปทรงภาคและวิฆภาคเท่านั้น ในส่วนรูปทรงภาคสลักให้เห็นถึงเส้นดิ่งคู่ขนานอันเปรียบเสมือนเส้นเอ็นของส่วนหนังหุ้มปลาอวัยวะเพศชาย เรียกว่า พรหมสูตร (Brahm - sutra) หรือสิงค์เรไก (Langa - rekai) ^{๒๐} ส่วนตอนบนของเส้นดิ่งคู่จะมีเส้นลากลงมาทางซ้ายและขวาด้านละ 1 เส้น และลากไปพบกับด้านหลังของรูปทรงภาค เรียกว่า เส้นปารศสูตร (Parva - sutra) หรือ มณีเรขา (Manirikha) ^{๒๑}

สลักจากหินทราย มีส่วนสูงทั้งหมด 15 เซนติเมตร ส่วนสูงของวิฆภาคสูง 2 เซนติเมตร ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาโน้ยลิมพูน ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดปราจีนบุรี เป็นคิวสิงค์สมัยเมืองพระนคร ^{๒๒} ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 41 หน้า 207)

2.1.5 คิวสิงค์ (องค์ที่ 5)

คิวสิงค์องค์นี้มีขนาดสูงใหญ่มาก อยู่ในสภาพที่ชำรุด เฉพาะในส่วนรูปทรงภาคที่เป็นรูปทรงกระบอกแตกกระเทาะหลุดไป แต่ยังสามารถเห็นรอยสลักเส้นปารศสูตร (Parra - sutra) หรือมณีเรขา (Manirikha) ได้อย่างชัดเจน คิวสิงค์ที่พบนี้เป็นคิวสิงค์แบบตรีมูรติ คือ ส่วนล่างสุดทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (พรหมภาค) สูง 67 เซนติเมตร (ส่วนนี้อาจมีบางส่วนจมอยู่ในฐานที่ก่อใหม่ สำหรับตั้งองค์คิวสิงค์) ถัดขึ้นมาเป็นส่วนของสลักเป็นแปดเหลี่ยม (วิฆภาค) สูง 94 เซนติเมตร และส่วนบนสุดสลักเป็นรูปทรงกระบอก (รูปทรงภาค) สูง 103 เซนติเมตร

สลักจากหินทราย มีส่วนสูงทั้งหมด 2.64 เมตร ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นคิวสิงค์สมัยเมืองพระนคร ^{๒๓} ปัจจุบันประดิษฐานอยู่บริเวณใต้ต้นศรีมหาโพธิ์ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปีบ อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 42 หน้า 208)

2.1.6 คิวสิงค์ (องค์ที่ 6)

คิวสิงค์องค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุด เหลือเพียง 2 ภาค คือ ส่วนวิฆภาค (รูปแปดเหลี่ยม) และส่วนรูปทรงภาค (ส่วนปลายทรงกระบอก) โดยเฉพาะส่วนรูปทรงภาคนั้น ตอนบนหักหายไป แต่ยังพอเหลือรอยสลักซึ่งเป็นเส้นลากลงมาทางซ้ายและทางขวาด้านละ 1

เส้น ซึ่งลากไปพบกับด้านหลังของรูปภาค ซึ่งเรียกว่า เส้นปารศสูตรหรือมณีเรขา สูง 35 เซนติเมตร ส่วนล่างซึ่งเป็นส่วนวิษณุภาค สูง 153 เซนติเมตร

สลักจากหินทรายสีเขียว สูง 190 เซนติเมตร พบที่โบราณสถาน วัดสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16 ^{๓๔} ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอพระลามัคคีธรรม ภายในบริเวณวัดสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 43 หน้า 209)

2.1.7 คิวสิงค์ (องค์ที่ 7)

คิวสิงค์องค์นี้พบในสถานที่สมบูรณ์มีเฉพาะส่วนรูปภาคและวิษณุภาค เท่านั้น ส่วนรูปภาคซึ่งเป็นทรงกระบอก สูง 82 เซนติเมตร มีเส้นดิ่งอันเปรียบเสมือนเส้นเอ็นของส่วนหนึ่งหุ้มปลายอวัยวะเพศชาย (พรมหสูตรหรือสิงคเรโก) เนิยงเส้นเดียว แต่สลักเป็นเส้นนูนออกมา ส่วนตอนบนของเส้นดิ่งมีเส้นปารศสูตรหรือมณีเรขาลากลงมาทางซ้ายและทางขวาด้านละ 1 เส้น ถัดลงมาสลักเป็นขอบ สูง 7 เซนติเมตร ทำลักษณะคล้ายหนึ่งหุ้มปลายอวัยวะเพศชาย จากนั้นจึงเป็นส่วนวิษณุภาค ซึ่งสลักเป็นรูปแปดเหลี่ยม สูง 158 เซนติเมตร

สลักจากหินทราย มีส่วนสูงทั้งหมด 1.40 เมตร ซึ่งนับว่าเป็นคิวสิงค์ที่มีขนาดใหญ่มาก ได้มาจากดงศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 44 หน้า 210)

2.1.8 คิวสิงค์ (องค์ที่ 8)

คิวสิงค์องค์นี้พบในสถานที่สมบูรณ์ มีเฉพาะส่วนรูปภาคและวิษณุภาค เท่านั้น ส่วนรูปภาคซึ่งเป็นทรงกระบอก สูง 25 เซนติเมตร มีเส้นดิ่งอันเปรียบเสมือนเส้นเอ็นของส่วนหนึ่งหุ้มปลายอวัยวะเพศชาย (พรมหสูตรหรือสิงคเรโก) เนิยงเส้นเดียว แต่สลักเป็นเส้นนูนออกมา ส่วนตอนบนของเส้นดิ่งมีเส้นปารศสูตรหรือมณีเรขาลากลงมาทางด้านซ้ายและขวา ด้านละ 1 เส้น จากนั้นจึงเป็นส่วนหนึ่งของวิษณุภาค ซึ่งสลักเป็นรูปแปดเหลี่ยม

สลักจากหินทราย มีส่วนสูงทั้งหมด 110 เซนติเมตร ได้มาจากหมู่ที่ 4 เกาะทะลอก ตำบลศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ^{๓๕} ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่กุฏิพระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ เจ้าอาวาสวัดใหม่กรทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 45 หน้า 211)

2.1.9 คิวสิงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 9)

คิวสิงค์องค์นี้อยู่ในสถานที่สมบูรณ์ สลักให้เห็นเฉพาะส่วนรูปภาคหรือปฐภาค ให้ติดอยู่กับฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นอ่างรองรับน้ำสร้างรูปเคารพนี้ ในส่วนของรูปภาค

นั้น สลักให้เห็นเส้นดิ่งอันเปรียบเสมือนเส้นเอ็นของหนังหุ้มปลายอวัยวะเพศชาย (พรหมสูตรหรือลึงคเรโก) เฉียงเส้นเดียว แต่สลักเป็นเส้นนูนออกมา ส่วนตอนบนของเส้นดิ่งมีเส้นปารศ-สูตรหรือมณีเรขา ลากลงมาทางด้านซ้ายและขวา ด้านละ 1 เส้น

สลักจากหินทราย สูง 21 เซนติเมตร ฐานกว้าง 21 เซนติเมตร ได้มาจากตงศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นลักษณะของลึงค์ที่สร้างในสมัยศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 46 หน้า 212)

2.1.10 คิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 10)

คิวลึงค์องค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุด ลักษณะคล้ายถูกทุบกระแทกให้แตกออกมาเป็นชิ้น ๆ แต่สามารถนำมาประกอบกันได้ คิวลึงค์องค์นี้สร้างติดกับฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (โยนิ) ซึ่งเป็นอ่างรองรับน้ำสรง คิวลึงค์ที่พบนี้มีเฉพาะส่วนรูปทศภาคเท่านั้น ส่วนหัวโตกว่าส่วนโคน สลักให้เห็นเส้นดิ่งอันเปรียบเสมือนเส้นเอ็นของหนังหุ้มปลายอวัยวะเพศชาย (พรหมสูตรหรือลึงคเรโก) เฉียงเส้นเดียว แต่สลักเป็นเส้นนูนออกมา ส่วนตอนบนของเส้นดิ่งมีเส้นปารศสูตรหรือมณีเรขา ลากลงมาทางด้านซ้ายและขวาด้านละ 1 เส้น

สลักจากหินทรายสีเขียวเข้ม ส่วนองค์คิวลึงค์สูง 17.5 เซนติเมตร ส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง 58 เซนติเมตร ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมณู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นคิวลึงค์สมัยศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 47 หน้า 213)

2.1.11 คิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 11)

คิวลึงค์องค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก ลักษณะคล้ายถูกทุบกระแทกแตกออกมาเป็นชิ้น ๆ เป็นคิวลึงค์ที่ถูกสร้างให้ติดกับฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส (โยนิ) ซึ่งเป็นอ่างรองรับน้ำสรง ส่วนของร่องน้ำมณฑกหักออกไป ส่วนของคิวลึงค์องค์นี้มีส่วนรูปทศภาคส่วนหัวโตกว่าส่วนโคน สลักให้เห็นเส้นปารศสูตรหรือมณีเรขาลากลงมาทางด้านซ้ายและขวา ด้านละ 1 เส้น ได้ส่วนรูปทศภาคมีส่วนวิษณุภาค เป็นรูปแปดเหลี่ยม สูง 1 เซนติเมตร

สลักจากหินทรายสีเขียวเข้ม ส่วนองค์คิวลึงค์สูง 15.5 เซนติเมตร ส่วนฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง 43 เซนติเมตร ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมณู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นคิวลึงค์สมัยศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนคร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 48 หน้า 214)

2.1.12 คิวสิงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 12)

คิวสิงค์องค์นี้อยู่ในสถานที่ชำรุด เป็นคิวสิงค์แบบสร้างติดกับฐานโยนิ ตัวคิวสิงค์โผล่ขึ้นมาเฉพาะส่วนที่เป็นรูปทรงกระบอก (รูปภาค) มีส่วนหัวโตกว่าส่วนโคน ส่วนฐานโยนิสร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส สำหรับวางนํ้ามนต์นั้นได้แตกหักหายไป คิวสิงค์องค์นี้ถูกวางซ้อนอยู่บนฐานหินทรายอีก 2 ชั้น

สลักจากหินทรายเนื้อร่วนสีเขียวอมเหลือง องค์คิวสิงค์สูง 9 เซนติเมตร ส่วนฐานโยนิสร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง 24 เซนติเมตร ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาฉวยลิมมู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นคิวสิงค์ในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 49 หน้า 215)

2.1.13 คิวสิงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 13)

คิวสิงค์องค์นี้เป็นคิวสิงค์แบบสร้างติดกับฐานโยนิ อยู่ในสถานที่ชำรุดมาก ลักษณะถูกทุบทำลายเป็นชิ้นส่วนมากมาย เมื่อนำชิ้นส่วนมาประกอบเข้าด้วยกันจึงพบว่าเป็นแท่นคิวสิงค์ขนาดใหญ่ ตัวคิวสิงค์ถูกทุบทำลายหลุดออกจากตัวฐาน ส่วนบนเป็นส่วนรูปภาค ส่วนล่างทำเป็นรูปแปดเหลี่ยม หมายถึงวิษณุภาค สูง 2 เซนติเมตร

สลักจากหินทรายสีเขียวอ่อน แท่นคิวสิงค์สูง 43.5 เซนติเมตร กว้าง 61 เซนติเมตร ตัวคิวสิงค์สูง 17.8 เซนติเมตร ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาฉวยลิมมู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นคิวสิงค์ในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 50 หน้า 216)

2.1.14 ทริศูล

ศูล (หรือทริศูล) ความหมายดั้งเดิม คือ สิ่งซึ่งใช้เสียบแทง กิม^{๖๕} เป็นเทวูปโภคอันประเสริฐประจำองค์พระศิวะ และอาจเป็นเทวูปโภคของเทวีและเทพบริวารของพระศิวะ ลักษณะเป็นแท่งเหล็ก ๓ แท่ง มีปลายแหลมคม เสียบกับด้ามถือไม้^{๖๖} คล้ายอาวุธด้ามยาวประเภทหอก ด้ามถือนี้อาจหดสั้นลงมากจนรูปร่างคล้ายกับวัชร ซึ่งหมายถึง สายฟ้า อันเป็นอาวุธประจำพระองค์ของเทพอินทรา ซึ่งมีขนาดเล็กพอเหมาะแก่กำมือ

ลักษณะของทริศูลขึ้นนี้อยู่ในสถานที่ชำรุด ชีทริศูลด้านซ้ายและขวาหักหายไปเหลือแต่ซีกกลาง ซึ่งยังอยู่ในสถานที่สมบูรณ์ ส่วนที่ทำหน้าที่เป็นฐานและด้ามของทริศูล สลักภาพนูนต่ำเป็นลวดลายพันธุ์พฤกษา ทริศูลชิ้นนี้มีขนาดใหญ่มาก สันนิษฐานว่าคงจะสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานไว้ในศาสนสถานของลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกับคิวสิงค์

สลักจากหินทราย สูง 86 เซนติเมตร ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่นิทรรศกสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 51 หน้า 217)

นอกจากประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา เช่น ศิวลึงค์ และตรีศูล ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีประติมากรรมที่ควรกล่าวถึง แต่จะไม่นำมาเป็นข้อมูลในการวิเคราะห์แต่อย่างใด ประติมากรรมที่จะกล่าวถึงนี้อยู่ในครอบครองของพระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ เจ้าอาวาสวัดใหม่กรทอง อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี มีด้วยกัน 3 ชิ้น คือ

ชิ้นที่หนึ่ง เป็นประติมากรรมรูปหอยสังข์ มีลักษณะเป็นรูปแบบของเปลือกหอยธรรมชาติ สลักจากหินทรายสีเขียวเข้ม มีขนาดกว้าง 17 เซนติเมตร สูง 12 เซนติเมตร ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 52 หน้า 218)

ชิ้นที่สอง เป็นประติมากรรมชิ้นส่วนมือขวาของบุคคลถือจักรหรือล้อเกวียน หักเหลือแต่เพียงข้อมือขวา ชิ้นส่วนของมืองัดกล่าถือจักรหรือล้อเกวียนด้วยนิ้วชี้และนิ้วโป้ง สลักจากหินทรายสีเขียวเข้ม ตัวจักรหรือล้อเกวียนมีขนาดกว้าง 11 เซนติเมตร สูงจากขอบบนของจักรถึงข้อมือ 17 เซนติเมตร ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 53 หน้า 219)

ชิ้นที่สาม เป็นประติมากรรมฐานรูปเคารพ พบในสถานที่สมบูรณ์ มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาด 13 x 13 เซนติเมตร สูง 3 เซนติเมตร ตรงกลางมีเขี้ยวรูปวงกลมสำหรับใส่รูปเคารพ และมีส่วนของรางน้ำมนต์ยื่นออกไปทางด้านหน้า เป็นฐานรูปเคารพที่มีขนาดเล็กมาก ทำจากหินทรายสีเขียว ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 54 หน้า 220)

3. ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

3.1 ทับหลัง

"ทับหลัง" เป็นคำนิยามซึ่งใช้เรียกองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมชนิดหนึ่ง คือ ศิลาสลักแท่งสี่เหลี่ยมเหนือกรอบประตู^{๓๘} ทั้งสองของสถาปัตยกรรมในประเทศกัมพูชา และสถาปัตยกรรมในประเทศไทย ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา^{๓๙} ศาสตราจารย์นิลปีป สแตร์น อดีตภัณฑารักษ์ใหญ่แห่งพิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส^{๔๐} ได้ใช้ทับหลังนี้เป็นข้อมูลสำคัญในการศึกษาวิวัฒนาการทางด้านรูปแบบของการกำหนดอายุโบราณวัตถุสถานจากการพิจารณาวิวัฒนาการของลวดลายสลักของทับหลังเป็นสำคัญ โดยการศึกษาควบคู่กับเสาประดับกรอบประตู ซึ่งรองรับทับหลังดังกล่าว เมื่อเห็นว่าสอดคล้องไปในแนวทางเดียวกัน จึงได้นำไป

ศึกษากับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอื่น อันได้แก่ หน้าบัน ตัวปราสาท เสาติดผนัง ประติมากรรมนูนต่ำ ประติมากรรมลอยตัว ทั้งรูปบุคคลและสัตว์ จนกระทั่งแน่ใจว่าข้อมูลทั้งหมดสอดคล้องกัน จากนั้นจึงนำไปเทียบเคียงกับศักราชจากศิลาจารึกที่นักอ่านศิลาจารึกได้ศึกษาไว้แล้ว เพื่อกำหนดอายุสมัยออกมา ⁴¹

จะเห็นได้ว่าองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ซึ่งเรียกว่า "ทับหลัง" นี้ มีความสำคัญอย่างสูงในการศึกษาเพื่อกำหนดรูปแบบ อายุสมัยทางศิลปกรรม และเพื่อให้เข้าใจถึงลักษณะทางประติมากรรมวิทยา คติทางศาสนาของโบราณสถานที่สร้างขึ้นในแต่ละชุมชนนั้น ๆ

สำหรับทับหลังที่พบและสามารถรวบรวมได้ในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีนั้น ส่วนใหญ่ในปัจจุบันนำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี และพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1.1 ทับหลังจากประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออก ของปราสาทองค์กลาง ที่ปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ⁴²

ทับหลังชิ้นนี้หักชำรุดเป็น 2 ส่วน แต่ก็สามารถนำมาประกอบกันได้ ทำจากหินทราย ลักษณะด้านบนเป็นวงโค้ง 4 วง มีลายลูกประคำประกอบเป็นขอบ มีลายดอกไม้เป็นลวดลายประดับอยู่ภายใน มีวงรูปไข่ประดับอยู่บนลายวงโค้งนี้ 3 วง ภายในวงรูปไข่มีลายรูปคนขี่ม้าและคนขี่ช้าง ที่ปลายทั้ง 2 ข้างของวงโค้งนี้ มีมกรกำลังคายวงโค้งอยู่ ทั้ง 2 ข้าง หันหน้าเข้าหากัน ตัวมกรยืนอยู่เหนือแท่นเล็ก ๆ ซึ่งเป็นบัวหัวเสาประดับกรอบประตู มีรูปบุคคลกำลังขี่อยู่เหนือตัวมกร ส่วนใต้ท่อนวงโค้งมีวงมาลัยและอุบะห้อยประดับอยู่ เบื้องล่าง บนยอดทับหลังมีแนวลายประกอบด้วยลายดอกไม้ 8 กลีบ สลับกับลายดอกไม้รูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ส่วนล่างของทับหลังมีแนวลายใบไม้ก้านขด

จากลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ลักษณะของลวดลายและองค์ประกอบของภาพตรงกับทับหลังตามศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก อายุประมาณตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งศึกษาได้จากมกรที่ปลายของวงโค้งทั้ง 2 หันหน้าเข้ามาภายใน ลักษณะการหันหน้าเข้าหากันนี้ เป็นลักษณะของทับหลังเขมรในศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก ⁴³

ได้มาจากปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ทำจากหินทราย ขนาด 52 x 1.67 เซนติเมตร สภาพชำรุด ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 55, 56 หน้า 221)

3.1.2 ทับหลังจากประตูด้านทิศตะวันออกของปราสาทองค์เหนือ ที่ปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ⁴⁴

ลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ สลักด้านข้างทั้งสองด้านเป็นรูปบุคคลนั่งชัน-

เข้าข้างหนึ่ง ส่วนอีกข้างหนึ่งยกขึ้นมาด้านหลัง ฝ่ามือเป็นกางเกงสั้นเหนือเข้า ด้านหน้ามีชาย-
ผ้าคาดเอวปล่อยชายห้อยลงมา ชายผ้ามีลักษณะคล้ายเชือกตะขาบ ร่างกายท่อนบนไม่สวมอาภรณ์
ศีรษะเกล้ามวยผมอยู่ด้านบน มือแสดงอาการพนมมือ ระหว่างรูปบุคคลทั้งสองทำเป็นรูปวงโค้งวง
เดียวตลอดแนว ตรงกลางเป็นเส้นตรง ปลายท่อนวงโค้งมีวนย้อนกลับเข้าภายในเป็นรูปลายใบ
ไม้ ระหว่างวงโค้งมีวงรูปไข่ประดับอยู่ 3 วง ภายในวงรูปไข่ไม่มีการสลักรูปใด ๆ ใต้วงโค้ง
ประกอบด้วยลวดลายพวงมาลัยสลักกับพวงดอกไม้ ด้านหลังรูปบุคคลเป็นลายพันธุ์พฤกษา สำหรับ
รูปบุคคลนี้สลักกับลายพันธุ์พฤกษาอยู่บนแท่น ซึ่งเป็นบัวหัวเสาประดับกรอบประตู

จากการศึกษาลักษณะและลวดลายของทับหลังชิ้นนี้ ทำให้ทราบว่า
ลวดลายของทับหลังชิ้นนี้ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก โดยสังเกตจากการ
เปลี่ยนแปลงของวงโค้งระหว่างลายรูปไข่ที่ได้เหยียดตรงมาอยู่ในระนาบเดียวกัน และลวดลาย
ที่เคยเป็นส่วนของมกรได้กลายมาเป็นรูปบุคคลประกอบกับลายพันธุ์พฤกษา ส่วนในวงกลมรูปไข่
ก็ปราศจากการสลักรูปใด ๆ และลวดลายพันธุ์พฤกษาก็มีจำนวนมากขึ้น ดังนั้นตามลักษณะของ
ทับหลังชิ้นนี้สันนิษฐานได้ว่าคงจะอยู่ในช่วงศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่
12 - 13 ⁴⁵

ได้มาจากการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส
อำเภออุ้มผาง จังหวัดพิจิตร โดยหน่วยศิลปากรที่ 5 ซึ่งพบที่ประตูด้านทิศตะวันออก
ของปราสาทองค์เหนือ ทำจากหินทรายเนื้อละเอียดสีขาว มีขนาด 50 x 137 เซนติเมตร
อยู่ในสภาพสมบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิจิตร (ภาพประกอบที่
57, 58 หน้า 222)

3.1.3 ทับหลังจากประตูหลอกด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เหนือ ที่ปราสาท -
เขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุ้มผาง จังหวัดพิจิตร ⁴⁶

ลักษณะของทับหลังชิ้นนี้สลักด้านข้างเป็นตัวมกร 2 ตัว หมอบอยู่บน
แท่นเดี่ยว หันหน้าเข้าหากัน ส่วนหางเป็นวงโค้ง 2 วง ห้อยไปทางด้านหลัง บนมกรมีรูปบุคคล
นั่งชันเข้า มือด้านหนึ่งยกฝ่ามือขึ้นเหนือศีรษะ อีกข้างหนึ่งวางอยู่บนหัวเข้า รูปบุคคลนี้มีผมยาว
ขมวดลงมาเป็นปมสั้น ๆ ระหว่างมกรทั้ง 2 ค่ายวงโค้งออกมา 4 วง ลวดลายภายในวงโค้ง
เป็นลวดลายดอกไม้ 6 กลีบกับลายลูกประคำ ระหว่างวงโค้งสลักเป็นรูปไข่ 3 วง โดย 2 วง
ด้านนอกสลักเป็นรูปส่วนหัวด้านข้างของสัตว์ปีกมีหงอน (นกยูง) ส่วนวงกลางสลักเป็นรูปหัวของ
สัตว์ปีกหันหน้าตรง รอบ ๆ วงกลมรูปไข่สลักเป็นลายพันธุ์พฤกษา ใต้วงโค้งมีลวดลายพวงมาลัย
สลักกับระหว่างพวงที่ห้อยโค้งกับพวงที่ห้อยอยู่ตรง ๆ นอกจากนี้ในปากของมกรก็มีรูปสัตว์ปีกยื่น
ส่วนหัวออกมา

จากลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ สามารถสันนิษฐานได้ว่าเป็นศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก อายุประมาณตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ 12 ⁴⁷

ได้มาจากการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี โดยหน่วยศิลปากรที่ 5 พบที่ประตูลอกด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เหนือ ทำจากหินทราย มีขนาด 35 x 150 เซนติเมตร พบในสภาพสมบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 59, 60 หน้า 223)

3.1.4 ทับหลังจากประตูลอกด้านทิศตะวันตกของปราสาทองค์เหนือ ที่ปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ สลักทางด้านนอกทั้ง 2 ข้างเป็นรูปสิงห์ยืนด้วย 2 ขาหลัง คล้ายจะก้าวเดินไปด้านข้าง แต่ใบหน้ากลับหันออกมด้านหน้า ยืนอยู่บนแท่นซึ่งเป็นบัวหัวเสาประดับกรอบประตูทั้ง 2 ข้าง แต่ข้างซ้ายสิงห์สลักไม่เสร็จ ลักษณะตอนบนเป็นท่อนวงโค้งวงเดียวตลอดแนวเป็นเส้นตรง ปลายท่อนโค้งม้วนย้อนเข้าภายใน ปลายของวงโค้งประกอบด้วยลายดอกไม้ ลายนูนนักษัตร และลายลูกประคำ ระหว่างวงโค้งมีวงกลมรูปไข่ทำเป็นลายรูปนกแก้ว หงส์ หรือนกยูง ใต้วงโค้งนี้ประกอบด้วยลวดลายพวงมาลัยสลักกันระหว่างพวงที่ห้อยโค้งกับพวงที่ห้อยอยู่ตรง ๆ

จากลักษณะของทับหลังชิ้นนี้จะพบว่า วงโค้งที่เชื่อมวงกลมรูปไข่นั้นได้คล้ายตัวลงจนอยู่ในแนวระนาบเดียวกัน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ⁴⁸

ได้มาจากการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี โดยหน่วยศิลปากรที่ 5 พบที่ประตูลอกด้านทิศตะวันตกของปราสาทองค์เหนือ ทำจากหินทราย มีขนาด 50 x 123 เซนติเมตร อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 61, 62 หน้า 224)

3.1.5 ทับหลังจากประตูลอกด้านทิศเหนือของปราสาทองค์เหนือ ที่ปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ทับหลังชิ้นนี้มีลักษณะเหมือนกับทับหลังของขุมประตูลอกด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เหนือ โดยสลักเป็นรูปมกรยืนบนแท่นเดียว ๆ ที่ริมทั้ง 2 ข้าง ด้านนอกมีหางมกรม้วนออกไปเป็นพวง บนหลังมกรเป็นรูปบุคคลไว้ผมยาวและมีมวยผมเหนือศีรษะ ใส่ตุ้มหูขนาดใหญ่ ลักษณะร่างกายอวบอ้วน มือข้างหนึ่งยกขึ้นเหนือศีรษะ ส่วนอีกข้างหนึ่งวางอยู่บนหัวเข่า ใส่กำไลมือทั้ง 2 ข้าง มกรคางวงโค้งออกมามีลวดลายดอกไม้และลูกประคำประดับอยู่ ระหว่าง

วงโค้งมีวงกลมรูปไข่ประดับอยู่ 3 วง ทำให้วงโค้งนี้ถูกแบ่งออกเป็น 4 ช่วง รอบวงกลมรูปไข่แต่ละวงประดับไปด้วยลวดลายพันธุ์พฤกษา ซึ่งสลักเป็นรูปหน้าตรงของบุคคลสี่ข้าง ด้านใต้ของวงโค้งเป็นรูปพวงมาลัยสลักกับพวงดอกไม้

จากลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ลวดลายประกอบภาพตรงกับทับหลังตามศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ⁵¹

ได้มาจากการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี โดยหน่วยศิลปากรที่ 5 พบที่ขุมประตูลอกด้านทิศเหนือของปราสาทองค์เหนือ ทำจากหินทราย มีขนาด 42 x 188 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 63, 64 หน้า 225)

3.1.6 ทับหลังจากปราสาทเขาน้อย อำเภอวัฒนานคร จังหวัดปราจีนบุรี

ทับหลังชิ้นนี้แสดงภาพของหงส์ 2 ตัว กำลังคาบพวงอุษะ หันหน้าออกด้านนอก บนฐานที่ปลายของทั้ง 2 ข้างระหว่างตัวหงส์นั้น ปรากฏวงโค้ง 4 วง ซึ่งเชื่อมต่อกันเป็นเส้นตรงมีปลายหมุนวนเข้าหาภายใน บนวงโค้งนั้นมีวงรูปไข่หรือวงรูปเหรียญ 3 วง ซึ่งกลายเป็นส่วนกลางของลายดอกไม้ เหนือลายวงโค้งมีลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมขนาดเล็กตั้งขึ้น ส่วนเบื้องล่างมีลายพวงมาลัยสลักกับพวงอุษะ โดยพวงอุษะมีขนาดใกล้เคียงกัน และภายในลายพวงมาลัยก็มีอุษะแทรกประกอบ ส่วนมุมบนเหนือรูปหงส์มีลายดอกไม้ขนาดใหญ่ครึ่งดอกประดับอยู่ และแนวล่างสุดสลักเป็นลายดอกไม้กลมเรียงเป็นแถวรองรับภาพทั้งหมด

จากการศึกษาลักษณะขององค์ประกอบภาพ วงรูปไข่กลายเป็นรูปรีแบนๆ ไม่มีบุคคลอยู่ภายในเหมือนทับหลังรูปอื่น ๆ ภายในสลักเป็นลายใบไม้ซ้อนกัน ส่วนขอบนอกสลักเป็นลายใบไม้โดยรอบ ลายพันธุ์พฤกษาได้ทวีจำนวนมากขึ้น จากลักษณะของวงโค้งซึ่งต่อกันเป็นเส้นตรง โดยมีวงรูปไข่จำนวน 3 วง และมีพวงอุษะขนาดใกล้เคียงกัน จึงสามารถสันนิษฐานได้ว่า คงจะตรงกับศิลปะเขมรแบบไพรกเม็ง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ⁵²

ได้มาจากปราสาทเขาน้อย อำเภอวัฒนานคร จังหวัดปราจีนบุรี ทำจากหินทราย มีขนาด 47 x 172 เซนติเมตร อยู่ในสภาพสมบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 65, 66 หน้า 226)

3.1.7 ทับหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาและเล่าเรื่องพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ

องค์ประกอบของภาพสลักของทับหลังชิ้นนี้ แบ่งออกได้เป็น 2 ส่วน คือ แนวลายตอนบนแบ่งเป็นช่องขี้ม แต่ละขี้มนั้นภายในปรากฏรูปบุคคลนั่งขัดสมาธิราบประนมมือ และพื้นที่ตอนกลางเป็นวงโค้งท่อนพวงมาลัยสลักลายพันธุ์พฤกษาและลายก้านขด ที่ปลายสุดของวงโค้งทั้ง 2 ข้าง แต่ละข้างสลักเป็นรูปบุคคลอยู่ในท่าพ้อนรำ บริเวณกึ่งกลางของทับหลังเป็น

องค์ประกอบของภาพขนาดใหญ่ แสดงภาพพระอินทร์นั่งในท่าสุทธานะอยู่บนหลังช้างเอราวัณ 3 เศียร ซึ่งวางขาหน้าทั้งคู่บนฐาน พระอินทร์ทรงภูษาสมพตจับเป็นริ้ว ชักชายภูษาออกมาเป็นวงโค้งขนาดใหญ่เบื้องหน้า พร้อมทั้งชูวัชรด้วยพระหัตถ์ขวา ลักษณะภาพบุคคลสำคัญเช่นนี้ ครอบครองอยู่เต็มพื้นที่ตลอดแนวของส่วนสูงทั้งหมด ในขณะที่แนวลายตอนล่างของทับหลังซึ่งเคยมีอยู่ในสมัยก่อนหน้านั้นหายไป เหลือเฉพาะแนวลายตอนบน อันเป็นลักษณะที่สำคัญของทับหลังศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ ⁵³ อายุประมาณ พ.ศ. 1465 - 1490 ⁵⁴

ไม่ทราบแหล่งที่มา ทำจากหินทราย มีขนาด 1.55 x 63 เซนติเมตร พบในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 67, 68 หน้า 227)

3.1.8 ทับหลังสลักภาพเล่าเรื่องวิษณุอนันตคายน - ปัทมนาถะ

องค์ประกอบของภาพสลักของทับหลังชิ้นนี้ สลักเป็นภาพขนาดใหญ่บริเวณกึ่งกลางของทับหลังแสดงรูปพระวิษณุบรรทมตะแคงขวาหรือพระอนันตนาคราช พระวิษณุทรงมงกุฎรูปตุ้ม พระหัตถ์ขวาวนทรงจักร พระหัตถ์ขวาล่างรองรับพระเศียร พระหัตถ์ซ้ายบนชำระคหฬหายไป และพระหัตถ์ซ้ายล่างทอดไปตามพระองค์

พระวิษณุทรงสวมกรองพระศอเป็นรูปสามเหลี่ยม ทรงพาหุรัด และภูษาสมพต (โจงกระเบนสั้น) จับเป็นริ้ว ชักชายออกมาเป็นวงโค้งขนาดใหญ่ด้านหน้าพระอุทรภายใต้ภูษาที่ชักออกมาปรากฏชายภูษารูปสมอเรือ 2 ชายซ้อนกัน โดยชายภูษาชั้นบนมีขนาดสั้นกว่าชายภูษาชั้นล่าง ที่บริเวณพระนาภีมีก้านดอกบัวผุดออกมา (สันนิษฐานว่าอาจจะมียูปรหะพรหมประทับนั่งบนดอกบัว ซึ่งได้ชำระคหฬหายไปแล้ว) กับทั้งมีรูปพระลักษมีประทับนั่งทรงกองกอดพระขงส์เบื้องหลัง มีลำตัวของนาครีที่แสดงควมหมายของท่อนพวงมาลัย ซึ่งมีปลายเป็นรูปขนาด 3 เศียรหันมองทางด้านหน้า เบื้องบนของลำตัวพวงมาลัยคล้อยไปมีรูปสามเหลี่ยมขนาดใหญ่ ส่วนเบื้องล่างแสดงรูปใบไม้ม้วนและใบไม้รูปสามเหลี่ยมขนาดเล็กประดับตกแต่งอยู่ นอกจากนี้ยังมีรูปครุฑและปลาจำหลัก แสดงถึงพาหนะขององค์พระผู้เป็นเจ้า และความหมายของสัตว์น้ำในเกษียรสมุทรประกอบอีกด้วย

ทับหลังชิ้นนี้เป็นทับหลังที่แสดงภาพ "วิษณุอนันตคายน - ปัทมนาถะ" อย่างแท้จริง เพราะจากการที่พระวิษณุบรรทมนี้ สามารถแบ่งภาพสลักออกเป็น 2 ลักษณะคือ

ลักษณะที่หนึ่ง เป็นภาพพระวิษณุบรรทมพักผ่อนระหว่างกัลป์ โดยปราศจากภาพดอกบัวและพระพรหม กับลักษณะที่สอง ได้แก่ ภาพกำเนิดพระพรหม ที่ปรากฏดอกบัว และพระพรหมประกอบอยู่เสมอ อันเรียกว่า "วิษณุอนันตคายน - ปัทมนาถะ"

สำหรับรูปแบบทางศิลปกรรมนั้น อาจกำหนดได้ในศิลปะเขมรแบบ เกาะแกร์ มีอายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 ⁵⁵ โดยพิจารณาจากลักษณะของภาพ-เล่าเรื่องขนาดใหญ่บริเวณกึ่งกลางของทับหลัง ภาพเล่าตัวของนาค (ซึ่งใช้แทนท่อนพวงมาลัย) ออกมาจากกึ่งกลางของทับหลัง โดยวกลงเบื้องล่าง หรือลักษณะที่เด่นชัดที่สุด คือ ลักษณะของ ภูเขาทรงของพระวิษณุที่เป็นภูเขาสมพต จิบเป็นริ้ว ซึ่งชกชายออกมาเป็นวงโค้งขนาดใหญ่เบื้อง หน้า โดยมีชายผ้ารูปสมอเรือ 2 ชาย ซึ่งชายผ้าด้านบนสั้นกว่าชายผ้าด้านล่างห้อยอยู่เบื้องล่าง ของชายภูเขาที่ชกออกมาเป็นวงโค้ง ซึ่งเป็นลักษณะของประติมากรรมรูปบุรุษในศิลปะเขมรแบบ เกาะแกร์อย่างเด่นชัด ในเรื่องนี้หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้ให้ความเห็นว่า ทับหลัง ชิ้นนี้เป็นทับหลังที่แสดงภาพวิษณุอนันตศायิน - ปัทมนาภะ ในศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ อายุ ประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 ⁵⁶ แผ่นแรก ที่ได้ค้นพบในประเทศไทยในปัจจุบัน

ได้มาจากปราสาทเมืองไผ่ อำเภอรัฐประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ทำจากหินทราย ขนาดของทับหลังชิ้นนี้ขอบด้านซ้ายสูง 37 เซนติเมตร ขอบด้านขวาสูง 21 เซนติเมตร มีความยาวทั้งสิ้น 145 เซนติเมตร พบในสภาพไม่สมบูรณ์ ด้านบนชำรุดหักหายไป ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 69 หน้า 228)

3.1.9 ทับหลังสลักภาพพระวิษณุทรงครุฑ

องค์ประกอบของภาพสลักของทับหลังชิ้นนี้ แบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน คือ แนวตอนบนแบ่งเป็นช่องขั้ว แต่ละขั้วภายในปรากฏรูปฤๅษีครั้งตนสวมลูกประคำประคอง ัญชูลี ภายในขั้วสลักกับลายบัวขาบ ยกเว้นลายขั้วกลางเหนือองค์พระวิษณุเป็นลายพันธุ์พฤกษา ส่วนกลางของทับหลัง จำหลักภาพพระวิษณุทรงครุฑ บริเวณกึ่งกลางของทับหลัง พระวิษณุมี 4 กร ประทับยืนบนป้าของครุฑ ซึ่งกำลังกางปีกและใช้มืออุคขวางนาค ซึ่งทำในความหมายของ ท่อนพวงมาลัย ท่อนพวงมาลัยในรูปของลำตัวนาคออกจากส่วนกลางค่อนไปทางเบื้องล่างของ ทับหลังเล็กน้อย โดยมีปลายสุดทำเป็นรูปนาค 3 เศียร นาคเหล่านี้มีใบไม้ประดับบนเศียรแต่ละเศียร และหันหน้าออกมาด้านหน้า เหนือท่อนพวงมาลัยสลักเป็นลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมตั้งขึ้น ส่วนเบื้องล่างของทับหลังสลักเป็นลายใบไม้มีวนห้วยตกลงมา แนวล่างสุดนั้นสลักเป็นแนวกลีบบัว รองรับภาพทั้งหมด

จากลักษณะขององค์ประกอบภาพของทับหลังพระวิษณุทรงครุฑชิ้นนี้ตรงกับทับหลังศิลปะเขมรแบบแปรรูปที่มีอายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ⁵⁷ จากการศึกษา ลักษณะขององค์ประกอบของภาพที่มีท่อนพวงมาลัย ซึ่งแม้จะมีรูปนาค 3 เศียรที่ปลายหันหน้าออก คล้ายศิลปะร่วมแบบขานต์ก็ตาม แต่จากการร่วมแบบแปรรูปที่นิยมการเลียนแบบศิลปะที่เก่ากว่า โดยเฉพาะแบบขานต์ นอกจากนี้การปรากฏของภูเขาทรงของศิลปะร่วมแปรรูปได้อีกเช่นกัน

และแนวลายกลีบบัวด้านล่างสุดของทับหลังมีลักษณะหยักเข้าหยักออกนี้ ก็เป็นเอกลักษณ์สำคัญอีกประการหนึ่งของศิลปะเขมรแบบแปรรูป ^{๕๘}

ไม้ทราบที่มา ทำจากหินทราย มีขนาด 59 x 178 เซนติเมตร อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 70, 71 หน้า 229)

3.1.10 ทับหลังปราสาทสติกก็อกธม อำเภอดาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี

ทับหลังชิ้นนี้พบในสภาพที่ชำรุดมาก แตกหักออกจากชิ้นเดิม เป็น 2 ชิ้นด้วยกัน เหลือเพียงส่วนบนด้านขวาของทับหลังเท่านั้น ส่วนด้านล่างแตกหักหายไป ด้านซ้ายสุดซึ่งคงจะเป็นกึ่งกลางของทับหลังชิ้นนี้จำหลักภาพบุคคลมีทรงผมประกอบด้วยเส้นผมลึกเป็นแนวตั้งตรงขึ้น ^{๕๙} และรวบเป็นมวยอยู่เหนือศีรษะ หิ้งปลายมวยผมไว้เป็น 2 ข้าง มวยผมนี้มีห่วงทำเป็นรูปลูกประคำวัดโดยรอบ รูปบุคคลอยู่ในซุ้มซึ่งประดับด้วยลายใบไม้โดยรอบ มีท่อนพวงมาลัย 2 ท่อน วาดขึ้นเบื้องบนและวกลงเบื้องล่าง เหนือท่อนพวงมาลัยมีลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมชูตั้งขึ้น และเบื้องล่างมีลายใบไม้มีวนห้อยตกลงมา โดยท่อนพวงมาลัยดังกล่าวมีรูปครุฑแบ่งที่เลี้ยว ครุฑมีลักษณะทรงเครื่องสวมศิราภรณ์ มีปีกแต่ไม่มีขน ยืนอยู่บนฐานซึ่งส่วนล่างหักหายไป ด้านขวาของทับหลังชิ้นนี้จำหลักเป็นลายใบไม้มีวนขนาดใหญ่ ส่วนด้านบนสุดเป็นลายลูกประคำประดับอยู่ในขอบเป็นแนวยาว

จากลักษณะของรูปบุคคล รูปครุฑ และองค์ประกอบของทับหลังชิ้นนี้ตรงกับศิลปะเขมรแบบบาบวน มีอายุประมาณครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 17

ได้มาจากปราสาทสติกก็อกธม อำเภอดาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี ทำจากหินทราย มีขนาด 40 x 111 เซนติเมตร มีสภาพชำรุด ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพประกอบที่ 72, 73 หน้า 230)

สำหรับหินทรายที่ใช้ในการผลิตประติมากรรมนั้น จากรายงานการศึกษาของนางสาวศศิ ยุกตะนันท์ นักศึกษาปริญญาโท คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ให้ความเห็นว่าแหล่งโบราณคดีเขาด้วน อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี น่าจะเป็นแหล่งผลิตประติมากรรมเครื่องใช้หินทรายแหล่งใหญ่ เพราะจากสภาพทางธรณีวิทยา เขาด้วนเป็นเขาหินทรายประเภท Triassic ซึ่งเป็นหินชนิดเดียวกับที่ใช้ผลิตบรรดาโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่พบตามชุมชนโบราณ โดยการเลือกขนาดของหินทรายตามวัตถุประสงค์ที่จะผลิต และเคลื่อนย้ายลงมาสลักยังชุมชนหรืออาจทำการสลักบนเขาด้วนนั้นเลย แต่คงทำเป็นแต่เพียงโกนหยาบ ๆ ก่อน แล้วเคลื่อนย้ายลงมา ซึ่งยังมีหลักฐานปรากฏอยู่

แหล่งหินทรายที่เขาตัวนจึงน่าจะเป็นแหล่งที่ส่งประติมากรรมและเครื่องใช้หินทรายออกไปยังชุมชนโบราณขนาดใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง อันได้แก่ ชุมชนโบราณดงศรีมหาโพธิ์ เมืองพระรถ พนัสนิคม และชุมชนโบราณแถบอำเภอรัญประเทศ ซึ่งชุมชนโบราณดังกล่าวแล้วนั้นล้วนแต่เคยพบโบราณวัตถุที่ทำจากหินทรายสีเขียว ซึ่งในขณะนั้นพบว่ายังมีแหล่งโบราณคดีเขาตัวนแหล่งเดียว ที่เป็นแหล่งผลิตประติมากรรมและเครื่องใช้หินทรายในช่วงเวลาร่วมสมัยกันและเป็นแหล่งที่ใกล้ที่สุดกับชุมชนโบราณดังกล่าว

การศึกษารูปแบบและพัฒนาการของรูปแบบประติมากรรมที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี

จากการศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบทั้งที่เป็นประติมากรรมในรูปเคารพสัญลักษณ์ทางศาสนา และประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม สามารถแสดงพัฒนาการของรูปแบบประติมากรรมได้ดังต่อไปนี้

1. ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพในศาสนา (ตารางที่ 1 หน้า 128)

ประติมากรรมในกลุ่มนี้มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 ประกอบไปด้วยพระวิษณุจตุร मुख 4 องค์ พระอุมา 1 องค์ เทพนิหสาสุรมรรคินี 1 องค์ และพระคเณศ 2 องค์ โดยทำการวิเคราะห์แยกรูปแบบได้ดังต่อไปนี้

1.1 พระวิษณุจตุร मुख

พระวิษณุจตุร मुख ในกลุ่มนี้มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 จัดเป็นกลุ่มพระวิษณุจตุร मुख ซึ่งค้นพบในบริเวณเดียวกัน คือ บริเวณดงศรีมหาโพธิ์ ในอำเภอกบิน ในปัจจุบันทั้ง 4 องค์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายในบริเวณดังกล่าวได้เป็นอย่างดี สำหรับลักษณะเฉพาะทางรูปแบบของประติมากรรมมีดังนี้

1.1.1 ลักษณะรูปแบบ

เป็นประติมากรรมลอยตัวขนาดใหญ่ ในทำขึ้นตรง สลักจากหินชนิดเดียวกัน คือ ศิลาทราย ช่างพยายามสลักแสดงให้เห็นอย่างธรรมชาติ แต่ไม่แสดงอาการเคลื่อนไหวรุนแรงอย่างศิลปะอินเดีย และไม่แสดงอำนาจและมีความแข็งแกร่งอย่างศิลปะเขมร เทคนิคการแกะสลักของช่างมีความก้าวหน้ามากกว่าช่างเขมร เนื่องจากไม่มีวงโค้งรูปเกือกม้า เมื่อยึดแขนและศีรษะของประติมากรรมในลักษณะศิลปะเขมรแบบพนมคานและสมโบรีไพรกุก

1.1.2 ลักษณะของเครื่องประดับและเครื่องแต่งกาย

พระวิษณุทั้ง 4 องค์ต่างนุ่งผ้าถุงยาวเหนือข้อพระบาทเหมือนกันทุกองค์ คาดผ้าตรง 3 องค์ และคาดผ้าเฉียง 1 องค์ สวมหมวกทรงกระบอกขนาดใหญ่ทรงสูง

เช่นเดียวกับศิลปะเขมรแบบพนมคาและสมโบร์ไพรกุก เครื่องประดับที่พบ คือ กุณฑลห่วงทรงกลมขนาดใหญ่มีน้ำหนัก ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะไม่พบในศิลปะเขมรในอายุร่วมสมัยเดียวกัน

1.1.3 พัฒนาการ

ลักษณะของพระวิษณุศตรภูกกลุ่มแรกจัดอยู่ในช่วงลำดับพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ซึ่งจะสลับให้มีพระวรกายอย่างธรรมชาติแสดงกล้ามเนื้อด้วยกันทั้ง 2 องค์ สวมหมวกทรงกระบอกเช่นเดียวกัน ในองค์พระวิษณุองค์ที่ 1.1 และ 1.2 ส่วนพระวิษณุในองค์ที่ 1.3 นั้น แสดงพัฒนาการในรูปแบบที่แตกต่างออกไป คือ ใส่เครื่องประดับ คือ กุณฑล ซึ่งเป็นลักษณะของศิลปะมอญที่เจริญรุ่งเรืองในบริเวณนี้ สำหรับพระวิษณุองค์สุดท้าย คือ องค์ที่ 1.4 นั้น มีลักษณะที่แตกต่างกันไปจาก 3 องค์แรก คือ คาดผ้าเฉียง และแสดงกล้ามเนื้อ ซึ่งแตกต่างไปจากพระวิษณุทั้ง 3 องค์แรกในด้านลักษณะการแต่งกาย

1.2 พระอุมาและเทพนิมิตชาสุรมรรคินี

ประติมากรรม 2 ชิ้นนี้ มีอายุในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 และ 12 - 15 ลักษณะเฉพาะทางรูปแบบของประติมากรรมมีดังนี้ คือ

1.2.1 ลักษณะของรูปแบบ

เทวรูปพระอุมาสลักเป็นรูปประติมากรรมลอยตัวขนาดใหญ่ในท่ายืนตรง แสดงทรวดทรงอย่างธรรมชาติ ส่วนเทพนิมิตชาสุรมรรคินีเป็นรูปสตรียืนอยู่ในท่าสงบนิ่งบนศิระศควาย

1.2.2 ลักษณะของเครื่องประดับและการแต่งกาย

ประติมากรรมทั้ง 2 ชิ้นนี้ไม่พบเครื่องประดับใด ๆ เลย ส่วนการแต่งกาย พระอุมาทรงผ้านุ่งยาวลงมาเหนือข้อพระบาท นุ่งผ้านุ่งรัดติดสะโพก มีชายจีบซ้อนกันอยู่ทางด้านหน้า นุ่งสูงขึ้นไปเหนือหน้าท้อง ส่วนเทพนิมิตชาสุรมรรคินีทรงผ้านุ่งยาวกรอมพระบาท ผ้ายียบไม่รั้ง ชายตรง มีเข็มขัดผ้านั้นเอว ผ้าห่อนหน้ามีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมมน

1.2.3 พัฒนาการ

ลักษณะของเทวรูปพระอุมาเป็นประติมากรรมที่สลักแสดงทรวดทรงอย่างธรรมชาติ เป็นลักษณะที่พบได้โดยทั่วไปในศิลปะแบบอินเดียน ในช่วงแรกของศิลปะเขมรที่รับเข้ามา ส่วนการแต่งกายตรงกับศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก ส่วนเทพนิมิตชาสุรมรรคินีนั้น มีลักษณะการแต่งกายแตกต่างไปจากลักษณะของศิลปะเขมรที่ร่วมสมัยเดียวกัน

1.3 พระคเณศ

ประติมากรรมเกี่ยวกับพระคเณศ พบเพียง 2 องค์เท่านั้น ซึ่งมีทั้งขนาดใหญ่และเล็ก มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 และ 12 - 13 ลักษณะเฉพาะทางประติมากรรมมีดังนี้ คือ

1.3.1 ลักษณะของรูปแบบ

พระคเณศองค์แรกเป็นประติมากรรมลอยตัวขนาดใหญ่สลักติดกับฐานโยนินิโตรณะขนาดใหญ่เช่นเดียวกัน สลักพระเศียรตามแบบธรรมชาติ คือ เป็นศีรษะข้างอย่างแท้จริง มีรูปทรงใกล้เคียงกับธรรมชาติ ซึ่งคล้ายกับพระคเณศในสมัยคุปตะของอินเดีย ส่วนพระคเณศองค์ที่ 2 เป็นพระคเณศขนาดเล็กประทับนั่งขัดสมาธิบนบัลลังก์สี่เหลี่ยม ลักษณะไม่แสดงอำนาจ ทรวดทรงห่างไกลจากธรรมชาติ

1.3.2 พัฒนาการ

จากการที่ได้พบพระคเณศเพียง 2 องค์ ทำให้ไม่สามารถวิเคราะห์พัฒนาการได้ เพราะขาดหายไปนอกจากตอนแรกได้รับอิทธิพลอินเดียแบบคุปตะ เช่น องค์แรกแล้ว พัฒนาการจะขาดหายไป หลังจากนั้นอิทธิพลเขมรก็เข้ามาแทนที่ ดังเช่นองค์ที่ 2 แล้วจึงขาดหายไป ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการไม่นิยมสร้างพระคเณศในจังหวัดปราจีนบุรี

2. ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา (ตารางที่ 2 หน้า 130)

ประติมากรรมในกลุ่มนี้ ได้แก่ คิวสิงค์ ซึ่งพบจำนวนทั้งสิ้น 13 ชิ้น และตรีศูลที่พบเพียง 1 ชิ้น ดังมีรายละเอียดดังนี้

2.1 คิวสิงค์

2.1.1 ลักษณะของรูปแบบ

ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา “คิวสิงค์” สามารถแบ่งออกได้ตามลักษณะดังต่อไปนี้

2.1.1.1 คิวสิงค์แบบสร้างติดกับฐานโยนินิ พบทั้งสิ้น 5 องค์ มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13 - 14

2.1.1.2 คิวสิงค์แบบแยกจากฐานโยนินิ พบด้วยกันทั้งสิ้น 8 องค์ มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 จำนวน 2 องค์ และมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 จำนวน 6 องค์

2.1.2 พัฒนาการ

คิวสิงค์ในแบบเฉพาะที่มีส่วนรูปทรวดและวิธูภาคแสดงลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติและไม่อยู่ในกฎเกณฑ์ ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 นิยมสร้างคิวสิงค์แบบมีฐานติดกับโยนินิ โดยตัดส่วนวิธูภาคออกไป ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 นิยมสร้างคิวสิงค์แบบแยกจากฐาน

โยนิ คือ มีทั้งส่วนพรหมภาค วิชาภาค และรุทรภาค การสร้างคิวงค์แบบนี้นั้นสร้างอย่างมีกฎเกณฑ์ โดยคำนึงถึงสัดส่วนและการแสดงอำนาจอย่างศิลปะเขมร แต่รูปร่างค่อนข้างจะห่างไกลจากธรรมชาติ

2.2 ตรีศูล

2.2.1 ลักษณะของรูปแบบ

เป็นตรีศูลขนาดใหญ่ สันนิษฐานว่าสร้างไว้เพื่อประดิษฐานไว้ในศาลนสถานของลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกับคิวงค์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

2.2.2 ลักษณะของลวดลาย

ลวดลายที่ประดับอยู่ที่ด้ามตรีศูลนี้ สลักเป็นภาพนูนต่ำเป็นลวดลายพันธุ์พฤกษาเช่นเดียวกับที่พบในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ และในศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก

2.2.3 พัฒนาการ

เนื่องจากพบเพียงชิ้นเดียว จึงไม่สามารถเทียบเคียงเพื่อหาพัฒนาการของตรีศูลที่พบนี้ได้

3. ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม (ตารางที่ 3 หน้า 132)

ประติมากรรมสลักลวดลายในกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นทับหลัง ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 โดยพบทั้งสิ้น 10 ชิ้น ซึ่งสามารถแยกรูปแบบได้ดังต่อไปนี้

3.1 ทับหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาผลมรูปบุคคลและสัตว์

ทับหลังในกลุ่มนี้พบรวมทั้งสิ้น 7 ชิ้น เป็นทับหลังจากปราสาทเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จำนวน 5 ชิ้น เป็นทับหลังจากปราสาทบ้านน้อย อำเภอวัฒนานคร จำนวน 1 ชิ้น และเป็นทับหลังจากปราสาทสตึกก็อกธม อำเภอตาพระยา อีก 1 ชิ้น ซึ่งทับหลังทั้งหมดนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16

3.1.1 ลักษณะของรูปแบบ

เป็นทับหลังที่สร้างขึ้นตามกฎเกณฑ์ของศิลปะในศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก ไพรกเม็ง และปาปวน การสร้างคำนึงถึงสัดส่วนและการแบ่งช่องไฟ นอกจากนี้ยังสลักเป็นภาพนูนสูงและนูนต่ำตามแบบเดียวกับทับหลังที่พบในประเทศกัมพูชา

3.1.2 ลักษณะของลวดลาย

สลักเป็นภาพนูนสูงและนูนต่ำเลียนแบบเครื่องไม้จากประเทศอินเดีย มีพวงมาลัยและอุษะ ซึ่งเป็นเครื่องประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สร้างด้วยไม้ ห้อยเป็นเครื่องประดับ มีรูปบุคคลและสัตว์ประกอบ

3.1.3 พัฒนาการ

ทับหลังที่พบในช่วงแรกที่ปราสาทเขาน้อย นั้น จะแสดงรูปร่างโค้งแบบทำด้วยไม้ พวงมาลัย และอุบะ ซึ่งเป็นเครื่องประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สร้างด้วยไม้ ห้อยเป็นเครื่องประดับ มีมกรหันหน้าเข้าหากัน คลายวงโค้งและตัวมกรมักมีคันทับ ซึ่งลักษณะนี้เป็นลักษณะศิลปะที่คล้ายคลึงกับลวดลายที่พบในประเทศอินเดีย ต่อมาลายวงโค้งตรงกลางของทับหลังซึ่งเป็นศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุกหายไป มีลวดลายดอกไม้เข้ามาแทนที่ ปลายวงโค้งบนทับหลังซึ่งแต่เดิมมีมกรกำลังคายนอนอยู่นั้น ก็ม้วนย้อนกลับเข้าภายใน กลายเป็นรูปใบไม้ และลวดลายพันธุ์พฤกษาเพิ่มมากขึ้น ส่วนทับหลังที่ได้มาจากปราสาทสด๊กก๊อกธม นั้น เป็นทับหลังลวดลายพันธุ์พฤกษา มีท่อนพวงมาลัยอยู่ตรงกลางและมีรูปบุคคลประกอบ ซึ่งเป็นแบบของทับหลังศิลปะเขมรแบบปาปวนนั่นเอง

3.2 ทับหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาผสมกับภาพเล่าเรื่อง

ทับหลังในกลุ่มนี้พบทั้งสิ้น 3 ชิ้น เป็นทับหลังที่ไม่ทราบที่มา 2 ชิ้น และได้มาจากปราสาทเมืองฝั อำเภोधันนาคร อีก 1 ชิ้น มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 ทั้งสิ้น

3.2.1 ลักษณะของรูปแบบ

เป็นทับหลังซึ่งสร้างขึ้นตามกฎเกณฑ์ของศิลปะในศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์และแปรรูป โดยมีลักษณะกฎเกณฑ์การสร้างตามแบบเดียวกับทับหลังที่พบในประเทศกัมพูชา

3.2.2 ลักษณะของลวดลาย

สลักเป็นภาพนูนสูงและนูนต่ำ เป็นลวดลายพันธุ์พฤกษาผสมกับภาพเล่าเรื่องขนาดใหญ่ในคติพราหมณ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระวิษณุ เช่น ภาพเล่าเรื่องวิษณุอนันตคายน - ปัทมาภะ พระวิษณุทรงครุฑ เป็นต้น ลักษณะของลวดลายพันธุ์พฤกษามีลักษณะเช่นเดียวกับที่พบในทับหลังที่สลักขึ้นทั่วไปในประเทศกัมพูชา

3.2.3 พัฒนาการ

เป็นไปตามจินตนาการของช่างแกะสลักในประเทศกัมพูชา ซึ่งทำให้ทับหลังที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 15 นี้ มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยภาพหน้ากาลตรงกลางหายไป และนำภาพเล่าเรื่องขนาดใหญ่เข้ามาแทนที่

เชิงอรรถท้ายบทที่ 4

¹ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับ พ.ศ. 2525 (กรุงเทพมหานคร : อักษร-เจริญทัศน์, 2525), หน้า 498.

²หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ประติมากรรมขอม (พระนคร : กรุณสยามการ-พิมพ์, 2515), หน้า 8.

³ _____ . ศิลปะขอม เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 3.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ทับหลังในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2531), หน้า 4.

⁶บรรจบ เทียมทัต และนิคม มุลิกะคามะ, โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 16.

⁷กรมศิลปากร, พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์-การพิมพ์, 2528), หน้า 24.

⁸หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "พระวิษณุจากดงศรีมหาโพธิ์ ปราจีนบุรี," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 3 (2531), หน้า 101 - 102.

⁹ศิริ ดวงดี และวัชรินทร์ พุ่มพงษ์แพทย์, "รายงานการขุดแต่งและขุดค้นเทวสถาน หมายเลข 25 และ 26 ตำบลโคกบึง อำเภอโคกบึง จังหวัดปราจีนบุรี," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 21, เล่มที่ 2 (2520), หน้า 3.

¹⁰ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 26.

¹¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 18.

¹² แสงรวี หอมกีน้อย, "การศึกษาประติมากรรมปูนต่ำเพิ่มเติมวิชาสุรรมรณิน ที่โบราณสถาน หมายเลข 22 ตำบลโคกขี้บ จังหวัดปราจีนบุรี," วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531, หน้า 48.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

¹⁴ จิรุลสา คชาชีวะ, คติความเชื่อและรูปแบบของพระนิพนธ์ที่พบในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นิพนธ์, 2531), หน้า 93.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁶ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, พนมรุ้ง (กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้วการพิมพ์, 2531), หน้า 90.

¹⁷ Jean L. McKeehnie, ed., Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language (2 nd. ed., New York : The World Publishing Company, 1963), p. 152.

¹⁸ Royston Pike, Encyclopedia of Religion and Religions (London : George Allen & Unwin Ltd., 1951), p. 232.

¹⁹ Joveau G. Dubreuill, Inconography of Southern India (Varanasi : Bharat - Bhavati, 1978), p. 13.

²⁰ Ross Nancy Wilson, Hinduism, Buddhism, Zen (London : Faber and Faber, 1966), p. 60.

²¹Vasudera S. Agrawala, Indian Art (Varanasi : Prithivi Prahashan, 1965), p. 257.

²²Sheo Bahadur Singh, Brahmanical Icons in Northern India (New Delhi : Sagar Plublications, 1977), p. 11.

²³สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, ศิลปะในประเทศไทย, หน้า 63.

²⁴Joveau G. Dubreuill, op. cit., p. 12.

²⁵ผาสุข อินทราวุธ, "ศิลปะในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 9 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2534.

²⁶กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 28.

²⁷George Ryley Scott, Phallic worship (London : Lnxor Press Ltd., 1966), p. 145.

²⁸กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 27.

²⁹หน่วยศิลปากรที่ 5, "รายงานการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิขมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภอวังประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี," 2532, หน้า 32.

³⁰Javeau G. Dubreuill, op. cit., p. 12.

³¹หน่วยศิลปากรที่ 8, "รายงานการขุดแต่งโบราณสถาน หมายเลข 2 ณ เขาคา ตำบลเสาเภา อำเภอลิขล จังหวัดนครศรีธรรมราช," 2531, ภาคผนวก หน้า 4.

³²หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

^{๓๓} สัมภาษณ์พระครูศรีมหาโพธิ์คุณารักษ์, เจ้าอาวาสวัดใหม่กรงทอง อำเภอศรี-
มหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี, วันที่ 23 ตุลาคม 2532.

^{๓๔} หน่วยศิลปากรที่ 5, "รายงานการขุดแต่งโบราณสถานสละมรกต ตำบลโคกไทย
อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี," 2531, หน้า 31.

^{๓๕} สัมภาษณ์พระครูศรีมหาโพธิ์คุณารักษ์, เจ้าอาวาสวัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์
จังหวัดปราจีนบุรี, วันที่ 23 ตุลาคม 2532.

^{๓๖} กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 23.

^{๓๗} ฉาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู (นครปฐม : แผนกบริการกลาง
สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), ภาคผนวก หน้า 5.

^{๓๘} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม เล่ม 1, หน้า 103.

^{๓๙} หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ทับหลังในประเทศไทย, หน้า 4.

^{๔๐} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, เรื่องเดิม, หน้า 6.

^{๔๑} หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

^{๔๒} หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 2.

^{๔๓} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, เรื่องเดิม, หน้า 108.

^{๔๔} หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 27.

^{๔๕} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, เรื่องเดิม, หน้า 107.

^{๔๖} หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

^{๔๗} ธีรพน นิลนงศ์ และสิทธิชัย ทวีผล, "งานโบราณคดีที่ปราสาทเขาน้อย," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6, (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 37.

^{๔๘} หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้า 28.

^{๔๙} ธีรพน นิลนงศ์ และสิทธิชัย ทวีผล, เรื่องเดิม, หน้า 36.

^{๕๐} หน่วยศิลปากรที่ 5, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

^{๕๑} ธีรพน นิลนงศ์ และสิทธิชัย ทวีผล, เรื่องเดิม, หน้า 31.

^{๕๒} หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 20.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

^{๕๔} กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 39.

^{๕๕} หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "ทับหลังรูปวิฆเนศวรอันตคาณิน - ปัทมนาภะ จากปราสาทเมืองไผ่," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 12, (2531), หน้า 120.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

^{๕๗} หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ทับหลังในประเทศไทย, หน้า 44.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๙} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะเขมร เล่ม 3 (พระนคร : โรงพิมพ์องค์-การคำคุณุสลา, 2514), หน้า 80.

**ประติมากรรมศาสนานราทมจากแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ในประเทศไทย
ที่พบร่วมสมัยกัน ซึ่งจะนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบ**

ประติมากรรมศาสนานราทมที่จะนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบนี้ จะใช้ประติมากรรมที่พบจากแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ในประเทศไทย เช่น ที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ แหล่งโบราณคดีในภาคใต้ของประเทศไทย เช่น ที่อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และประติมากรรมประเภททับหลัง ที่พบในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นต้น ประติมากรรมเหล่านี้ที่พบส่วนใหญ่จะทำด้วยศิลาซึ่งพอจะเห็นลักษณะที่มีความสัมพันธ์กันทั้งด้านรูปแบบทางศิลปะและการกำหนดอายุ ซึ่งอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันกับประติมากรรมศาสนานราทมที่พบในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี ฉะนั้นในการศึกษาเปรียบเทียบนี้ จะใช้เพียงลักษณะรูปแบบของประติมากรรม ซึ่งแยกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามแบบที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 4 เป็นหลัก คือ

1. ประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา
2. ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา
3. ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

ในการศึกษาครั้งนี้ได้นำเอารูปแบบของประติมากรรมศาสนานราทมทั้งหมดที่ผู้วิจัยรวบรวมได้นำมาเปรียบเทียบกัน เพื่อต้องการให้เห็นลักษณะรูปแบบและลวดลายของประติมากรรมแต่ละประเภทว่า ประติมากรรมที่พบในแหล่งต่าง ๆ จะมีลักษณะเช่นใด และประติมากรรมศาสนานราทมที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น จะมีลักษณะใกล้เคียงหรือแตกต่างกันจากรูปแบบของประติมากรรมจากแหล่งโบราณคดีในเมืองศรีเทพ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเพียงใด ซึ่งในการรวบรวมประติมากรรมนี้ ผู้วิจัยได้แสดงเป็นภาพถ่ายและตารางเปรียบเทียบลักษณะรูปแบบให้เห็นอย่างชัดเจน โดยแยกประเภทประติมากรรมที่พบในแต่ละแหล่ง ดังต่อไปนี้

1. ประติมากรรมศาสนานราทมจากเมืองศรีเทพ

เมืองโบราณศรีเทพ ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของอำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ จัดอยู่ในเขตภาคเหนือตอนล่าง และเป็นเมืองกันชน (Buffer State) ระหว่างภาคตะวันออกเฉียง

เฉียงเหนือและภาคเหนือ อยู่ระหว่างเส้นละติจูดที่ 15 องศา 10 ลิปดา ถึง 15 องศา 11.5 ลิปดา เหนือ และเส้นละติจูด ที่ 101 องศา 29.5 ลิปดา ถึง 101 องศา 32.6 ลิปดา ระหว่างบึงนาจาน ทางด้านทิศตะวันออกกับบ้านศรีเทพน้อย ทางทิศตะวันตก¹

เมืองศรีเทพ มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "อภัยสาส์" ผู้ที่ค้นพบเมืองศรีเทพเป็นคนแรก คือ สมเด็จฯ 4 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการที่มณฑลเพชรบูรณ์ ใน ปี พ.ศ. 2447 โดยท่านได้กล่าวถึงเมืองนี้ว่า "เป็นเมืองโบราณ ระยะห่างจากลำน้ำ 150 เส้น เป็นเมืองใหญ่ตั้งอยู่บนที่ราบ มีคูรอบและกำแพง 2 ชั้น มีสระน้ำหลายสระ ที่กลางเมืองมีเทวสถานทั้งนอกและในเมืองเรียงรายไปหลายแห่ง..."²

ในการสำรวจครั้งนี้ ท่านได้พบโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ เทวรูปพระวิฆณุ เทวรูปพระกฤษณะ และเทวรูปพระอาทิตย์ ซึ่งปัจจุบัน เทวรูปทั้งหมดนี้ได้เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เทวรูปต่าง ๆ ที่พบนี้มีทั้งหมด 5 องค์ ซึ่งล้วนแต่เป็นประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 เทวรูปหมายเลข 1

เป็นเทวรูปพระวิฆณุจตุรภุช ประทับยืนแบบตรีภังค์ มี 4 กร แต่กรทั้ง 4 หักหายไป องค์พระวิฆณุสวมหมวกทรงกระบอกกลม พบในสภาพที่ชำรุดมาก ซีกพระองค์ด้านซ้ายหักหายไปหมดจนถึงหัวเข่าด้านขวา ส่วนด้านล่างเหลือเฉพาะพระบาทเท่านั้น แต่ก็ยังแสดงให้เห็นถึงลักษณะของเทวรูปที่ประทับยืนเอียงกาย สำหรับลักษณะของเทวรูปองค์นี้พิจารณาจากการสวมหมวกทรงกระบอกซึ่งเป็นลักษณะที่พบในกลุ่มเทวรูปเขมรและเทวรูปที่พบทางภาคใต้ของประเทศไทย ดังนั้นจึงอาจสันนิษฐานได้ว่าเทวรูปองค์นี้น่าจะมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13³ องค์เทวรูปสลักจากศิลาทราย มีความสูง 105 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 74 หน้า 231)

1.2 เทวรูปหมายเลข 2

เป็นเทวรูปพระวิฆณุจตุรภุช มี 4 กร ประทับยืนเอียงกายแบบตรีภังค์ พระบาทซ้ายแยกออกจากพระบาทขวาเอียงไปทางด้านหน้าเล็กน้อย สวมหมวกทรงกระบอก (กิริฎมุกฎ) มีลักษณะการนุ่งผ้าสมพต คือ นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น⁴ และชายพกของผ้าย่อนเหน็บขึ้นไปทางด้านข้าง ลักษณะส่วนช่วงไหล่พยายามเน้นกล้ามเนื้อให้ใกล้เคียงกับธรรมชาติ ซึ่งลักษณะเช่นนี้ไม่ค่อยพบในเทวรูปของอินเดียและเทวรูปเขมรมียลสร้างเมืองพระนคร

จากการศึกษาลักษณะของเทวรูปองค์นี้ สันนิษฐานได้ว่าน่าจะสร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12⁵ องค์เทวรูปสลักจากศิลาทราย มีความสูง 206 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 75 หน้า 232)

1.3 เทวรูปหมายเลข 3

เป็นเทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ ที่มีลักษณะที่ค่อนข้างแปลกไปจากเทวรูปองค์อื่น ๆ ที่พบในกลุ่มเดียวกัน ลักษณะการยืนเอียงกายไปทางด้านซ้ายเล็กน้อย ไหล่ซ้ายยกขึ้น และนุ่งผ้าโพกหัวในลักษณะเช่นนี้เทียบได้กับเทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ จากวัดเกาะ ศิลปะเขมรแบบพนมดงรัก หมู่ที่ 1⁶ ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 แต่เทวรูปพระกฤษณะโควรรณะจากวัดเกาะ ยังปรากฏแผ่นหลังยึดอยู่ ซึ่งไม่ปรากฏในประเทศไทย

พระเศวตมีลักษณะเป็นขมวดกันหอยเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป มีริ้วพระเศวตคั่น ปลอยพระเศวตยาวประป่าด้านหลัง คล้ายกับลักษณะของทรงผมพวงหยกหรือทวารบาล ใส่ตุ้มหูกลม คล้ายรูปดอกไม้ พบในสถานที่ชำรุด พระกรทั้ง 2 ข้างรวมทั้งลำตัวซีกซ้ายหักหายไป คงเหลือเฉพาะลำตัวด้านขวา

จากการศึกษาลักษณะของเทวรูปองค์นี้ สันนิษฐานได้ว่ามีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 สลักจากศิลาทราย⁷ มีความสูง 78.5 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 76 หน้า 233)

1.4 เทวรูปหมายเลข 4

เป็นเทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ ประทับยืนเอียงกายแบบตรีภังค์ พระบาทซ้ายแยกออกจากพระบาทขวา และยื่นล้ำไปทางด้านหน้า นุ่งผ้าสมพตเรียบไม่มีริ้ว ลักษณะการนุ่งผ้าใกล้เคียงกับศิลปะเขมรแบบพนมดงรัก หมู่ที่ 1⁸ สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม อันเป็นลักษณะพิเศษของเทวรูปที่เมืองศรีเทพ ทางด้านหลังของหมวกมีผมยาวเป็นหลอด ซึ่งลักษณะทรงผมเช่นนี้มักพบในประติมากรรมเขมรสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ลักษณะพระพักตร์ของเทวรูปคล้ายคลึงกับเทวรูปที่พบทางภาคใต้ พบในสถานที่ชำรุด แขนทั้ง 2 ข้างหักหายไป รวมทั้งช่วงขาตั้งแต่หัวเข่าก็หักหายไปด้วย

จากการศึกษาลักษณะของเทวรูปองค์นี้ สันนิษฐานได้ว่ามีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12⁹ สลักจากศิลาทราย มีความสูง 115 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 77 หน้า 234)

1.5 เทวรูปหมายเลข 5

เป็นเทวรูปพระอาทิตย์ สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม มีลวดลายประดับที่หมวกด้านหน้า ด้านหลังศีรษะเป็นแผ่นประภามณฑลกลมสลักเป็นเนื้อเดียวกันกับศีรษะ ด้านหลังใต้แผ่นประภามณฑลมีผมขมวดเป็นวง คล้ายผมของเทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ หมายเลข 3 ประทับยืนตรงสวมเสื้อคลุมยาว สวมตุ้มหูกลมซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับตุ้มหูสมัยทวารวดี¹⁰ สวมกรองคอที่ต้นพระศอ พบในสถานที่ชำรุด พระกรด้านขวาหักหายไปหมดเหลือแต่หัวไหล่ ส่วนด้านล่างตั้งแต่หัวเข่าหักหายไป

จากการศึกษาลักษณะของเทวรูปองค์นี้ สันนิษฐานได้ว่ามีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 ¹¹ สลักจากศิลาทราย มีความสูง 91 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 78 หน้า 235)

1.6 เทวรูปหมายเลข 6

เป็นเทวรูปพระอาทิตย์ สวมหมวกทรงกระบอกมีลวดลายประดับ 3 ด้าน คือ ด้านหน้า และด้านข้างทั้งสอง เทวรูปองค์นี้พบในสภาพที่ชำรุดมากเหลือเฉพาะบริเวณพระเศียรเท่านั้น นอกนั้นกะเทาะหลุดหายไปหมด องค์เทวรูปสวมตุ้มหูเช่นเดียวกับเทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 5 เบื้องหลังพระเศียรมีแผ่นประภามณฑล ซึ่งอยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก

จากลักษณะรูปแบบและเครื่องประดับของเทวรูปองค์นี้พบว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกับเทวรูปหมายเลข 5 ดังนั้นจึงสันนิษฐานได้ว่า น่าจะมีอายุใกล้เคียงกัน คือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 ¹² สลักจากศิลาทราย มีความสูง 106 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 79 หน้า 236)

1.7 เทวรูปหมายเลข 7

เป็นเทวรูปพระอาทิตย์ สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม มีลวดลายประดับทั้ง 3 ด้าน คือ ด้านหน้า และด้านข้างทั้งสอง สวมตุ้มหูเป็นรูปวงกลม มองเห็นแต่เพียงด้านข้าง มีประภามณฑลอยู่เบื้องหลังแต่ได้หักหายไปเป็นส่วนใหญ่ มีลวดลายอยู่บนประภามณฑลนั้น ซึ่งอาจจะเป็นเกศามี 2 กร และยืนด้วยอาการตรึงค์ คือ เอียงตน ทรงผ้าโจงกระเบนสั้น มีขมวดชายพกอยู่ทางด้านหน้า

องค์เทวรูปสลักจากศิลาทราย มีความสูง 113.67 เซนติเมตร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 ¹³ ได้ถูกลักลอบนำออกมาจากเมืองศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์นอร์ตันไซมอน เมืองปาล์มสปริง มลรัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา ¹⁴ (ภาพประกอบที่ 80 หน้า 237)

2. ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบทางภาคใต้

ประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในภาคใต้ของประเทศไทย สามารถจำแนกออกได้ตามลักษณะหน้าที่การใช้งาน ดังต่อไปนี้

2.1 ประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนา

ประติมากรรมกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมรูปพระวิฆณุ ในลัทธิไวษณพนิกาย โดยมีรายละเอียดทางประติมาวิทยา ดังนี้

2.1.1 พระวิษณุเจตุร मुख

พระวิษณุเจตุร मुख มี 4 กร พระหัตถ์ขวาหน้าตรงแสดงปางประทาน-
อภัยในระดับพระอังสา พระหัตถ์ขวาหลังทรงคทา พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงสังข์อยู่ในระดับพระโสณิ
และพระหัตถ์ซ้ายหลังซึ่งหักหายไปสันนิษฐานว่าทรงจักร ทรงสวมกิริฎมกุฏ กรองคอ นาคหุรัต
ทองกร และกษัตริย์ที่มีพวยาวห้อยประดับ นุ่งผ้าโจงกระเบนยาว คาดเข็มขัดทับผ้าคาดพระโสณิ
ซึ่งห้อยอยู่ที่พระเพลารูปครึ่งวงกลม และชักชายผ้าทั้ง 2 ข้างยาวจรดฐาน

พบที่วัดศาลาลำดิง อำเภอโซะยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สลักจากศิลา
มีความสูง 67 เซนติเมตร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10¹⁶ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่นิพนธ์-
ภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 81 หน้า 238)

2.1.2 พระวิษณุเจตุร मुख

พระวิษณุเจตุร मुख องค์นี้ สันนิษฐานพระหัตถ์ขวาหน้าอาจจะทรงกุ
(ก่อนดิน) พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงคทาแบบพระองค์ พระหัตถ์หลังทั้ง 2 ข้างหักหายไป ทรง
สวมกิริฎมกุฏซึ่งด้านบนผายออก นุ่งผ้าโจงกระเบนยาวกรอมพระบาท ขมวดเป็นปมใต้พระนาภี
และคาดผ้าคาดพระโสณิตามแนวนอน พระวรกายแสดงกล้ามเนื้อที่ใกล้เคียงกับธรรมชาติ

พบที่ศาลพระนารายณ์ ชุมชนโบราณเวียงสระ อำเภอเวียงสระ
จังหวัดสุราษฎร์ธานี สลักจากศิลา มีความสูง 148 เซนติเมตร อายุประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ 12¹⁶ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่นิพนธ์ภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 82 หน้า 239)

2.1.3 พระวิษณุเจตุร मुख

พระวิษณุองค์นี้มีลักษณะแสดงกายวิภาคตามธรรมชาติ พระอุระผิผาย
ขึ้นพระองค์บาง ลักษณะความล้าสันของกล้ามเนื้อบริเวณพระนาหา พระอุระ และพระขงฆ์
ทำให้ประติมากรรมชิ้นนี้ดูแข็งแรง พระวิษณุทรงสวมกิริฎมกุฏทรงเตี้ย นุ่งผ้าโจงกระเบนยาว
ขมวดเป็นปมใต้พระนาภี แล้วคาดรัดประคด ไม่มีผ้าคาดพระโสณิ พระกรทั้ง 4 ข้างสลัก
แยกออกจากพระวรกาย

ได้มาจากเขาพระนารายณ์ อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา สลัก
จากศิลา มีความสูง 200 เซนติเมตร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12¹⁷ ปัจจุบันเก็บรักษา
ไว้ที่นิพนธ์ภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 83 หน้า 240)

2.1.4 พระวิษณุเจตุร मुख

พระวิษณุองค์นี้อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ พระหัตถ์ขวาทรงจักร พระหัตถ์-
ซ้ายหลังทรงสังข์ ซึ่งทั้งจักรและสังข์นี้ เชื่อมต่อกับพระเศียรด้วยคิรีจักร พระหัตถ์ขวาหน้าทรงกุ
พระหัตถ์ซ้ายหน้าทรงคทา ทรงสวมกิริฎมกุฏทรงเตี้ยและสวมกษัตริย์ พระวรกายแสดงกระด้าง

ขาดความเป็นธรรมชาติ พระอุระเล็กสูง บั้นพระองค์คอด นุ่งโจงกระเบนยาว มีผ้าคาดพระโสดีตามแนวนอน ผูกไว้เป็นปมที่สะโพกด้านขวา

พบที่อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา สลักจากศิลา มีความสูง 75 เซนติเมตร อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13¹⁸ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ มีขณิมาวาส (ภัทรศิลา) จังหวัดสงขลา (ภาพประกอบที่ 84 หน้า 241)

2.1.5 พระวิษณุจตุรภุช

พระวิษณุองค์นี้มีลักษณะพระวรกายที่แสดงกล้ามเนื้อตามธรรมชาติ พระอังกาสากว้าง บั้นพระองค์เล็ก ทรงสวมกิริฎมกุฎทรงสูง นุ่งผ้าโจงกระเบนยาว ขมวดเป็นปมอยู่ใต้พระนาภีและคาดทับด้วยเข็มขัดผ้าผูกเป็นปมอยู่ด้านหน้า มีผ้าคาดพระโสดีเฉียงและผูกเป็นปมอยู่เหนือต้นพระเพลาด้านขวา พระหัตถ์ขวาล่างชำรุด พระหัตถ์ซ้ายล่างทรงคทา ส่วนพระหัตถ์หลังทั้งสองหักหายไป

พบที่บ้านหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมดิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี สลักจากศิลา มีความสูง 170 เซนติเมตร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13¹⁹ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนครศรีอยุธยา (ภาพประกอบที่ 85 หน้า 242)

2.1.6 พระวิษณุจตุรภุช

พระวิษณุองค์นี้พบในสภาพที่ชำรุด พระเศียรหักหายไป แต่ลักษณะพระวรกายแสดงถึงกายวิภาคตามธรรมชาติ นุ่งผ้าโจงกระเบนยาว ขมวดเป็นปมอยู่ใต้พระนาภี และคาดรัดประคดผ้าทับผูกเป็นปมอยู่ด้านหน้า ผ้าคาดพระโสดีเฉียงและผูกเป็นปมไว้ที่ต้นพระเพลาด้านขวา พระหัตถ์หลังทั้ง 2 ข้างหักหายไป พระหัตถ์ขวาทรงทวน (ก้อนดิน) และพระหัตถ์ซ้ายทรงคทา

พบที่บ้านหัวเขาบน (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมดิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี สลักจากศิลา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13²⁰ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ภาพประกอบที่ 86 หน้า 243)

2.1.7 พระคเณศ

เป็นพระคเณศประทับนั่งท่ามหาราชลีลาชั้นพระชาณุขาขึ้น พระบาทซ้ายพาดขวางบนแท่นสี่เหลี่ยมผืนผ้า มี 4 กร งามซ้ายหัก (ตามคัมภีร์ว่า งามขวาหัก) กรขวาบนทรงสังข์ กรซ้ายบนทรงปวง กรขวาล่างทรงวัตถุชิ้นหนึ่งซึ่งสันนิษฐานไม่ได้ว่าเป็นอะไร กรซ้ายล่างทรงด้วยขมโมทากะ มิงวงศ์วัดปลายมาทางซ้ายเพื่อจับขมโมในกรซ้าย มีลายยักษโณปวิตรูปพญานาคพาดพระอังสาซ้าย ลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติ ไม่ตกแต่งเครื่องประดับของกษัตริย์ สวมแต่สร้อยไข่มุกรอบพระคอและรอบพระกรเพียงเส้นเดียว จัดเป็นพระคเณศที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่ค้นพบได้ทางภาคใต้ของประเทศไทย²¹

สลักจากศิลา มีความสูง 35 เซนติเมตร อายุประมาณช่วงพุทธศตวรรษที่ 12²² พบที่ตำบลพังหนูน อำเภอเสกิงพระ จังหวัดสงขลา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ มัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา (ภาพประกอบที่ 87 หน้า 244)

2.1.8 พระคเณศ

เป็นพระคเณศประทับนั่งยื่นมือ มี 4 กร งามหาหัก มิ่งวงศ์วัดปลายมาทางขวา มีสายยันต์ปริตขนาดพระอังสาซ้าย ทรงเครื่องประดับตกแต่งคล้ายพระคเณศในศิลปะสมัยราชวงศ์โจน

สลักจากศิลาราย มีความสูง 72 เซนติเมตร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16 พบที่ตำบลเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดอินทราวาส จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพประกอบที่ 88 หน้า 245)

2.2 ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา

ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาที่พบทางภาคใต้ของประเทศไทยส่วนใหญ่จะเป็นประติมากรรมในรูปคิวงค์ ในลัทธิไศวนิกาย คิวงค์ที่พบจากบริเวณภาคใต้ส่วนใหญ่จะพบในบริเวณชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลด้านตะวันออก โดยจะพบในบริเวณเมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดสงขลา และจังหวัดปัตตานี โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.2.1 เอกมุขลึงค์

เอกมุขลึงค์ชิ้นนี้จัดเป็นเอกมุขลึงค์ที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในประเทศไทย ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ 3 ส่วน คือ ส่วนพรหมภาครูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส 14 เซนติเมตร ส่วนวิษณุภาครูปแปดเหลี่ยม สูง 44 เซนติเมตร และส่วนที่เป็นรูปทรงภาครูปทรงกระบอกยอดโค้งมน สูง 59 เซนติเมตร ด้านหน้าของส่วนที่เป็นรูปทรงภาครูปทรงกระบอกยอดอยู่ พระพักตร์ดังกล่าวเป็นรูปไข่และมีมุ่นมวยผมเป็นผมเปียถักเกล้าขึ้นไปเป็นทรงชฎามงกุฏ ซึ่งถือว่าเป็นทรงผมของพระคเณศ และเป็นทรงผมที่นักพรตอินเดียนิยมไว้ นอกจากนั้นยังมีพระจันทร์เสี้ยวประดับอยู่ด้านขวาของพระนลาฏ และทรงสร้อยไข่มุกสายเดียว

พบบริเวณสถานีรถไฟหนองหวาย อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี สลักจากศิลา มีความสูง 117 เซนติเมตร อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12²³ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 89 หน้า 246)

2.2.2 คิวงค์ จากเนินโบราณสถานหมายเลข 1

ลักษณะของคิวงค์องค์นี้ ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ 3 ส่วน คือ ส่วนยอดที่เป็นคิวงค์ เป็นรูปไข่ มีความสูง 29 เซนติเมตร เรียกว่า "รูปทรงภาครูป" ส่วนนี้มี

เส้นพรหมสูตรเป็นสันนูนอยู่ในแนวตั้งลากผ่านยอดไปจดอีกด้านหนึ่ง และมีเส้นปารศฺวสูตรลากเป็นแนวลาดลงไปจดกับอีกด้านหลัง ส่วนฐานของคิวงค์ มี 2 ส่วน คือ ส่วนล่างสุดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีความสูง 8 เซนติเมตร เรียกว่า "พรหมภาค" ฐานส่วนบนเป็นรูปแปดเหลี่ยม มีความสูง 7 เซนติเมตร เรียกว่า "วิษณุภาค" คิวงค์องค์นี้มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติมาก คือ ส่วนที่เป็นรุทรภาค มีความสูงกว่าส่วนที่เป็นวิษณุภาคและพรหมภาครวมกัน ²⁴

คิวงค์องค์นี้สลักด้วยหินสีเขียว มีความสูงทั้งสิ้น 44 เซนติเมตร พบที่เนินโบราณสถานหมายเลข 1 บริเวณเมืองโบราณยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี อายุประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 12 ²⁵ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา (ภาพประกอบที่ 90 หน้า 247)

2.2.3 คิวงค์ จากเนินโบราณสถานหมายเลข 3

ลักษณะของคิวงค์องค์นี้ ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ 3 ส่วน คือ ส่วนยอดที่เป็นคิวงค์รูปทรงกระบอกโค้งมน มีความสูง 23 เซนติเมตร ที่เรียกว่า "รุทรภาค" มีเส้นพรหมสูตรเป็นสันนูนแนวตั้ง และมีเส้นปารศฺวสูตรลากเป็นแนวลาดลงไปจดกับด้านหลัง ส่วนฐานคิวงค์แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นแปดเหลี่ยม มีความสูง 22 เซนติเมตร เรียกว่า "วิษณุภาค" และฐานล่างสุดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีความสูง 13 เซนติเมตร คิวงค์องค์นี้สลักด้วยหินสีเขียว มีความสูงทั้งสิ้น 58 เซนติเมตร พบที่เนินโบราณสถานหมายเลข 3 บ้านประแว อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ²⁶ อายุประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 12 - กลางพุทธศตวรรษที่ 13 ²⁷ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครูยะลา จังหวัดยะลา (ภาพประกอบที่ 91 หน้า 248)

2.2.4 คิวงค์ จากหอพระอิศวร (องค์ที่ 1)

ลักษณะของคิวงค์องค์นี้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ พรหมภาครูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส วิษณุภาครูปแปดเหลี่ยม และรุทรภาคเป็นรูปโค้งมนคล้ายรูปไข่ คิวงค์ชิ้นนี้เป็นคิวงค์ที่มีความคล้ายคลึงกับธรรมชาติมากที่สุด และอาจจัดได้ว่าเป็นคิวงค์ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติมากกว่าคิวงค์ชิ้นอื่น ๆ ที่พบในภาคใต้ทั้งหมด สันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุเก่าแก่ที่สุด คือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 ²⁸

สลักจากหินแกรนิต มีความสูง 58.5 เซนติเมตร ได้มาจากหอพระอิศวร ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ภาพประกอบที่ 92 ขึ้นขวามือ หน้า 249)

2.2.5 ศิวลึงค์ จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 2)

ลักษณะของศิวลึงค์องค์นี้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ พรหมภาครูปสี่เหลี่ยม วิชาภาครูปแปดเหลี่ยม และรุทรภาคซึ่งเป็นรูปทรงกระบอก มีเส้นพรหมสูตรและเส้นปารศวลสูตรประดับส่วนที่เป็นรุทรภาค คูห่างไกลจากธรรมชาติ อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 10 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 11 ^{๒๙}

สลักจากหินแกรนิต มีความสูง 53 เซนติเมตร ได้มาจากหอนพระอิศวร ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ^{๓๐} ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ภาพประกอบที่ 92 ขึ้นซ้ายมือ หน้า 249)

2.2.6 ศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนี จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 3)

ศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนี ตัวศิวลึงค์โผล่ขึ้นมาเฉพาะส่วนที่เป็นรูปทรงกระบอก (รุทรภาค) มีความสูง 15 เซนติเมตร มีส่วนหัวโตกว่าส่วนโคน ฐานโยนีสร้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีร่องน้ำมนต์ยื่นออกมา มีความกว้างและยาวด้านละ 40 เซนติเมตร

สลักจากหินปูน ได้มาจากหอนพระอิศวร ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ^{๓๑} ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ภาพประกอบที่ 93 หน้า 250)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

3. ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3.1 ทับหลังจากวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี

ทับหลังแผ่นนี้แสดงรูปมกร 2 ตัว อยู่ในส่วนปลายทั้ง 2 ข้างของทับหลัง มกรทั้ง 2 ตัวนี้หันหน้าเข้าหากัน โดยมีบุคคลขี่ และมีฐานรองรับกับคายวงโค้งออกมา 2 วง บริเวณที่วงโค้งทั้ง 2 วงบรรจบกัน คือ กึ่งกลางของทับหลัง มีวงรูปไข่หรือรูปเหรียญอยู่วงหนึ่ง มีลึงค์ประดับอยู่ภายในเหนือลายวงโค้งมีลายใบไม้ตั้งขึ้น ส่วนเบื้องล่างมีลายพวงมาลัยสลับกันเป็นลายพวงอุษะ โดยพวงอุษะพวงกลางมีขนาดใหญ่กว่าพวงอุษะพวงข้างเล็กน้อย นอกจากนี้ภายในลายพวงมาลัยมีลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมใบหนึ่งประดับอยู่ ทับหลังแผ่นนี้มีความยาว 170 เซนติเมตร และมีความกว้าง 50 เซนติเมตร

สลักจากหินทรายสีเหลือง มีอายุประมาณตอนต้นของครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 12 ^{๓๒} เป็นศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี (ภาพประกอบที่ 94 หน้า 251)

3.2 ทับหลังจากปราสาทภูมิโพน จังหวัดสุรินทร์

ทับหลังแผ่นนี้แสดงรูปตัวกริณี 2 ตัว (แทนรูปมกร) ซึ่งมีลายพันธุ์พฤกษา

ประกอบ ตัวกรiffinทั้ง 2 ตัวนี้หันหน้าเข้าหากันที่ด้านข้างของทับหลัง ระหว่างรูปสัตว์ทั้ง 2 ตัว มีลายวงโค้ง 4 วง และลายวงรูปไข่หรือวงรูปเหรียญ ซึ่งกลายเป็นลายพันธุ์พฤกษา 3 วง เหนือลายวงโค้ง 4 วงนี้ มีลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมตั้งขึ้น ส่วนเบื้องล่างแสดงลายพวงมาลัย สลับกับพวงอุษะ โดยพวงอุษะมีทั้งดอกไม้ตูมและดอกไม้บานคละกัน ทับหลังแผ่นนี้มีความยาว 163 เซนติเมตร และมีความกว้าง 38 เซนติเมตร

สลักจากหินทราย อายุประมาณตอนต้นของครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13³³ เป็นศิลปะเขมรแบบไพรกเมง ได้มาจากปราสาทภูมิโพน อำเภอสังขละ จังหวัดสุรินทร์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ภาพประกอบที่ 95 หน้า 252)

3.3 ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา

ทับหลังแผ่นนี้แสดงภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ 3 เศียร ซึ่งเป็นองค์ประกอบของภาพขนาดใหญ่ ที่บริเวณกึ่งกลางของทับหลัง พระอินทร์ทรงวัชระในพระหัตถ์ขวาที่ยกชูขึ้น และแสดงท่าคล้ายประทานอภัยด้วยพระหัตถ์ซ้าย สำหรับภาพทรงนั้นเป็นโจงกระเบนสั้น จีบเป็นริ้ว ชักชายออกมาเป็นวงโค้งขนาดใหญ่เบื้องหน้า กับทั้งมีชายภูษารูปหางปลา 2 ชิ้น ห้อยตกลงมา ซึ่งชายชั้นบนสั้นกว่าชายชั้นล่าง ท่อนพวงมาลัยออกมาจากกึ่งกลางของทับหลัง โดยบริเวณปลายของท่อนพวงมาลัยสลักเป็นรูปคนะ (เป็นบริวารของพระคเณศ) ซึ่งมีหัวเป็นช้างซึ่งวงของตัวเองซึ่งทำเป็นรูปช้างหันหน้าออกทั้ง 2 ข้างของทับหลัง เหนือท่อนพวงมาลัย สลักลายใบไม้รูปสามเหลี่ยม มีรูปหงส์และลายใบไม้มีวนสอดแทรกอยู่ภายใน ส่วนเบื้องล่างของท่อนพวงมาลัยเป็นลายใบไม้มีวนห้อยตกลงมา เบื้องบนของทับหลังสลักเป็นแนวฤาษีนั่งในท่าโยคะสนะกำลังประกอบอัญชลีอยู่ภายในซุ้ม โดยฤาษีทุกคนมีสายโยคะปฏักรัด แนวดังกล่าวมีแถวกลีบบัวรองรับอยู่เบื้องล่าง ทับหลังแผ่นนี้มีขนาดยาว 205 เซนติเมตร กว้าง 58 เซนติเมตร

สลักจากหินทราย มีอายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15³⁴ เป็นศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ ได้มาจากปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นิมาয় อำเภอนิมาয় จังหวัดนครราชสีมา (ภาพประกอบที่ 96 หน้า 253)

3.4 ทับหลังจากปราสาทอิฐหลังมุกทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์

ทับหลังแผ่นนี้จำหลักรูปอุมาเหศวร มีบริวารแวดล้อมบนแท่นเหนือหน้ากาล หน้ากาลมีเพียงริมฝีปากบนแลบยื่นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยม ใช้มือจับขาของสิงห์ 2 ตัว ซึ่งเป็นต้นลายของท่อนพวงมาลัย ท่อนพวงมาลัยออกมาจากเบื้องล่างของทับหลังแล้ววกขึ้นเบื้องบนและวกลงตรงปลายซึ่งทำลายใบไม้มีวน อันมีลายรูปครึ่งล่างของสิงห์ซึ่งมีลายใบไม้มีวนซ้อน

ทับลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมอีกต่อหนึ่ง เหนือท่อนพวงมาลัยมีลายใบไม้รูปสามเหลี่ยมตั้งขึ้น ส่วน เบื้องล่างมีลายใบไม้มีวนห้อยตกลงมา ตอนบนของทับหลังแสดงรูปภาณินั่งในท่าโยคาสนะปราศ จากสายโยคปฏิมา กำลังประคองอัญชลีอยู่ภายในซุ้ม โดยมีลายบัวขาบแทรก แนวดังกล่าวรองรับด้วยเส้นนูน ซึ่งทำในรูปทรงของนาค 3 เศียร จำนวน 2 ตัว

สลักจากหินทราย มีอายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ³⁵ เป็นศิลปะ เขมรแบบบาบวน ปัจจุบันอยู่ที่ปราสาทอิฐหลังมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาท เมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพประกอบที่ 97 หน้า 254)

การวิเคราะห์เปรียบเทียบ

ประติมากรรมที่เป็นที่เคารพที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ในบริเวณภาคใต้ และที่เมือง ศรีเทพ โดยเฉพาะประติมากรรมเกี่ยวกับศาสนานราทรมณ์ในลัทธิไวษณพนิกายนั้น เทวรูปพระ วิษณุจตุรภุชเป็นเทวรูปที่พบเป็นจำนวนมากในบริเวณภาคใต้ ซึ่งมีพัฒนาการสืบเนื่องติดต่อกัน ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 - 16 เป็นต้นมา ส่วนที่เมืองศรีเทพนั้นพัฒนาการอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 เท่านั้น ซึ่งก็เช่นเดียวกับประติมากรรมศาสนานราทรมณ์ ในลัทธิไวษณพนิกาย ในกลุ่มเทวรูปพระวิษณุจตุรภุช ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี

สำหรับลักษณะรูปแบบของประติมากรรมเทวรูปพระวิษณุจตุรภุชที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ในภาคใต้ และที่เมืองศรีเทพ นั้น มักจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ยกเว้นพระวิษณุจตุรภุชที่มีอายุ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 (พระวิษณุจตุรภุชที่พบที่วัดศาลาหิง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี) ที่มีลักษณะแตกต่างออกไป คือ เป็นพระวิษณุรุ่นแรกที่รับเอาอิทธิพลจากศิลปะอินเดียตะวันออกเฉียงใต้มาอย่างชัดเจน ส่วนพระวิษณุจตุรภุชจากดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี มีอายุอยู่ใน ช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 ซึ่งพบด้วยกันทั้งสิ้น 4 องค์ นั้น เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพระ วิษณุจตุรภุชที่พบที่ภาคใต้และที่เมืองศรีเทพแล้ว จะพบว่าเทวรูปเหล่านั้นมีลักษณะไปในทางเดียวกัน คือ เป็นพระวิษณุจตุรภุช 4 กร มีพระวรกายเรียบง่าย มีขนาดเท่าคนจริงหรือใหญ่กว่า ส่วนใหญ่ไม่มีเครื่องประดับเลย ล้อมหมวกทรงกระบอก สลักเป็นรูปทรงกระบอกยื่นหันหน้าตรง โดยในช่วงระยะเวลานี้อิทธิพลศิลปะทวารวดีเจริญรุ่งเรืองมากในบริเวณชุมชนรอบอ่าวไทย และ เนื่องจากชุมชนในบริเวณดังกล่าว มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชุมชนบนคาบสมุทรภาคใต้ จึงทำให้ ประติมากรรมรูปพระวิษณุจตุรภุชที่พบในภาคใต้มีลักษณะร่วมที่คล้ายคลึงกัน ส่วนเทวรูปที่พบที่ เมืองศรีเทพนั้น มีทั้งประติมากรรมเทวรูปพระวิษณุ พระกฤษณะ และพระอาทิตย์ โดยมีลักษณะ พิเศษที่แตกต่างเฉพาะตัวไปจากกลุ่มประติมากรรมพระวิษณุจตุรภุชที่พบในภาคใต้ และในจังหวัด ปราจีนบุรี คือ ล้อมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม มีลักษณะรูปแบบยืนแบบเอียงตน (หรือที่เรียก

ว่า ตรีภังค์) อันเป็นลักษณะเฉพาะของประติมากรรมที่เมืองศรีเทพ แต่ในรูปแบบโดยรวมแล้ว ก็มีความคล้ายคลึงกัน (ตารางที่ 1, 4, 5 และ 9)

สำหรับลักษณะรูปแบบของประติมากรรมพระคเณศที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีกับพระคเณศที่พบในภาคใต้ นั้น เนื่องจากคติในการนับถือพระคเณศและรูปแบบของพระคเณศที่พบในภาคใต้ เก่าแก่กว่าในภาคอื่น ๆ และมารุ่งเรืองอยู่ในดินแดนคาบสมุทรมหาไค้ของประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 สมัยอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ ดังที่ได้พบเทวรูปพระคเณศศิลาที่ตำบลพังทูน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา แม้จะพบพระคเณศรุ่นเก่า 1 องค์ ที่เมืองพระรถ อำเภอสทิงพระ จังหวัดปราจีนบุรี แต่ก็ไม่มีการพัฒนาการที่ต่อเนื่องและเนื่องจากดินแดนในภาคใต้ของไทยได้รับอิทธิพลรูปแบบพระคเณศจากอินเดียได้ สมัยราชวงศ์โจนะ (พุทธศตวรรษที่ 15 - 16) อีกด้วย ดังได้พบพระคเณศสลักจากศิลาทรายที่บ้านทุ่งตึก ตำบลเกาะคอเขา อำเภอกุระบุรี จังหวัดพังงา และได้รับอิทธิพลของศิลปะเขมรในสมัยต่อมา คือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ในที่สุด

ส่วนประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา ซึ่งในที่นี้ได้แก่ กลุ่มคิวงสิงค์ นั้น คิวงสิงค์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ส่วนคิวงสิงค์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 ที่พบนั้น มีเฉพาะส่วนรูปทรงและวิษณุภาค โดยมีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติ และคิวงสิงค์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ที่พบนั้น นิยมสร้างแบบแยกออกจากฐานโยนิ โดยยึดถือตามกฎเกณฑ์ มีลักษณะที่ห่างไกลจากธรรมชาติและแสดงอำนาจตามลักษณะของศิลปะเขมร สำหรับคิวงสิงค์ที่พบในภาคใต้ นั้น มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 - 12 ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคิวงสิงค์แบบแยกออกจากฐานโยนิ มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติมาก และจัดอยู่ในกลุ่มที่เหมือนจริง คือ มีลักษณะใกล้เคียงกับอวัยวะเพศชายมาก นอกจากนี้ก็ยังพบลักษณะรูปทรงของรูปทรงภาคของคิวงสิงค์ที่มีลักษณะที่แตกต่างไปจากที่อื่น คือ มีรูปทรงคล้ายไข่ แทนที่จะเป็นทรงกระบอกยอดโค้งมน ซึ่งเป็นที่นิยมสร้างกันทั่ว ๆ ไป ส่วนคิวงสิงค์ที่มีลักษณะพิเศษที่พบแตกต่างไปอีก คือ เอกมุขสิงค์ คือ คิวงสิงค์ซึ่งมีพระพักตร์ของพระอิศวรประดับอยู่ที่ด้านหน้า ซึ่งเป็นรูปแบบที่วิวัฒนาการมาจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ (ตารางที่ 2, 6 และ 10)

ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม อันได้แก่ ทับหลัง นั้น ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีจะมีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 เมื่อเปรียบเทียบกับรูปแบบของทับหลังในศิลปะเขมรแล้ว พบว่า มีลักษณะของศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก 3 ชั้น ศิลปะเขมรแบบไพรกเม็ง 3 ชั้น ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ 2 ชั้น และศิลปะเขมรแบบแปรรูปและปาปวนอย่างละ 1 ชั้น ทับหลังที่พบนี้ส่วนใหญ่เป็นทับหลังแบบสลักลอยนูนชั้นนูนตามลักษณะของภาพบุคคลและสัตว์ เช่นเดียวกับทับหลังที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ซึ่งสร้างขึ้นตามกฎเกณฑ์

จากลักษณะลวดลายและรูปแบบตามอิทธิพลของศิลปะซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะเขมรในประเทศไทย
 กัมพูชาที่ได้เผยแผ่อิทธิพลมาทางภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย
 บริเวณแถบแนวชายแดนเป็นส่วนใหญ่ เช่น บริเวณจังหวัดปราจีนบุรี สุรินทร์ และบุรีรัมย์
 เป็นต้น ทำให้ลักษณะของลวดลาย รูปทรง และพัฒนาการที่ต่อเนื่องของทับหลังที่พบในจังหวัด
 ปราจีนบุรีและในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความคล้ายคลึงกัน เพราะสร้างจากกฎเกณฑ์พื้นฐาน
 เดียวกัน แต่ก็มีเพียงบางชิ้นที่มีลักษณะแตกต่างไปบ้าง ซึ่งอาจจะเป็นเพราะอิทธิพลของช่างพื้น-
 เมือง ซึ่งก็มีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น (ตารางที่ 3, 7 และ 11)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เชิงอรรถบทที่ 5

¹แผนที่ทางทหาร ของอำเภอศรีเทพ ลำดับชุด (series) L 7071 ระบาย (sheet) 5239 IV.

²สมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธิบดีฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ นิทานโบราณคดี พิมพ์ครั้งที่ 9, (พ.ร.บ. : 2513), หน้า 217.

³จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, "เทวรูปจากเมืองศรีเทพ," วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 20.

⁴หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ตติกุล, ประติมากรรมขอม (พ.ร.บ. : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2515), หน้า 15.

⁵จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 20.

⁶หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ตติกุล, ศิลปะขอม เล่มที่ 3 (พ.ร.บ. : โรงพิมพ์องค์การ-คำคุณา, 2514), หน้า 3.

⁷จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

⁸หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ตติกุล, เรื่องเดิม, หน้า 54.

⁹จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 21.

¹⁰กรมศิลปากร, พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 25.

¹¹จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 22.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

¹³ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, "โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบออกนอกประเทศไทย," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 9, (2531), หน้า 35.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

¹⁵ นิธิยะ ไกรฤกษ์, "พระวิษณุประติมากรรมที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 6 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2385.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2384.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²¹ ผาสุข อินทราวุธ, "พระคเณศที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 6 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2225.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²³ ผาสุข อินทราวุธ, "คิวสิงค์ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 9 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 3540.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3543.

²⁵พรทิพย์ พันธุโกวิท, "การศึกษาประติมากรรมสมัยทวารวดี ณ เมืองโบราณ
อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี," วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530, หน้า 24.

²⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

²⁷ฉริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปทัศนก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพมหานคร :
อมรินทร์การพิมพ์, 2523), หน้า 39.

²⁸ผาสุข อินทราวุธ, ศิลปะที่พบที่ภาคใต้, หน้า 3542.

²⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 3543.

³⁰เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³¹เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³²หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ทับหลังในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2531), หน้า 12.

³³เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

³⁴หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "การศึกษาทับหลังแบบเขมรในหน่วยศิลปากร
ที่ 6 (นิมาย)," วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2523, หน้า 86.

³⁵หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ทับหลังในประเทศไทย, หน้า 54.

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาประติมากรรมศาสนานราห์ที่พบในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมที่ได้จากการขุดแต่ง ขุดค้น บริเวณโบราณสถานต่าง ๆ ภายในชุมชนโบราณด้วยกันทั้งสิ้น เช่น บริเวณดงศรีมหาโพธิ์ อำเภอตาพระยา อำเภอรัษฎาประเทศ เป็นต้น ประติมากรรมที่พบเหล่านี้จะมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการอย่างต่อเนื่องของชุมชนบริเวณนี้ จากหลักฐานทางด้านประติมากรรมที่พบนั้นสามารถที่จะนำมาวิจัย เพื่อที่จะให้ได้มาซึ่งเรื่องราวเกี่ยวกับคติความเชื่อในด้านศาสนาและรูปแบบของประติมากรรมศาสนานราห์ ตลอดจนความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับชุมชนอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงที่อยู่ร่วมสมัยกันได้อีกด้วย โดยศึกษาทั้งด้านสถาปัตยกรรมที่พบและเนื้อหาจารึกควบคู่ไปกับลักษณะและรูปแบบของประติมากรรมที่พบนั้น เพื่อความสอดคล้องไปในทางเดียวกัน

จากการศึกษาลักษณะของประติมากรรมศาสนานราห์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น สามารถแบ่งออกได้ ดังนี้

1. ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพทางศาสนา แบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ ดังนี้
  - 1.1 ประติมากรรมศาสนานราห์ ในลัทธิไวษณพนิกาย ได้แก่ พระวิษณุเจตุรฤท ซึ่งพบทั้งสิ้น 4 องค์ สามารถจัดกลุ่มตามลักษณะของประติมากรรมได้เป็น 2 กลุ่ม คือ
    - 1.1.1 กลุ่มคาคผ้าตรง มีทั้งลักษณะพระวรกายที่แสดงกล้ามเนื้อ และพระวรกายที่เรียบง่าย
    - 1.1.2 กลุ่มคาคผ้าเฉียง ลักษณะพระวรกายแสดงกล้ามเนื้อ
  - 1.2 ประติมากรรมศาสนานราห์ ในลัทธิไศวนิกาย ซึ่งที่พบส่วนใหญ่จะเป็นเทพชั้นรอง ได้แก่ พระอุมา 1 องค์ เทพนิษาสุมรรคินี 1 องค์ และพระคเณศ 2 องค์
2. ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา แบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม ดังนี้
  - 2.1 ศิวลึงค์ ที่พบมีจำนวน 13 องค์ ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ
    - 2.1.1 กลุ่มที่เป็นศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนิ มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 มีจำนวน 5 องค์

2.1.2 กลุ่มที่เป็นควิลิ่งแบบสร้างแยกจากฐานโยนิ มีอายุอยู่ในช่วง พุทธศตวรรษที่ 15 - 16 มีจำนวน 8 องค์ และมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 อีกจำนวน 2 องค์

2.2 ตริศูล มีลักษณะคล้ายสามง่ามขนาดใหญ่ มีลวดลายพันธุ์พฤกษาลักที่ ขอบด้านจับ พบเพียง 1 ชิ้น

3. ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ได้แก่ ทับหลัง พบทั้งสิ้น 10 แผ่น สามารถแบ่งกลุ่มตามลักษณะทางศิลปะได้ 2 กลุ่มใหญ่ ดังนี้

3.1 ทับหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาลมกับรูปบุคคลและสัตว์ จำนวน 7 แผ่น ซึ่งแบ่งตามรูปแบบลักษณะของทับหลังในศิลปะเขมร ออกเป็น 3 กลุ่ม คือ

3.1.1 ทับหลังแบบสมโพธิไพรกุก อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 จำนวน 3 แผ่น

3.1.2 ทับหลังแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 จำนวน 3 แผ่น

3.1.3 ทับหลังแบบบาปวน อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 จำนวน 3 แผ่น

3.2 ทับหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาลมกับภาพเล่าเรื่องในคตินาถนาพราหมณ์ พบทั้งสิ้น 3 แผ่น มีอายุประมาณครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 15 ทับหลังที่พบดังกล่าวนี้สามารถแบ่งตามรูปแบบของทับหลังในศิลปะเขมรออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

3.2.1 ทับหลังแบบเกาะแกร์ อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15 จำนวน 2 แผ่น

3.2.2 ทับหลังแบบแปรรูป อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 จำนวน 1 แผ่น

จากการพบหลักฐานทางด้านประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้นนั้น สามารถนำหลักฐานของประติมากรรมที่พบมาวิเคราะห์ควบคู่ไป กับหลักฐานที่เกี่ยวข้อง เช่น หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาในศิลาจารึกที่พบและหลักฐานทางด้าน สถาปัตยกรรมได้ว่า

ด้านศาสนา จากการศึกษาศาจารึกที่แสดงความเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ที่พบในประเทศไทย (ตารางที่ 8 หน้า 140) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 นั้น พบว่า ตัวอักษรที่ใช้เป็นตัวอักษรแบบปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและขอม ซึ่งรูปแบบของตัวอักษรแบบปัลลวะนั้น เป็น

รูปแบบของตัวอักษรที่มาจากอินเดียตอนใต้ ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ตัวอักษรที่ใช้ในการจารึกส่วนใหญ่เป็นอักษรขอม ต่อมาในช่วงสุดท้ายระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 ตัวอักษรที่ใชักลายเป็นตัวอักษรขอม ใช้ภาษาสันสกฤตและเขมร เช่น จารึกที่วัดเสมาเมือง ที่พบที่จังหวัดนครราชสีมา มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกบ้านตาตทอง ที่พบที่จังหวัดยโสธร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 จารึกพนมวัน 2 ที่พบที่จังหวัดนครราชสีมา มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 และจารึกการสร้างเทวรูป ที่พบที่จังหวัดนครราชสีมา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งจารึกที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ต่างก็มีข้อความและเนื้อหาที่คล้ายคลึงกัน แม้จะสร้างขึ้นคนละสมัยกันและมีอายุแตกต่างกันมาก คือ มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งข้อความหลักจะเป็นการกล่าวนามถึงพระคิเวและพระวิษณุไปพร้อม ๆ กัน เป็นการแสดงถึงการนับถือศาสนาพราหมณ์ ในลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายควบคู่กันไป โดยเฉพาะในดินแดนบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งได้รับอิทธิพลทางศาสนาจากประเทศกัมพูชาโดยตรง

สำหรับประติมากรรมที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี จากหลักฐานจารึกก็มีการค้นพบเช่นเดียวกับที่พบในภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย ในด้านตัวอักษรที่ใช้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นอักษรแบบปัลลวะ ใช้ภาษาสันสกฤตและเขมร ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 17 ตัวอักษรที่ใช้เป็นตัวอักษรขอม ใช้ภาษาสันสกฤตและเขมร เช่น จารึกที่ปราสาทเขาฉ้อย จารึกถ้ำมัทรี 2 ที่พบที่อำเภออรัญประเทศ จารึกข่งสระแฉ่ง ที่พบที่อำเภอตาพระยา จารึกทั้งหมดนี้มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 นอกจากนี้ยังมีจารึกบ้านพังพวย ที่พบที่อำเภออรัญประเทศ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 จารึกสลักก็อกหม 2 พบที่อำเภออรัญประเทศ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 และจารึกพันเลียม 2 พบที่อำเภออรัญประเทศ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 จากจารึกที่พบทั้งหมดนี้มีข้อความและเนื้อหาคล้ายคลึงกันกับจารึกที่พบในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยข้อความในจารึกส่วนใหญ่จะเป็นการแสดงความนับถือพระคิเวและพระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่สูงสุดในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและลัทธิไวษณพนิกายตามลำดับ และเป็นที่น่าสังเกตว่าบริเวณสถานที่พบจารึกนั้น มีโบราณสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์กระจายอยู่ทั่วไปตามแนวชายแดนของประเทศไทยและประเทศกัมพูชา เช่น ปราสาทเขาฉ้อย ปราสาทสลักก็อกหม ปราสาทโคกสูง ปราสาทเมืองไผ่ เป็นต้น จากร่องรอยของโบราณสถานและจากจารึกที่พบนี้ ทำให้สามารถสันนิษฐานได้ว่าศาสนาพราหมณ์จากประเทศกัมพูชา ได้เผยแผ่เข้ามาในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยที่มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศกัมพูชา เช่น จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดศรีสะเกษ โดยได้พบทั้งโบราณสถานและจารึกที่เกี่ยวข้องในศาสนาพราหมณ์

กระจายอยู่ทั่วไป สำหรับจังหวัดปราจีนบุรีนั้นกล่าวได้ว่าศาสนาพราหมณ์จากประเทศกัมพูชาได้เผยแผ่เข้ามาในระยะแรกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา และพัฒนาตนเองเรื่อยไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นการเข้ามาทั้งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายควบคู่กันไป เช่นเดียวกับแหล่งที่มา คือ ประเทศกัมพูชา จึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าจังหวัดปราจีนบุรีน่าจะเป็นศูนย์กลางที่ได้รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์จากประเทศกัมพูชาโดยตรง แหล่งใหญ่แหล่งหนึ่งในบริเวณภาคตะวันออกของประเทศไทย จากหลักฐานและจากเนื้อหาในศิลาจารึกดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ด้านประติมากรรม ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์นั้น ในระยะเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 นั้น หลักฐานกลุ่มเทวรูปพระวิฆเนศวรที่พบที่บริเวณเมืองโบราณศรีมโหสถเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่า ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้แต่เดิมนับถือศาสนาพราหมณ์เป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายและยังคงนับถือควบคู่ไปกับลัทธิไศวนิกาย เพราะได้พบหลักฐานสำคัญ คือ กลุ่มศิลาสิงห์และพระคเณศ ในบริเวณเดียวกัน และสามารถกำหนดอายุได้ร่วมสมัยกัน ประติมากรรมเทวรูปพระวิฆเนศวรทรงกระบอบนั้น เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับประติมากรรมรูปเดียวกันที่มาจากประเทศกัมพูชาแล้ว สามารถเทียบได้กับประติมากรรมรูปพระวิฆเนศวรทรงกระบอบ ในศิลปะเขมรแบบพนมดง (อายุประมาณ พ.ศ. 1100 - 1150) ศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก (อายุประมาณ พ.ศ. 1150 - 1200) และศิลปะแบบไพรกเมง (อายุประมาณ พ.ศ. 1180 - 1250) โดยที่ศิลปะทั้ง 2 แบบนี้ ได้ส่งอิทธิพลให้กับคติและแบบอย่างการสร้างประติมากรรมรูปพระวิฆเนศวรในจังหวัดปราจีนบุรี คือ สวมหมวกทรงกระบอบและทรงผ้า "โชฎี" ยาว ชายผ้าตรงกลางยาวลงไปจรดฐาน กลายเป็นเครื่องยึดขึ้นอีกแห่งหนึ่ง แต่ลักษณะประติมากรรมพระวิฆเนศวรที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้นน่าจะมีความเจริญมากกว่าประติมากรรมในประเทศกัมพูชา คือ ไม่มีวงโค้งรูปเกือกม้าเป็นพิเศษ โดยที่อาจจะกล่าวได้ว่า ประติมากรรมเทวรูปพระวิฆเนศวรทรงกระบอบรูปนั้น ได้สร้างขึ้นภายในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีนั่นเองโดยฝีมือของช่างท้องถิ่น เช่น ประติมากรรมพระวิฆเนศวรที่พบที่โบราณสถานหมายเลข 25 ในเมืองศรีมโหสถ อำเภอโคกกบ ซึ่งจัดอยู่ในลักษณะดังกล่าว

ส่วนลักษณะของกลุ่มประติมากรรมรูปพระวิฆเนศวรทรงกระบอบที่พบในภาคใต้ โดยเฉพาะเทวรูปพระวิฆเนศวรที่พบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และที่จังหวัดนครศรีธรรมราชนั้น มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 เช่นเดียวกับประติมากรรมเทวรูปพระวิฆเนศวรที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีโดยมีอายุร่วมสมัยกัน และในภาคใต้ของประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา ศิลปะแบบปัลลวะจากอินเดียตอนใต้ได้แผ่อิทธิพลเข้ามามีบทบาทต่อศิลปะในภาคใต้เป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากเทวรูปพระวิฆเนศวรที่พบที่วัดศาลาหิง อำเภอ

ไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 ซึ่งมีลักษณะของอิทธิพลทางศิลปะแบบปัลลวะจากอินเดียตอนใต้อย่างชัดเจน แต่หลังจากพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ลักษณะของเทวรูปพระวิฆเนศที่พบในภาคใต้ นั้น ก็มีลักษณะเฉพาะของตนเองมากขึ้น โดยเฉพาะเทวรูปพระวิฆเนศตรุณ จากเขาพระเห่นอ อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา นั้น สันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นผลงานของช่างท้องถิ่นในคาบสมุทรมลายูได้มากกว่าที่จะเป็นผลงานของช่างปัลลวะจากประเทศอินเดียตอนใต้ ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันกับประติมากรรมพระวิฆเนศตรุณ ที่พบที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ สันนิษฐานได้ว่าอาจจะรับอิทธิพลทางศิลปะจากประเทศกัมพูชา ในศิลปะสมัยก่อนเมืองพระนคร อันได้แก่ ศิลปะแบบพนมดงรัก (ประมาณ พ.ศ. 1100 - 1150) ศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก (ประมาณ พ.ศ. 1150 - 1200) และศิลปะแบบไพรกเมง (ประมาณ พ.ศ. 1180 - 1250) และคล้ายคลึงกันกับประติมากรรมพระวิฆเนศตรุณ ที่พบที่จังหวัดปราจีนบุรี นั้นเอง สำหรับพระคเณศที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 นั้น มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติ โดยจัดอยู่ในกลุ่มพระคเณศรุ่นเก่าที่ได้รับอิทธิพลอินเดียแบบคุปตะผ่านเข้ามาทางประเทศกัมพูชา แต่ประติมากรรมรูปพระคเณศในจังหวัดปราจีนบุรีเท่าที่พบนั้น มีจำนวนน้อยมาก คือ พบเพียง 2 องค์ ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณของประติมากรรมอื่น ๆ ที่พบ แสดงให้เห็นว่าไม่มีพัฒนาการที่ต่อเนื่อง สันนิษฐานได้ว่าคติการรับนับถือพระคเณศในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น ไม่เป็นที่นิยมเท่าใดนัก เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับคติการนับถือพระคเณศและรูปแบบพัฒนาการของพระคเณศในภาคใต้นั้นเก่าแก่กว่ามาก และได้รับอิทธิพลจากประเทศอินเดียโดยตรง และมาเจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนภาคใต้ของไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา จากประติมากรรมพระคเณศที่พบที่ตำบลวังหนู อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 และมีพัฒนาการสืบต่อมาโดยไม่ขาดช่วง ดังเช่นประติมากรรมพระคเณศ ที่พบที่ตำบลเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16 จากนั้นคติการรับนับถือพระคเณศก็พัฒนาสืบต่อกันมาโดยไม่ขาดสาย จนถึงพุทธศตวรรษที่ 21 - 22 เป็นลำดับตลอดมา (ดูตารางที่ 9 หน้า 143)

สำหรับประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา อันได้แก่ คิวสิงค์ นั้น เป็นประติมากรรมกลุ่มใหญ่ที่สุดที่พบจำนวนมากที่สุดในบรรดาประติมากรรมด้วยกัน แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของศาสนาพราหมณ์ที่แผ่อิทธิพลมาสู่ดินแดนในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีได้เป็นอย่างดี จากการกำหนดอายุของลักษณะรูปแบบของคิวสิงค์ที่พบนั้น มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 และลักษณะรูปแบบที่พบที่มีจำนวนมากที่สุด คือ คิวสิงค์ที่แยกออกจากฐานโยนี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 เป็นคิวสิงค์ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนล่างทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส คือ พรหมภาค ส่วนกลางทำเป็นรูปแปดเหลี่ยม เรียกว่า วิฆเนศวภาค

และส่วนบนสุดทำเป็นรูปทรงกระบอก เรียกว่า รุทราภาค อันเป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นเป็นสัญลักษณ์ เป็นที่เคารพแทนองค์พระศิวะเช่นเดียวกับที่พบในประเทศกัมพูชา สำหรับศิวิลิ่งค์ในลักษณะเช่นนี้ นิยมสร้างกันในสมัยเมืองพระนคร (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 18) ส่วนศิวิลิ่งค์ที่สร้างติดกับฐานโยนี มีลักษณะเฉพาะของส่วนรุทราภาคติดกับฐานโยนีเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีลักษณะของรุทราภาคแตกต่างออกไป คือ ส่วนรุทราภาคมีส่วนกลมมน และมีส่วนหัวโตกว่าส่วนโคน ศิวิลิ่งค์แบบที่สร้างติดกับฐานโยนีนี้ เป็นที่นิยมสร้างกันในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 - 14) นอกจากนั้นยังพบศิวิลิ่งค์ที่มีขนาดใหญ่ มีเฉพาะส่วนวิชฌูภาคและรุทราภาค อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 อีกด้วย จากการที่พบศิวิลิ่งค์เป็นจำนวนมาก ในจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมาจนถึงแม้ว่าจะมีรูปลักษณะที่ต่างกัน แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการที่ต่อเนื่องในคติความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างศิวิลิ่งค์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลศิลปะในศาสนาพราหมณ์จากประเทศกัมพูชาได้แผ่ขยายเข้ามายังดินแดนบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี และตรงกับข้อความที่กล่าวไว้ในจารึกที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีในระยะเวลาเดียวกัน โดยข้อความในจารึกส่วนใหญ่กล่าวถึงการสร้างศิวิลิ่งค์สำหรับอุทิศถวายเทวสถานนั้น ๆ สำหรับศิวิลิ่งค์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับลักษณะรูปแบบกับกลุ่มศิวิลิ่งค์ที่พบในภาคใต้แล้ว จะเห็นได้ชัดเจนว่าศิวิลิ่งค์ที่พบในภาคใต้ของประเทศไทยมีความเก่าแก่กว่าศิวิลิ่งค์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี เช่น ศิวิลิ่งค์ที่พบที่หอนพระศิวะ ตำบลในเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งจัดได้ว่าเป็นศิวิลิ่งค์ที่เก่าแก่ที่สุด ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 นอกจากนั้นยังมีศิวิลิ่งค์ที่มีลักษณะแปลกออกไปอีกคือ "เอกมุขลิ่งค์" ที่พบที่บริเวณสถานีรถไฟหนองหวาย อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เป็นศิวิลิ่งค์ที่มีรูปพระศิวะประดับอยู่บนผิวของส่วนรุทราภาคของศิวิลิ่งค์ ซึ่งเป็นลักษณะของศิวิลิ่งค์ในลัทธิไศวนิกายที่ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอินเดียโดยตรง โดยเฉพาะในช่วงสมัยราชวงศ์คุปตะ นอกจากนี้ศิวิลิ่งค์ที่พบในภาคใต้ของประเทศไทยส่วนใหญ่จะเป็นศิวิลิ่งค์ที่อยู่ในกลุ่มเหมือนจริง ซึ่งแตกต่างจากศิวิลิ่งค์ที่พบในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี ที่มีรูปแบบและลักษณะของศิวิลิ่งค์ในลัทธิไศวนิกายที่สร้างตามแบบประเพณีนิยมที่ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศกัมพูชาโดยตรง เช่นเดียวกับกับศิวิลิ่งค์ที่พบในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (ตารางที่ 10 หน้า 146)

ประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม โดยศึกษาเฉพาะทับหลังนั้น ในจังหวัดปราจีนบุรี พบจำนวนทั้งสิ้น 10 แผ่น ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 สำหรับทับหลังที่มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 นั้น พบจำนวนมากที่สุด เช่นเดียวกับประติมากรรมในรูปลักษณะอื่นดังได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งส่วนใหญ่จะมีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 15

เดียวกันและพบมีจำนวนมากด้วยกัน ทับหลังที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีที่แสดงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัด ก็คือ ทับหลังที่พบที่ปราสาทเมืองไผ่ อำเภออรัญประเทศ แสดงภาพการเล่าเรื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย "วิชณุนันทคายน- ปัทม นาคะ" ทับหลังที่ไม่ทราบแหล่งที่มา จากจังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เป็นทับหลังสลักภาพเล่าเรื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย "พระวิชณุทรงครุฑ" และทับหลังแผ่นสุดท้ายเป็นทับหลังสลักภาพเล่าเรื่อง "พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ" เทพผู้รักษาศิขระจำทิศตะวันออกในคติทางศาสนาพราหมณ์ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี ส่วนทับหลังที่เหลือส่วนใหญ่เป็นทับหลังแบบสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาผสมกับภาพบุคคลและสัตว์ เช่นเดียวกันทุกแผ่น

จากการเปรียบเทียบลักษณะและรูปแบบของทับหลังที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีกับทับหลังที่พบในประเทศกัมพูชา จะเห็นได้ว่าเป็นไปในทางเดียวกัน มีลักษณะรูปแบบการสร้างที่คล้ายคลึงกัน คือ สร้างตามกฎเกณฑ์แห่งศิลปะเช่นเดียวกันกับการสร้างทับหลังในประเทศกัมพูชา โดยเปลี่ยนรูปแบบไปตามความนิยมแห่งศิลปะเขมรตามแต่ละยุคสมัยทุกประการ โดยที่ทับหลังที่พบในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยก็มีลักษณะการสร้างตามกฎเกณฑ์ดังกล่าว

สำหรับทับหลังแบบสมโบริ์ไทรรุก (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12) ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น เมื่อนำไปเทียบเคียงกับทับหลังในศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาแล้ว จะพบว่า มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันกับทับหลังที่พบที่ปราสาทสมโบริ์ไทรรุกหลังที่ 7 ได้ เกือบทุกประการ

ส่วนทับหลังแบบไพรมง (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13) ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น เมื่อนำไปเทียบเคียงกับทับหลังในศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาแล้ว จะพบว่า มีลักษณะที่ใกล้เคียงกันกับทับหลังที่เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานกรุงพนมเปญ ประเทศกัมพูชา

ทับหลังแบบเกาะแกร์ (อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15) ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี เมื่อนำไปเทียบเคียงกับทับหลังในศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาแล้ว จะพบว่า มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับทับหลังด้านทิศเหนือของปราสาทอม ในประเทศกัมพูชา เป็นอย่างมาก

ทับหลังแบบแปรรูป (อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16) ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้น เมื่อนำไปเทียบเคียงกับทับหลังในศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชาแล้ว จะพบว่า มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับทับหลังด้านทิศเหนือของปราสาทแปรรูป องค์ตะวันออกเฉียงใต้ ในประเทศกัมพูชา เกือบทุกประการ

ทับหลังแบบบาปวน (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 17) เนื่องจากทับหลังแบบนี้ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีนั้นมีสภาพที่ชำรุดมาก ทำให้ยากแก่การเปรียบเทียบ

เทียบ แต่อย่างไรก็ตาม จากลักษณะของรูปแบบท่อนพวงมาลัย และลักษณะของรูปบุคคลที่พบในทับหลังแผ่นนี้ ก็ได้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะเขมรแบบบาปวนอย่างชัดเจน (คูตารางเปรียบเทียบรูปแบบของทับหลังที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ทับหลังที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และทับหลังจากประเทศกัมพูชา ได้ ในตารางที่ 11 หน้า 150)

ประติมากรรมทับหลังส่วนใหญ่ที่พบในประเทศไทยนั้น จะพบในบริเวณพื้นที่ที่ติดกับแนวชายแดนของประเทศไทยและประเทศกัมพูชา โดยเฉพาะบริเวณอำเภอรัฐประศาสน์และอำเภอด่านพระยา ซึ่งในบริเวณดังกล่าวก็ได้พบโบราณสถานขนาดใหญ่และเสื่อกกระจายอยู่ทั่วไป เช่น ปราสาทเขาน้อย ปราสาทเมืองไผ่ ปราสาทลตีกกอกธม และปราสาทเขาโล้น เป็นต้น แต่โบราณสถานต่าง ๆ เหล่านี้จะอยู่ในสภาพที่ปรักหักพังและชำรุดทรุดโทรมเป็นอย่างมาก และโบราณสถานบางแห่งก็ยังไม่สามารถเข้าไปสำรวจได้ เนื่องจากตั้งอยู่ในบริเวณที่มีการสู้รบกันตามแนวชายแดน อย่างไรก็ตามในบรรดาโบราณสถานต่าง ๆ ที่ค้นพบเหล่านี้ ปราสาทเขาน้อย จัดได้ว่าเป็นโบราณสถานที่มีสภาพสมบูรณ์กว่าโบราณสถานอื่น ๆ และตั้งอยู่ในเขตที่ปลอดภัยจากการสู้รบ ซึ่งจากลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทเขาน้อยนี้ เมื่อนำไปเทียบกับลักษณะทางสถาปัตยกรรมในประเทศกัมพูชาแล้ว จะพบว่า ปราสาทเขาน้อยมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันกับปราสาทขอมสมัยสมโบร์ไพรกุก อันได้แก่ ปราสาท Pr. Preah Theateyhom นอกจากนี้ทับหลังที่พบที่ปราสาทเขาน้อยนี้ก็เป็นทับหลังแบบสมโบร์ไพรกุก (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12) ซึ่งที่พบมีจำนวน 3 แผ่น และทับหลังแบบไพรกเมง (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13) จำนวน 2 แผ่น ด้วยกัน นอกจากนั้นยังพบทับหลังแบบไพรกเมง ที่ปราสาทบ้านน้อย อำเภอวัฒนานคร อีก 1 แผ่น ทับหลังแบบเกาะแกร์ สลักภาพวิษณุอนันตคายน-ปัทมนาถะ (อายุประมาณตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 15) จากปราสาทเมืองไผ่ อำเภอรัฐประศาสน์ 1 แผ่น และทับหลังแบบบาปวน (อายุประมาณครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 17) อีก 1 แผ่น จากปราสาทลตีกกอกธม อำเภอรัฐประศาสน์ จากการพบทับหลังที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่มีขนาดใหญ่และเคลื่อนย้ายยาก ซึ่งมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ที่พบจากโบราณสถานต่าง ๆ ที่กระจายอยู่ตามบริเวณแนวชายแดนของประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา เช่นที่ อำเภอตาพระยา อำเภอรัฐประศาสน์ และอำเภอวัฒนานคร และในบริเวณที่อยู่ลึกเข้ามาในดินแดนประเทศไทยที่พบเมืองโบราณขนาดใหญ่ ในบริเวณดงคริมาโนธิ์ ในเขตอำเภอโคกปิ๊บในปัจจุบัน เช่น เมืองศรีมโหสถ ชุมชนโบราณบ้านโคกขวาง และบริเวณโบราณสถานสระมรกด ในเขตอำเภอโคกปิ๊บในปัจจุบัน ซึ่งจากลักษณะของเมืองโบราณและชุมชนโบราณต่าง ๆ เหล่านี้ แสดงให้

เห็นว่า ในบริเวณดินแดนต่าง ๆ เหล่านี้เคยเป็นเมืองและชุมชนขนาดใหญ่ ภายในบริเวณเมือง ประกอบด้วยเทวสถานทางศาสนาพราหมณ์และทางศาสนาพุทธจำนวนมากปะปนอยู่ สำหรับนอกเมืองก็มีชุมชนที่นับถือศาสนาพราหมณ์อยู่ใกล้เคียงกัน เช่น ชุมชนบ้านโคกขวางที่เป็นที่ตั้งของเทวสถานพนาหิน ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่สามารถยืนยันได้อย่างชัดเจนถึงพัฒนาการที่ต่อเนื่องกันของชุมชนโบราณในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีได้เป็นอย่างดี

จากหลักฐานโบราณสถานต่าง ๆ ที่พบกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี รวมทั้งหลักฐานด้านประติมากรรมที่พบ เช่น ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพ ได้แก่ เทวรูปพระวิษณุจตุรภุช พระคเณศ และพระอุมา ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา เช่น ศิวลึงค์ และประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม อันได้แก่ กัปปหลังที่ติดอยู่เหนือประตูทางเข้าศาสนาสถานต่าง ๆ ตลอดจนหลักฐานทางสถาปัตยกรรมและร่องรอยของโบราณสถานต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ย่อมเป็นหลักฐานที่ยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า จังหวัดปราจีนบุรี นี้ น่าจะเป็นเมืองศูนย์กลางขนาดใหญ่ในบริเวณภาคตะวันออกของประเทศไทย ที่มีความเจริญรุ่งเรือง เป็นชุมชนที่มีคนอยู่รวมกันอย่างหนาแน่นนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา และเป็นแหล่งสังคม ซึ่งได้มีการเคลื่อนไหวพัฒนาในด้านศิลปวัฒนธรรมไปตามกระแสของอิทธิพลทางการเมืองที่ได้รับโดยตรงจากประเทศกัมพูชาที่ขยายอิทธิพลเข้ามาตามหลักฐานทางโบราณวัตถุและสถาปัตยกรรมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 - 17 มีการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกายไปพร้อม ๆ กัน นอกจากนั้นยังยอมรับนับถือศาสนาพุทธควบคู่กันไปอีกด้วย

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีกับในภาคใต้และที่เมืองศรีเทพแล้ว พบว่า จะมีลักษณะประติมากรรมที่คล้ายคลึงกันในบางส่วน โดยเฉพาะกลุ่มของเทวรูปพระวิษณุจตุรภุช ซึ่งมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันจนสามารถจัดให้รวมอยู่ในกลุ่มเดียวกันได้ อีกทั้งอายุก็อยู่ร่วมสมัยกัน คือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 อีกด้วย ถึงแม้จะมีลักษณะปลีกย่อยที่ต่างออกไปในรูปแบบต่าง ๆ เช่น รูปลักษณะของอาการยืนเอียงตนและการสวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยมของเทวรูปพระวิษณุจตุรภุชที่พบที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อันเป็นลักษณะของสกุลช่างท้องถิ่นที่แตกต่างกันไป แต่ลักษณะโดยรวมจะมีความคล้ายคลึงกัน แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะที่เมืองศรีมโหสถ ในจังหวัดปราจีนบุรี ที่พบกลุ่มเทวรูปพระวิษณุจตุรภุช ซึ่งตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง และเมืองศรีเทพที่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก โดยที่เมืองทั้งสองนี้ สามารถติดต่อกันโดยใช้ทางน้ำได้ และอาจจะได้รับอิทธิพลของศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13) เช่นเดียวกัน และคงจะมีการติดต่อกับชุมชนโบราณบริเวณภาคใต้ของประเทศไทย โดยการใช้เส้นทางทางน้ำด้วยเช่นเดียวกัน

สรุปผลจากการศึกษาและวิเคราะห์ประติมากรรมทางศาสนานราพนธ์ที่พบในจังหวัดปราจีนบุรี ได้ดังต่อไปนี้

ประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพทางศาสนา มีทั้งประติมากรรมที่สร้างขึ้นในลัทธิไควนิกาย ได้แก่ พระอุมา เทพมหิชาสูรมารีนิ พระคเณศ และประติมากรรมที่สร้างขึ้นในลัทธิไวชณวนิกาย ได้แก่ พระวิษณุจตุร मुख โดยประติมากรรมต่าง ๆ ที่พบเหล่านี้ล้วนได้รับอิทธิพลมาจากประเทศกัมพูชา ในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 14

ประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา ประติมากรรมที่พบส่วนใหญ่จะเป็นประติมากรรมที่สร้างขึ้นในลัทธิไควนิกาย อันได้แก่ คิวสิงค์ ซึ่งได้รับอิทธิพลทางศิลปะและคติในการสร้างจากประเทศกัมพูชา คิวสิงค์ที่พบเหล่านี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะ ตามรูปแบบของอิทธิพลแห่งศิลปะเขมร ได้แก่

คิวสิงค์แบบสร้างติดกับฐานโยนิ เป็นศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 - 14

คิวสิงค์แบบสร้างแยกออกจากฐานโยนิ เป็นศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16

นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม อันได้แก่ ทับหลัง ซึ่งสามารถแบ่งออกได้ตามรูปแบบของทับหลังในศิลปะเขมร ได้ดังต่อไปนี้

ทับหลังในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14

ทับหลังในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 17

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในครั้งต่อไป

เนื่องจากผู้วิจัยมีข้อจำกัดในด้านระยะเวลาในการวิจัย แต่ประเด็นในการวิจัยครั้งนี้สามารถแตกแยะและครอบคลุมได้หลายประเด็น ผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะเรื่องราวที่ควรศึกษาต่อเกี่ยวกับจังหวัดปราจีนบุรีในแง่มุมอื่นต่อไป ดังนี้

1. เส้นทาง การติดต่อระหว่างชุมชนในคาบสมุทรมหาไคกับเมืองศรีมโหสถ ควรมีการศึกษาให้กว้างขวางออกไปถึงเส้นทางที่ถูกต้องและแน่นอน ตลอดจนเมืองท่าต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและอยู่ในเส้นทางการเดินเรือ โดยอาจจะศึกษาจากร่องรอยของเมืองโบราณที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับแม่น้ำสายที่เกี่ยวข้อง เช่น แม่น้ำบางปะกง และโบราณวัตถุที่มีความคล้ายคลึงกันและมีอายุร่วมสมัยกันด้วย

2. ระบบความเชื่อของชุมชนโบราณในจังหวัดปราจีนบุรี ที่มีการอยู่ร่วมกันของศาสนา พราหมณ์และศาสนาพุทธในเมืองเดียวกัน เช่น ที่เมืองศรีมโหสถกับเมืองโบราณอื่น ๆ ในบริเวณ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากประเทศกัมพูชา ร่วม สัมัยกัน โดยนำมาเปรียบเทียบถึงลักษณะความเป็นอยู่และการปกครอง เพื่อให้ทราบถึงความ แตกต่างหรือความเป็นไปได้ในแนวทางเดียวกัน

3. การวิเคราะห์และศึกษาประติมากรรมศาสนานุทธ ที่พบในบริเวณเมืองศรีมโหสถ หรือในบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี เพื่อให้ทราบถึงลักษณะของอิทธิพลทางศิลปะที่ได้รับมาจากภายนอกที่ แตกต่างกัน และเพื่อแสดงให้เห็นถึงรูปแบบของอิทธิพลจากภายนอกที่เข้ามาสู่ดินแดนใน จังหวัดปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. "จารึกจากจังหวัดปราจีนบุรี : ผลจากการสำรวจและทำสำเนาจารึก," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6 (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 4 - 5.

คณะกรรมการนิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนัก-
นายกรัฐมนตรี. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการ-
การคณะรัฐมนตรี, 2521.

จิตรปรีดี อุลลววรรณ. "เทวรูปจากเมืองศรีเทพ." วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี คณะโบราณคดี มหา-
วิทยาลัยศิลปากร, 2524.

จิรัสสา ศราชีวะ. พระพิมพ์เนศวร์ : คติความเชื่อและรูปแบบพระพิมพ์เนศวร์ที่พบในประเทศไทย.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นิชเนศวร์, 2531.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ 2 เรื่องเสด็จประพาส
มณฑลปราจีนบุรี เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) โบราณคดีดงศรีมหาโพธิ์. พระนคร :
โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2510.

ชูศักดิ์ ทิพย์เกสร. "อันเนื่องมาจากศิลาจารึกบ้านช่องสระแจง." ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 5,
ฉบับที่ 9 (2529), หน้า 64 - 67.

ชูศักดิ์ ทิพย์เกสร และชะเอม แก้วคล้าย. "ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย." นิตยสารศิลปากร,
ปีที่ 24, เล่มที่ 4 (กันยายน, 2523), หน้า 89 - 91.

ชะเอม แก้วคล้าย. "ศิลาจารึกเขาน้อย : จารึกที่ปรากฏอักษรเก่าที่สุดในประเทศไทย,"
นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6 (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 19.

_____. "ศิลาจารึกวัดสุปฏิหาราม : ศิลาจารึกปากมูล." นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 25,
เล่มที่ 3 (กรกฎาคม, 2524), หน้า 47.

ญาณวโรดม, พระ. ศาสนาต่าง ๆ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2529.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ 9.
พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2513.

ทรงแยกราชธานี, กรม แผนที่ธรณีวิทยาประเทศไทย ระหว่าง N D 47 - 12 (กรุงเทพมหานคร),
ระหว่าง N D 47 - 8 (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา), ระหว่าง N D 48 - 5 (จังหวัดนคร-
ราชสีมา) และ N D 48 - 9 (พระตะบอง). กองธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี,
2523 - 2528.

บรรจบ เขียมทัต และนิคม มุสิกคามะ. โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี. พระนคร : โรงพิมพ์การ-
ศาสนา, 2514.

บรรจบ เขียมทัต. "รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าพระรถ อำเภอ-
พนัสนิคม จังหวัดชลบุรี," วารสารศิลปากร, ปีที่ 13, เล่มที่ 5 (2513), หน้า 80 - 85.
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์
ปราจีนบุรี, จังหวัด, งานพัฒนาข่าวสาร. "ปราจีนบุรี." กองบริการท่องเที่ยว กองการส่งเสริม
การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2532. (เอกสารอัดสำเนา).

ปราจีนบุรี, จังหวัด, สำนักงาน. ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดปราจีนบุรี. กรุงเทพมหานคร :
หอรัตนชัยการพิมพ์, 2529.

ปรีชา นุ่นสุข. "ศาสนานราพนธ์ในภาคใต้." สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529.
เล่ม 9. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

นิรพน นิสณพงศ์ และสิทธิชัย ทวีผล. "งานโบราณคดีที่ปราสาทเขาน้อย," นิตยสารศิลปากร,
ปีที่ 32, เล่มที่ 6 (มกราคม - กุมภาพันธ์, 2532), หน้า 24.

ผาสุข อินทราวุฒ. ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ. นครปฐม : แผนกบริการกลางสำนักงาน
อธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.

ผาสุข อินทราวุธ. รูปเคารพในศาสนาฮินดู. นครปฐม : แผนกบริการกลาง สำนักงาน-
อธิการบดีพระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.

_____. "พระคเณศ : ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. เล่มที่ 6.
กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

_____. "ศิวลึงค์ : ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. เล่มที่ 9.
กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญ-
ทัศน์, 2526.

พรทิพย์ พันธุโกวิท. "การศึกษาประติมากรรมสมัยทวารวดี ณ เมืองโบราณ อำเภอชะอำ
จังหวัดปัตตานี." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.

พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์. คนกับพระเจ้า. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงสยาม, 2523.

นิริยะ ไกรฤกษ์. ศิลปหักนิยมก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์,
2523.

_____. "พระวิษณุ : ประติมากรรมที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้.
เล่มที่ 6. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.

นิลฐู เจริญวงศ์. "รายงานเบื้องต้นการปฏิบัติงานภาคสนามของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย-
ศิลปากร ประจำปี 2509" โบราณคดีองค์รวมหาโพธิ์. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์,
2510.

มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี. วารสารโบราณคดี. ปีที่ 3, ฉบับที่ 2 (2512),
หน้า 12.

มะลิ โคกลั่นเคี้ยะ และพิทยา ตำเต่งงาม. นำชมโบราณวัตถุสถานในอำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2513.

ยอร์ช เซเคส์. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2 จารึกทวารวดี, ศรีวิชัย, ละโว้. พระนคร : โรงพิมพ์คิวพร, 2504.

ศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์, พระครู. ประวัติจังหวัดปราจีนบุรีและตำนานนครศรีมโหสถ หรือเมืองพระรถ (ปราจีนบุรี). พระนคร : กิจเกษมการพิมพ์, 2512.

ศิริ ดวงดี และวัชรินทร์ พุ่มพงษ์แพทย์. "รายงานการขุดแต่งและขุดค้นเทวสถานหมายเลข 25 และ 26 ตำบลโคกขี้บ อำเภอโคกขี้บ จังหวัดปราจีนบุรี," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 21, เล่มที่ 2 (2520), หน้า 2.

ศึกษาธิการ, กระทรวง, กรมศิลปากร. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 - 14. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2529.

_____. จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15 - 16. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2529.

_____. จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 17 - 18. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2529.

_____. นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

_____. ปราสาทพนมรุ้ง. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2531.

ศิลปากร, กรม กระทรวงศึกษาธิการ. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2528.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. "นารายณ์บรรทมสินธุ์," ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ : พรมรุ่ง, กรุงเทพมหานคร : เรือนแก้วการพิมพ์, 2531, หน้า 190 - 191.

สุนทร ณ รังษี. ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. เทวรูปสัมฤทธิสมัยสุโขทัย. พระนคร : โรงพิมพ์คิวพร, 2509.

_____. "โบราณคดีที่ถูกกลบขอกนอกประเทศไทย," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 9 (กรกฎาคม, 2531), หน้า 35.

_____. "อำเภอศรีมหาโพธิ์ในด้านโบราณคดี," โบราณคดีองค์ศรีมหาโพธิ์. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2510.

_____. ประติมากรรมขอม. พระนคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2515.

_____. ศิลปะขอม. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา, 2531.

_____. ศิลปะขอม. เล่ม 3. พระนคร : โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา, 2514.

_____. ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2526.

_____. ศิลปะอินเดีย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา, 2519.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. "การศึกษาทับหลังแบบเขมรในหน่วยศิลปากรที่ 6 (นิมาย)." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.

_____. "ทับหลังรูปวิฆเนศวรใน - ปัทมนาถ จากปราสาทเมืองฝั่," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 12 (ตุลาคม, 2531), หน้า 120.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. หม่อมราชวงศ์. "พระวิษณุจากดงศรีมหาโพธิ์ ปราจีนบุรี." ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 3 (มกราคม, 2531), หน้า 101 - 102.

_____. ทับหลังในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2531.

แสงระวี น้อมทิพย์. "การศึกษาประติมากรรมปูนต้ำเทมพิชาสุรมรรคินี ที่โบราณสถาน หมายเลข 22 ตำบลโคกขี้บ จังหวัดปราจีนบุรี." วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี ภาควิชา โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531.

หน่วยศิลปากรที่ 5. "รายงานการขุดแต่งโบราณสถานสระมรกต ตำบลโคกไทย อำเภอโคกขี้บ จังหวัดปราจีนบุรี." 2531. (เอกสารอัดสำเนา).

_____. "รายงานการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสีชมพู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดปราจีนบุรี." 2532. (เอกสารอัดสำเนา).

หน่วยศิลปากรที่ 8. "รายงานการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 2 ณ เขาคา ตำบลเลาเกาะ อำเภอลิขิต จังหวัดนครศรีธรรมราช." 2531. (เอกสารอัดสำเนา)

อริสิทธิ์ เอี่ยมหน่อ. อรุณวิทยา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2516.

อินทปัญญาจารย์. พระครู. [พุทธทาส อินปญฺโญ]. แนวสังเขปของโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, 2529.

อ้าไผ คำโท. "ศิลาจารึกภาษาสันสกฤต : ปราสาทหินพนมรุ้ง." นิตยสารศิลปากร, ปีที่ 20, เล่มที่ 4 (กันยายน, 2525), หน้า 26.

Agrawala, Vasudera, S. Indian Art. Varanasi : Prithiri Prahshan, 1965.

Craven, Roy C. A Concise History of Indian Art. London : Thames and Hudson, 1966.

Desai, Kalpana S. Iconography of Visnu. New Delhi : S. Malik Abhinav Publications, 1973.

Dubreuill, Joveau G. Iconography of Southern India. Varanasi : Bharat-Bharat, 1978.

Lons Veronica. Indian Mythology. London : Paul Hamlyn, 1967.

Mahajan, V.D. Ancient India. Delhi : S. Chard & Company Ltd., 1987.

Mekeehnic, Jean L., ed. Webster's New Twentieth Century Dictionary of The English Languages. 2 nd. ed. New York : The World Publishing Company, 1963.

Nancy, Wilson Ross. Hinduism, Buddhism, Zen. London : Faber and Faber, 1966.

Quarich, Wales H.G. "Culture Change in Greater India," Journal of The Royal Asiatic Society. 1984.

Royston, Pike. Encyclopedia of Religion and Religions. London : George Allen & Unwin Ltd., 1951.

Ryley, Scott George. Phallic Worship. London : Znxon Press Ltd., 1966.

Sahai, Bragwat. Iconography of Minor Hindu and Buddhist deities. New Delhi : Abhinav Publications, 1975.

Wheeler, Mortimer, Sir. Early India and Pakistan to Ashoka. London : Thames and Hudson Ltd., 1968.

Wheeler, Mortimer. Civilizations of The Indus Valley and Beyond.

London : Thames and Hudson Ltd., 1966.

บทสัมภาษณ์

ศรียาโนธิคณาธิกร. พระครู เจ้าอาวาสวัดใหม่กรงทอง อำเภอศรียาโนธิ จังหวัดปราจีนบุรี.

บทสัมภาษณ์. วันที่ 23 ตุลาคม 2532.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ตาราง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ตารางที่ 1 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นที่เคารพทางศาสนาพราหมณ์ ในจังหวัดปราจีนบุรี

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่ที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
11 - 13	1. พระวิฆณุคุรุฑ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำหินตรง 2. หน้าผาคออยู่ในแนวบนตรง หักเป็น เป็นเจอนกระตุกไว้ที่สะโพก ด้านขวา 3. ส่วนหมวกทรงกระบอกขนาดใหญ่	ดงศรีมหาโพธิ์	พระวิฆณุที่พบที่ภาคใต้และ อำเภอศรีเทพ	มีอิทธิพลศิลปะอินเดีย แบบปัลลวะผสม
12 - 14	2. พระวิฆณุคุรุฑ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำหินตรง 2. หน้าผาคออยู่ในแนวบนตรง หักเป็น เจอนกระตุกไว้ที่สะโพกด้านขวา 3. ส่วนหมวกทรงกระบอกขนาดใหญ่ 4. สลักให้มีกล้ามเนื้อ	ดงศรีมหาโพธิ์		
12 - 13	3. พระวิฆณุคุรุฑ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำหินตรง 2. หน้าผาคออยู่ในแนวบนตรง หักเป็น เจอนกระตุกไว้ที่สะโพกด้านขวา 3. ส่วนหมวกทรงกระบอกขนาดใหญ่ 4. ใส่กุณฑลห่วงกลม	โคกขี้บ		
12 - 14	4. พระวิฆณุคุรุฑ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำหินตรง 2. หน้าผาคอเงื่องทะแยงจากด้านซ้าย ไปหักเป็นเจอนกระตุกลอยชาย ที่สะโพกด้านขวา	ดงศรีมหาโพธิ์		
12	5. พระอูมา	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำหินตรง 2. แลคทรวงดทรงอย่างธรรมชาติ	อรุณประเทศ	ตามศิลปะขอมแบบ สมโบร์ไพรกุก	

พุทธศักราช ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่ที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ชื่อผู้แต่ง
12 - 15	6. เทพนมพิฆาตมารรทนี	1. เป็นภาพแกะสลักขลุ่ยคำรูปเทพี ยืนตรงสงบบนบัลลังก์ระควาย 2. หุ่นผ้าเรียบไม่มีริ้ว ขาวกรอม พระบาท	โคกบิข		
11 - 12	7. พระคเณศ	1. เป็นพระคเณศยืนขนาดใหญ่อู่ บนฐานโอชสีทึบระ 2. ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์	ดงศรีมหาโพธิ์	พระคเณศที่พบในภาคใต้	มีอิทธิพลศิลปะ อินเดียแบบคุปตะ
12 - 13	8. พระคเณศ	1. เป็นประติมากรรมขนาดเล็ก ประทับนั่งขัดสมาธิ 2. ส่วนกระบังหน้าประกอบด้วย มงกุฎทรงเตี้ย	โคกบิข		

ตารางที่ 2 ตารางแสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาพราหมณ์ ในจังหวัดปราจีนบุรี

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
12 - 13	1. ศีรษะ	1. เป็นศีรษะขนาดใหญ่ 2. สลักภาพนูนต่ำเป็นลวดลาย พันธุ์พฤกษา	อ.โคกบึง		มีลักษณะใกล้เคียง กับธรรมชาดี
11 - 13	1. ศิวลึงค์	1. มีเฉพาะส่วนรูปทวารและ วิษณุภาค 2. เป็นศิวลึงค์ขนาดใหญ่	ดงศรีมหาโพธิ์		
11 - 13	2. ศิวลึงค์	1. มีเฉพาะส่วนรูปทวารและ วิษณุภาค	อ.ศรีมหาโพธิ์		
13 - 14	3. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์สร้างติดกับฐาน โถง 2. มีเฉพาะส่วนรูปทวาร	ดงศรีมหาโพธิ์	ศิลปะเขมรมัยก่อน เมืองพระนคร	
	4. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์สร้างติดกับฐาน โถง 2. มีเฉพาะส่วนรูปทวาร ส่วนหัว โตกว่าส่วนโคน	ปราสาทเขาฉกรรจ์- สิชลพ	ศิลปะเขมรมัยก่อน เมืองพระนคร	
	5. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์สร้างติดกับฐาน โถง 2. มีเฉพาะส่วนรูปทวาร ส่วนหัว โตกว่าส่วนโคน	ปราสาทเขาฉกรรจ์- สิชลพ	ศิลปะเขมรมัยก่อน เมืองพระนคร	

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่ที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ชื่อสังเขต
15 - 16	6. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์สร้างติดกับฐาน โชนี 2. มีเฉพาะส่วนรูปทวาราค ส่วนหัว โตกว่าส่วนโคน	ปราสาทเขาฉ้อ- สีชมพู	ศิลปะเขมรสมัยก่อน เมืองพระนคร	
	7. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์สร้างติดกับฐาน โชนี 2. มีส่วนรูปทวาราคและวิฆณฑาค	ปราสาทเขาฉ้อ- สีชมพู	ศิลปะเขมรสมัยก่อน เมืองพระนคร	
	8. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์แบบศรีมูรติ	อ.อรัญประเทศ	ศิลปะเขมรสมัยเมือง พระนคร	
	9. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์แบบศรีมูรติ	อ.ตาพระยา	ศิลปะเขมรสมัยเมือง พระนคร	
	10. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์แบบศรีมูรติ	ปราสาทเขาฉ้อ- สีชมพู	ศิลปะเขมรสมัยเมือง พระนคร	
	11. ศิวลึงค์	1. ชำรุคมีเฉพาะส่วนรูปทวาราค และวิฆณฑาค	ปราสาทเขาฉ้อ- สีชมพู	ศิลปะเขมรสมัยเมือง พระนคร	
14 - 15	12. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์แบบศรีมูรติ 2. มีขนาดใหญ่มาก	อ.โคกปี่	ศิลปะเขมรสมัยเมือง พระนคร	
	13. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์แบบศรีมูรติ 2. ชำรุคมีเฉพาะส่วนรูปทวาราค และวิฆณฑาค	วัดสระมรกต	ศิลปะเขมรสมัยเมือง พระนคร	

ตารางที่ 3 แสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ในจังหวัดปราจีนบุรี

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่ที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ชื่อสิ่งเกิด
12	1. ทับหลังจากประตูทาง เข้าด้านทิศตะวันออก ของปราสาทองค์กลาง ที่ปราสาทเขาฉวย	1. เป็นทับหลังสลักลวดลาย พันธุ์พฤกษาผสมกับรูป บุคคลและสัตว์	ปราสาทเขาฉวย อ.อรัญประเทศ	1. ศิลปะเขมรแบบ สมโบร์ไพรกุก	
12	2. ทับหลังจากประตูพลอก ด้านทิศใต้ของปราสาท องค์เหนือที่ปราสาท- เขาฉวย	1. เป็นทับหลังสลักลวดลาย พันธุ์พฤกษาผสมกับรูป บุคคลและสัตว์	ปราสาทเขาฉวย อ.อรัญประเทศ	2. ศิลปะเขมรแบบ สมโบร์ไพรกุก	
12	3. ทับหลังจากประตูพลอก ด้านทิศเหนือของ ปราสาทองค์กลาง ที่ ปราสาทเขาฉวย	1. เป็นทับหลังสลักลวดลาย พันธุ์พฤกษาผสมกับรูป บุคคลและสัตว์	ปราสาทเขาฉวย อ.อรัญประเทศ	3. ศิลปะเขมรแบบ สมโบร์ไพรกุก	
12 - 13	4. ทับหลังจากประตูด้าน ทิศตะวันออกของ ปราสาทองค์กลาง ที่ ปราสาทเขาฉวย	1. เป็นทับหลังสลักลวดลาย พันธุ์พฤกษาผสมกับรูป บุคคลและสัตว์ 2. ภาพบุคคลมีขนาดใหญ	ปราสาทเขาฉวย อ.อรัญประเทศ	4. ศิลปะเขมรแบบ ไพรกเมง	
13 - 14	5. ทับหลังจากประตูพลอก ด้านทิศตะวันตกของ ปราสาทเขาฉวย	1. เป็นทับหลังสลักลวดลาย พันธุ์พฤกษาผสมกับรูป 2. รูปสัตว์ (สิงห์) มีขนาด ใหญ่	ปราสาทเขาฉวย อ.อรัญประเทศ	5. ศิลปะเขมรแบบ ไพรกเมง	

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พิมพ์	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
13 - 14	6. ทับหลังจากปราสาท บ้านน้อย	1. เป็นทับหลังสลักรวดลายพันธุ์พฤกษา เป็นลายใบไม้ ดอกไม้และลายพวง- มาลัยผสมกับรูปสัตว์	อ.วิเศษนคร	6. ศิลปะเขมรแบบ ไพรกเมง	
15	7. ทับหลังพระอินทร์- ทรงช้าง	1. เป็นทับหลังสลักรวดลายพันธุ์พฤกษา ผสมภาพเล่าเรื่องพระอินทร์ทรง- ช้างเอราวัณ 2. ภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ มีขนาดใหญ่ออกกลางภาพ	ไม่ทราบที่มา	7. ศิลปะเขมรแบบ เกาะแกร์	
15	8. ทับหลังพระวิฆณุ อนันตศาหิต- ปัทมนาถะ	1. เป็นทับหลังสลักรวดลายพันธุ์พฤกษา ผสมกับภาพเล่าเรื่องการค้าเกิด ของโลก 2. มีภาพเล่าเรื่องขนาดใหญ่ออกตรง กึ่งกลางของทับหลัง 3. ประกอบด้วยภาพสัตว์ เช่น ปลา	ปราสาทเมืองใต้ อ.อรัญประเทศ	8. ศิลปะเขมรแบบ แปรรูป	
15	9. ทับหลังภาพพระวิฆณุ ทรงครุฑ	1. เป็นทับหลังสลักรวดลายพันธุ์พฤกษา ผสมกับรูปบุคคล (ฤาษี) และภาพเล่า ในคตินราพณ์ (พระวิฆณุทรงครุฑ)	ไม่ทราบที่มา	9. ศิลปะเขมรแบบ แปรรูป	มีลักษณะของศิลปะแบบ ขานคังผสม ซึ่งศิลปะ แบบแปรรูปนิยมการเขียน แบบศิลปะที่ต่ำกว่า
16 - 17	10. ทับหลังจากปราสาท- สดีกก้อกอม	1. เป็นทับหลังที่แสดงให้เห็นก่อนวาง- มาลัยประกอบลายพันธุ์พฤกษา รูป บุคคล และสัตว์ (ครุฑ) 2. รูปบุคคลแสดงทรงผมถักเป็นแนวตรง 3. รูปสัตว์ (ครุฑ) เป็นครุฑมีปีกแบบนก	อ.ตาพระยา	10. ศิลปะเขมรแบบ บาปวน	

ตารางที่ 4 แสดงลักษณะประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในภาคใต้

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
10	1. พระวิฆณุศุภราช	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำนบตรง 2. ส่วนหมวกทรงกระบอก 3. ส่วนเครื่องประดับกรอง คือ พารุค ทองกร และกษทล		พระวิฆณุศุภราชที่พบที่ ดงศรีมหาโพธิ์ และที่ เมืองศรีเทพ	
12	2. พระวิฆณุศุภราช	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำนบตรง 2. ส่วนหมวกทรงกระบอกด้านบน ผายออก 3. คาคฉำตรง 4. พระวรกายแสดงกล้ามเนื้ออย่าง ธรรมชาติ			
12	3. พระวิฆณุศุภราช	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำนบตรง 2. ส่วนหมวกทรงกระบอกทรงเตี้ย			
13	4. พระวิฆณุศุภราช	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำนบตรง 2. นีอจักร สังข์ ศพา และกุ 3. ส่วนหมวกทรงกระบอกทรงเตี้ย 4. ไม้กษทล 5. พระวรกายแข็งกระด้าง ขาด ความเป็นธรรมชาติ			
13	5. พระวิฆณุศุภราช	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำนบตรง 2. ส่วนหมวกทรงกระบอก 3. คาคฉำเขื่อง			

พุทธศักราช ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
13	6. พระวิษณุศรรุข	1. ลักษณะพระวรกายแสดงกล้ามเนื้ออย่างธรรมชาติ 2. ศาสดาเจ้าของ 3. พระพักตร์ขาวนวล (ก้อนหิน)			
12 - 13	7. พระคเณศ	1. นั่งท่ามหาราชลีลา มี 4 กร งามชายหัก 2. ถือสังข์ บ่วง และฉวยใส่ขนมโมทากะ 3. มีพระวรกายใกล้เคียงกับธรรมชาติ			
14 - 16	8. พระคเณศ	1. ประทับนั่งยืนมี 4 กร 2. มีเครื่องประดับตกแต่งพระวรกายเพิ่มขึ้น	จ. พังงา	พระคเณศที่คงศรี-มพาโพธิ์	มีอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบโจฬะ

ตารางที่ 5 แสดงลักษณะประติมากรรมศาสนารูปแบบที่พบบริเวณเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
11 - 12	1. พระวิฆเนสคุรุฑ	1. สลักเป็นรูปลอยตัว ในทำยืน เอียงกายแบบศรีภังค์ 2. ส่วนหมวกทรงกระบอกขนาด ใหญ่	อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์	พระวิฆเนสคุรุฑที่คง ศรีมหาโพธิ์และภาคใต้	ประติมากรรมกลุ่มนี้มี ลักษณะเฉพาะของตน- เอง คือ โขมยื่นเอียง กายและส่วนหมวกทรง กระบอกแปดเหลี่ยม
11 - 12	2. พระวิฆเนสคุรุฑ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำยืน เอียงกายแบบศรีภังค์ 2. ส่วนหมวกทรงกระบอกขนาด- ใหญ่ 3. แสดงกล้ามเนื้อตามธรรมชาติ			
11 - 12	3. พระกฤษณะ- โควระณะ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวยืนเอียงกาย ไปทางซ้าย 2. พระเกศาขมวดเป็นวงก้นพวย เป็นชั้น ๆ มีรั้วระเกศาขึ้น			
12	4. พระกฤษณะ- โควระณะ	1. สลักเป็นรูปลอยตัวในทำยืนเอียง- กายแบบศรีภังค์ 2. ส่วนหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม			
13	5. พระอาทิตย์	1. ส่วนหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม มีลวดลายประดับที่หมวกด้านหน้า 2. ส่วนตุ้มกลมและกรองพระศอ 3. มีประติมากรรมสลักเป็นเนื้อ- เดียวกับศิระ			

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่ที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ชื่อสังเขต
13	6. พระอาทิตย์	1. ส่วนหมวกทรงกระบอกแปด- เหลี่ยม มีลวดลายประดับ 3 ด้าน คือ ด้านหน้า และด้าน ข้างทั้ง 2 2. ส่วนคัมภีร์กลม 3. มีประภาคาร			
12 - 13	7. พระอาทิตย์	1. ส่วนหมวกทรงกระบอกแปด- เหลี่ยม มีลวดลายประดับทั้ง 3 ด้าน คือ ด้านหน้า และ ด้านข้างทั้ง 2 2. สลักเป็นรูปลอยตัว ในทำหิน- เอียงภายใน 3. ส่วนคัมภีร์กลม 4. มีประภาคาร			

ตารางที่ 6 แสดงลักษณะสัญลักษณ์ประติมากรรมศาลาพราหมณ์ที่พบในภาคใต้

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่ที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
10	1. ศิวลึงค์	1. สลักเป็นศิวลึงค์แบบตรีมูรติ คือ มีส่วนของพรหมภาค วัชระภาค และรุทรภาค 2. มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติดี มากที่สุด	จ. นครศรีธรรมราช	กลุ่มศิวลึงค์ที่พบที่บริเวณ จังหวัดปราจีนบุรี	อยู่ในกลุ่มศิวลึงค์ แบบเหมือนจริง
10 - 11	2. ศิวลึงค์	1. สลักเป็นศิวลึงค์แบบตรีมูรติ คือ มีส่วนของพรหมภาค วัชระภาค และรุทรภาค 2. มีลักษณะห่างไกลจากธรรมชาติ	จ. นครศรีธรรมราช		
11 - 12	3. เอกมูขลึงค์	1. สลักเป็นศิวลึงค์แบบตรีมูรติ คือ มีส่วนของพรหมภาค วัชระภาค และรุทรภาค 2. ตำแหน่งของส่วนที่เป็นรุทรภาค มีพระพักตร์พระศิวะประทับอยู่	จ. สุราษฎร์ธานี		มีลักษณะใกล้เคียง กับเอกมูขลึงค์สมัย คุปตะของอินเดีย
12	4. ศิวลึงค์	1. สลักเป็นศิวลึงค์แบบตรีมูรติ คือ มีส่วนของพรหมภาค วัชระภาค และรุทรภาค 2. มีลักษณะที่ห่างไกลจากธรรมชาติ	จ. ปัตตานี		อยู่ในกลุ่มศิวลึงค์ แบบประเพณีนิยม
12 - 13	5. ศิวลึงค์	1. สลักเป็นศิวลึงค์แบบตรีมูรติ คือ มีส่วนของพรหมภาค วัชระภาค และรุทรภาค 2. มีลักษณะห่างไกลจากธรรมชาติ	จ. ปัตตานี		

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
12 - 13	6. ศิวลึงค์	1. เป็นศิวลึงค์แบบสร้างติดกับฐานโชนี 2. มีเฉพาะส่วนรูปทวาร และส่วนหัวโตกว่าส่วนโคน	จ. นครศรีธรรมราช		

ตารางที่ 7 แสดงลักษณะประติมากรรมที่เป็นองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

พุทธศตวรรษ ที่	ประติมากรรม	รายละเอียด	สถานที่พบ	ศิลปะเปรียบเทียบ	ข้อสังเกต
12	1. ทับหลังจากวัด- สุปฏิหาราม	1. เป็นทับหลังลวดลายพันธุ์พฤกษา ผสมกับรูปสัตว์	จ.อุบลราชธานี	1. ศิลปะเขมรแบบ สมโบร์ไพรกุก	
13	2. ทับหลังจาก ปราสาทภูมิโพน	1. เป็นทับหลังลวดลายพันธุ์- พฤกษาผสมกับรูปสัตว์	จ.สุรินทร์	2. ศิลปะเขมรแบบ ไพรกเมง	
13	3. ทับหลังจาก ปราสาทเมืองแขก	1. เป็นทับหลังลวดลายพันธุ์- พฤกษาผสมกับภาพเล่าเรื่อง พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณและ รูปบุคคลและสัตว์ 2. ภาพเล่าเรื่องพระอินทร์ทรง ช้างเอราวัณมีขนาดใหญ่ออยู่ กลางภาพ	จ.นครราชสีมา	3. ศิลปะเขมรแบบ เกาะแกร์	
16 - 17	4. ทับหลังจากปราสาท อิฐ พลับพลาทิศตะวันออก เฉียงเหนือที่ ปราสาทเมืองต่ำ	1. เป็นทับหลังลวดลายพันธุ์- พฤกษาผสมกับภาพเล่าเรื่อง ในศศิพราหมณ์ (อุมามเหศวร- มูรติ)	จ.บุรีรัมย์	4. ศิลปะเขมรแบบ บาปวน	

ตารางที่ 8 แสดงหลักฐานของศาสนารามณ์ที่ปรากฏในจารึกที่พบในประเทศไทย

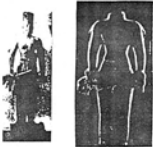
พุทธศต- วรรษที่	ชื่อจารึก	จังหวัดที่พบ	นิกาย	ตัวอักษร / ภาษาที่ใช้	รายละเอียดในจารึก
12	ปราสาทเขาฉวย ถาวรมันที่ 2	ปราจีนบุรี ปราจีนบุรี	ไวษณพนิกาย ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต-เขมร ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวนามถึงพระวิษณุเป็นผู้รักษาจักรและสังข์ - กล่าวถึงพระเจ้าถาวรมันที่ 2 ผู้ตั้งมีนอยู่ใน คุณธรรมและอำนาจตามที่พระคิเวประทับ
	ช่องสระแจง	ปราจีนบุรี	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงพระเจ้ามหะพรหมะเปรียบตั้งพระ คิเว
	ปากน้ำมูล 1	อุบลราชธานี	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการสร้างคิวงค์
	ปากน้ำมูล 2	อุบลราชธานี	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการสร้างคิวงค์
	วัดสุปฏิหาราม 1	อุบลราชธานี	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการสร้างคิวงค์
	วัดศรีเมืองแอม	ขอนแก่น	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงพระเจ้าจิตรเสนได้สร้างรูปเคารพ ต่าง ๆ ในลัทธิไศวนิกาย
	แผ่นทองแดงอุททอง วัดเสมาเมือง	สุพรรณบุรี นครศรี- ธรรมราช	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการถวายของแก่คิวงค์ - กล่าวถึงนามเทพในศาสนาพราหมณ์ (พระ- คิเว พระวิษณุ และพระอินทร์)
	วัดมเหยงค์	นครศรี- ธรรมราช	-	หลังปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการอยู่ร่วมกันของศาสนาพุทธและ ศาสนาพราหมณ์
	หุบเขาช่องคอย	นครศรี- ธรรมราช	ไศวนิกาย	ปัลลวะ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการเคารพบูชาพระคิเว
15	บ้านพังพวย	ปราจีนบุรี	-	ขอม / เขมร	- กล่าวนามถึงตรีมูรติทั้ง 3 คือ พระคิเว พระวิษณุ และพระพรหม
	ข่อยอีกา	นครราชสีมา	ไศวนิกาย	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวนามถึงคิวงค์ทอง
	บ้านตาตทอง	ยโสธร	-	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวนามถึงตรีมูรติทั้ง 3 คือ พระคิเว พระวิษณุ และพระพรหม

พุทธศต- วรรษที่	ชื่อจารึก	จังหวัดที่พบ	นิกาย	ตัวอักษร / ภาษาที่ใช้	รายละเอียดในจารึก
15	เพี้ยต	ปราจีนบุรี	ไสวณิกาย- ไวษณพนิกาย	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวนามถึงพระคิเวและพระวิษณุ
	ศรีจนาศะ	อยุธยา	ไสวณิกาย	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวนามถึงพระคิเวผู้เฝ้าผาลามุขกำแพง ด้วยเพลงจากพระเนตรของพระองค์
16	สติกกอกอม 1	ปราจีนบุรี	-	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวถึงศรีมูรติ ทั้ง 3 พร้อมพระชายา
	พนมวัน 2	นครราชสีมา	ไสวณิกาย- ไวษณพนิกาย	ขอม / เขมร-สันสกฤต	- กล่าวถึงพระคิเวและพระวิษณุ
	เมืองเสมา	นครราชสีมา	-	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวถึงศรีมูรติทั้ง 3 พร้อมพระชายา
	อุบลมุง	อุบลราชธานี	-	ขอม / สันสกฤต-เขมร	- กล่าวถึงศรีมูรติทั้ง 3
17	ทันเสียม 2	ปราจีนบุรี	ไสวณิกาย	ขอมโบราณ / สันสกฤต	- กล่าวถึงการสร้างคิวงังค์
	ปราสาทหิน- พนมวัน 3	นครราชสีมา	ไสวณิกาย	ขอมโบราณ / เขมร	- กล่าวนามถึงพระคิเว
	สร้างเทวรูป	นครราชสีมา	ไสวณิกาย- ไวษณพนิกาย	ขอมโบราณ / สันสกฤต- เขมร	- กล่าวถึงการสร้างคิวงังค์ เทพนิมิต- สุรมรรทนี และพระวิษณุ
	ปราสาทหินพระ วิหาร 2	ศรีสะเกษ	ไสวณิกาย	ขอมโบราณ / เขมร	- กล่าวถึงการสร้างคิวงังค์ทอง
18	พนมรุ้ง 7	บุรีรัมย์	ไสวณิกาย	ขอม / สันสกฤต	- กล่าวถึงการสร้างคิวงังค์
	พนมรุ้ง 9	บุรีรัมย์	ไสวณิกาย	ขอม / สันสกฤต	- กล่าวถึงการสร้างคิวงังค์

รูปที่ ๑๕ - รูปเคารพในศาสนาพุทธนิกายมหายาน รูปเคารพในศาสนาพุทธนิกายมหายาน
รูปเคารพในศาสนาพุทธนิกายมหายาน รูปเคารพในศาสนาพุทธนิกายมหายาน

รูปเคารพในศาสนา	อายุ	ประวัติ	ภาพประกอบประกอบ	เรื่องที่เกี่ยวข้อง
รูปเคารพในศาสนา ๑. พระพุทธรูป	พุทธศตวรรษ ที่ ๑๐			
	พุทธศตวรรษ ที่ ๑๑ - ๑๒	 	 	

พ.ศ. ๒๕๐๑

พระพุทธรูปปาง	อายุ	พระพุทธรูป	ภาพประกอบพระพุทธรูป	เรื่องพระพุทธรูป
	พุทธศตวรรษ ที่ 12 - 13			
	พุทธศตวรรษ ที่ 12 - 13			

รูปถ่ายโบราณวัตถุ	อายุ	ประวัติ	ภาพโบราณวัตถุ	เมืองหรือกรม
๑. รูปเคารพในศาสนา พุทธศาสนา	พุทธศตวรรษ ที่ ๑๒ - ๑๓	 	 	

หน้า 10 - 11

ชนิดการใช้งาน	สาร	ชื่อโครงการวิจัย	ภาพ
	มอดูล 11 - 12 11 - 12		
	มอดูล 12 12		

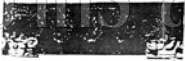

วิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

พ.ศ. ๒๕๒๕ - ๒๕๒๖

ชนิดของการใช้งาน	อายุ	ลักษณะการใช้งาน	ภาพ
	พุทธศักราช ๒๕๒๕ ปี ๒๕ - ๒๖		
	พุทธศักราช ๒๕๒๕ ปี ๒๖ - ๒๗		

ชนิดหินที่ใช้ทำ	อายุ	ลักษณะหิน	ขนาด
	พุทธศักราช ๒๕๒๕ พ.ศ. ๒๕๒๕		

ชื่อโครงการ/ส่วนงาน	สาขา	รายละเอียด	แหล่งที่มา/ข้อมูลเบื้องต้น	ประเภท/ลักษณะงาน
<p>ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม จังหวัดเชียงใหม่ (เชียงใหม่)</p> <p>1. ศูนย์วิจัย และพัฒนา</p>	<p>ศิลปวัฒนธรรม ค. 12</p>		 <p>ข้อมูลจากโครงการวิจัย ด้านศิลปวัฒนธรรม จังหวัดเชียงใหม่ ปีงบประมาณ 2565 ค.ศ. 1150 - 1200</p>	 <p>ข้อมูลจากโครงการวิจัย ด้านศิลปวัฒนธรรม จังหวัดเชียงใหม่ ปีงบประมาณ 2565</p>

ชนิดการจารึก	อายุ	ลักษณะการจารึก	ภาพแสดงลักษณะการจารึก ประเภทไทย	ประเภทอักษร
๑. ศิลาจารึก ไทย	พุทธศตวรรษ ที่ 12 - 13		 <p>ศิลาจารึก วัดสุทัศน์ ปทุมวัน กรุงเทพมหานคร</p>	 <p>ศิลาจารึกวัดสุทัศน์ ปทุมวัน กรุงเทพมหานคร</p>

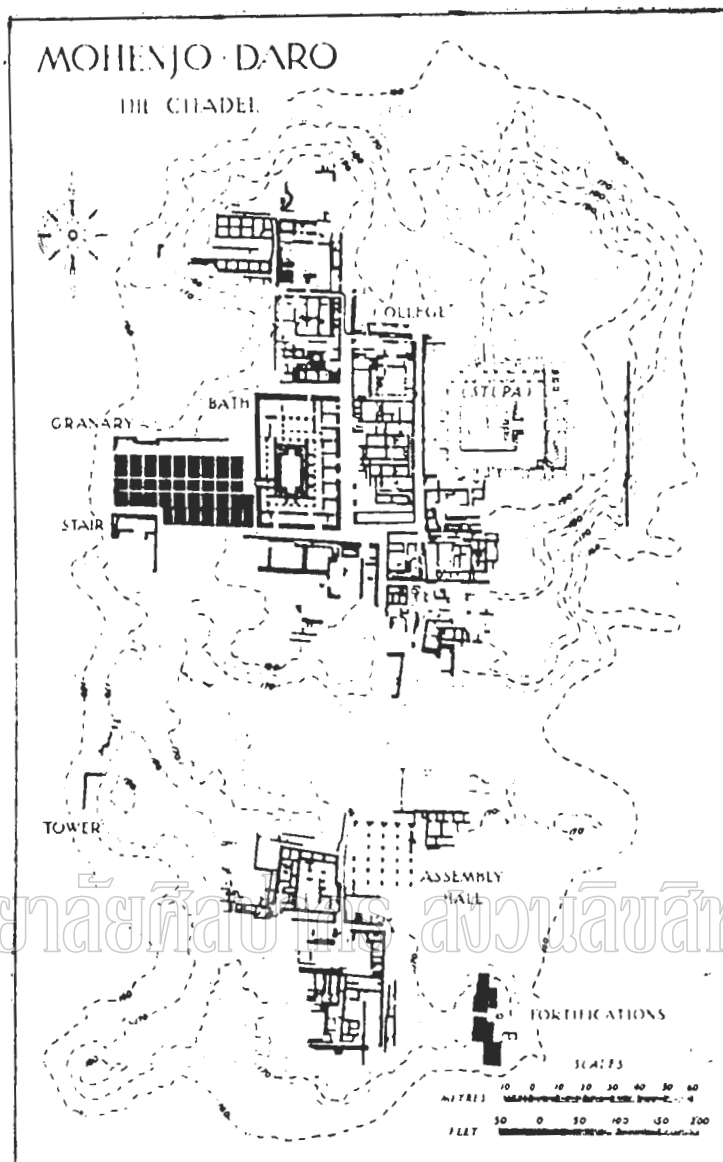
ชนิดหินที่ใช้ทำ	อายุ	ชื่อวัดหรือที่พบ	ภาพรวมของศิลปกรรม ที่พบ	รายละเอียดภาพ
3. หินทรายสีน้ำตาล สีน้ำตาล-เทาปนดำ				
4. หินทราย	<p>หินทรายสีน้ำตาล</p> <p>หินทรายสีน้ำตาล</p> <p>หินทรายสีน้ำตาล</p>			 <p>หินทรายสีน้ำตาล</p> <p>หินทรายสีน้ำตาล</p> <p>หินทรายสีน้ำตาล</p>

ប្រភេទវត្ថុបុរាណ	ឆ្នាំ	ទីតាំងប្រាសាទ	ឈ្មោះវត្ថុបុរាណ និងស្ថានភាព បច្ចុប្បន្ន	រូបភាពវត្ថុបុរាណ
១. វត្ថុបុរាណប្រភេទ អវត្ថុបុរាណ ប្រភេទប្រាសាទ ១១			 វត្ថុបុរាណប្រភេទអវត្ថុបុរាណ ប្រភេទប្រាសាទ ឈ្មោះវត្ថុបុរាណ វត្ថុបុរាណប្រភេទ ប្រាសាទ	 វត្ថុបុរាណប្រភេទអវត្ថុបុរាណ

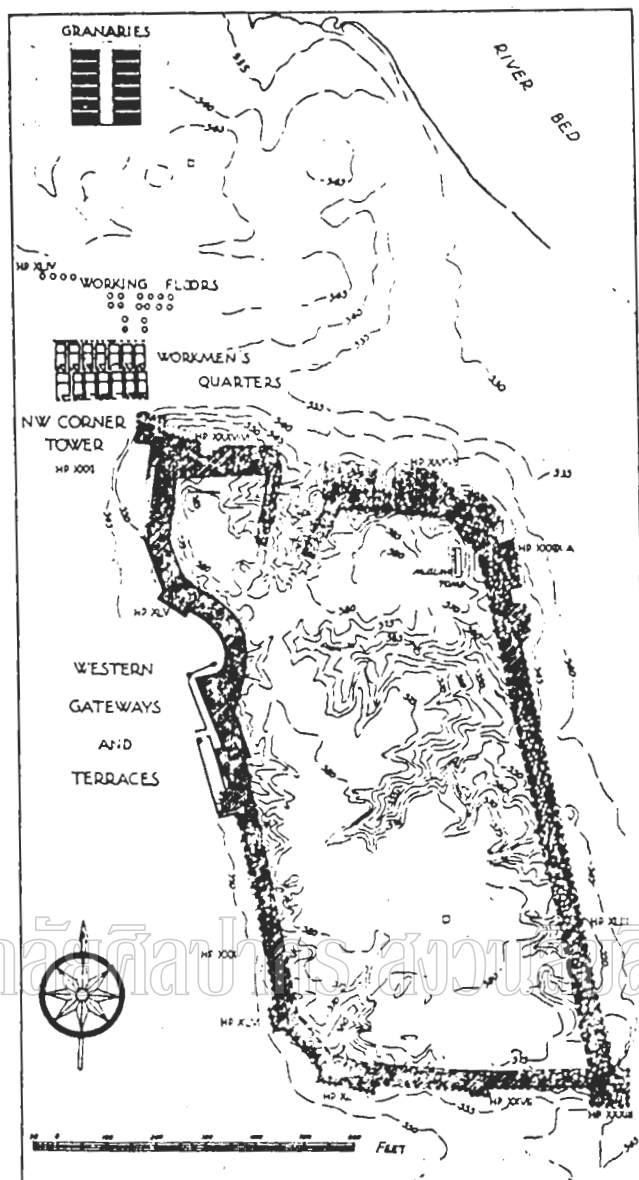
แผนผัง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

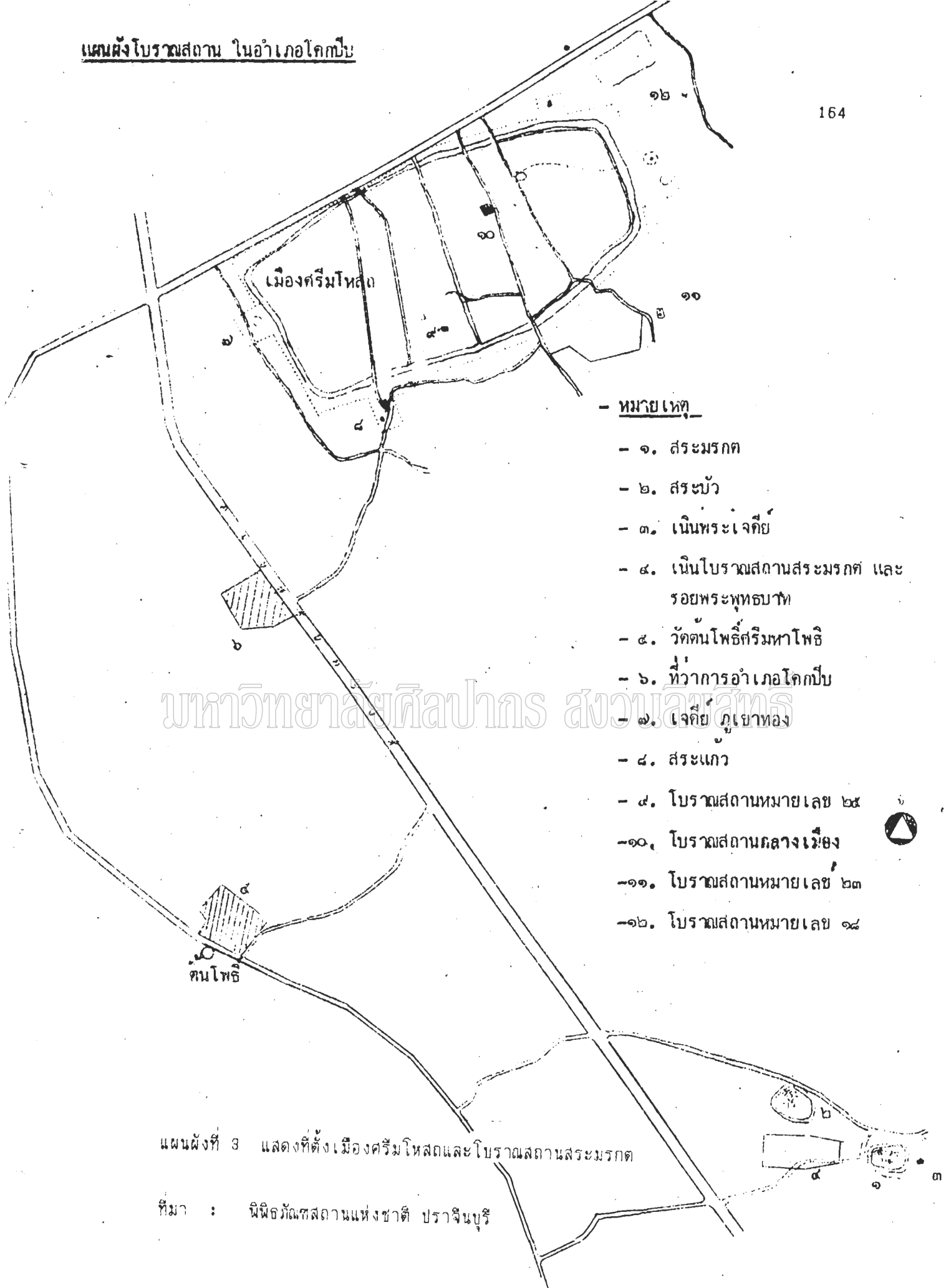
แผนผังที่ 1 : แสดงบริเวณเมืองโมohenโจดาร์

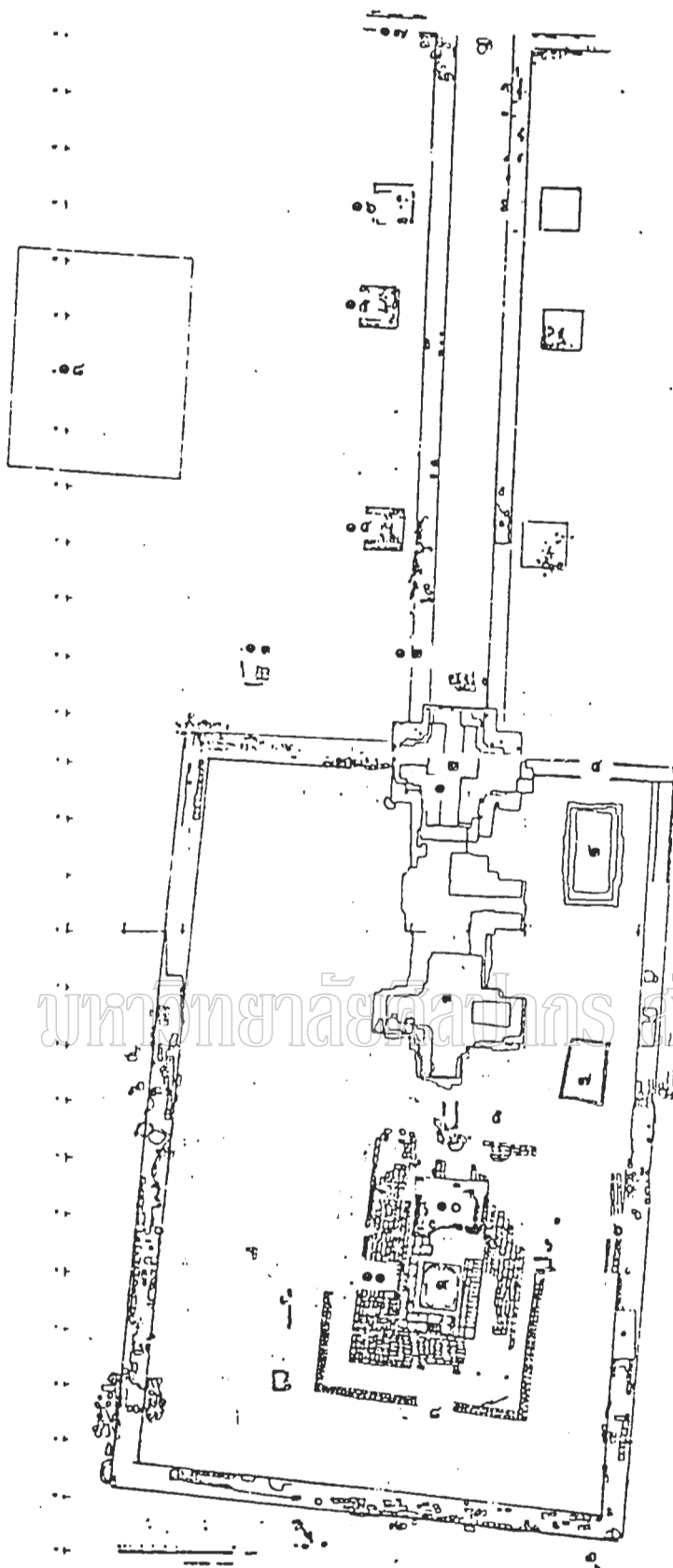
ที่มา : Sir Mortimer Wheeler, Early India and Pakistan to Ashoke,
(London : Thames and Hudson, 1968), p. 99.

แผนผังที่ 2 : แสดงบริเวณเมืองฮารัปปา

ที่มา : Sir Mortimer Wheeler, Early India and Pakistan to Ashoka,
(London : Thames and Hudson, 1968), p. 101.

หมายเลข 1 ซุ้มประตูหน้าหรือ
โคปุระ

หมายเลข 2 บรรณาลัย

หมายเลข 3 อาคาร

หมายเลข 4 กำแพงแก้ว

หมายเลข 5 บ่อน้ำ

หมายเลข 6 กำแพงแก้ว

หมายเลข 7 อาคาร

หมายเลข 8 กำแพงแก้ว

หมายเลข 9 วิหารพระพุทธบาท

หมายเลข 10 วิหารอิฐ

หมายเลข 11 ฉานประทับหิน

หมายเลข 12 แนวศิลาแดง

(รอบถนน)

หมายเลข 13 แนวศิลาแดง

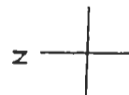
ฐานพระกนิษฐาราม

หมายเลข 14-16 ซุ้ม

หมายเลข 17 แนวศิลาแดง

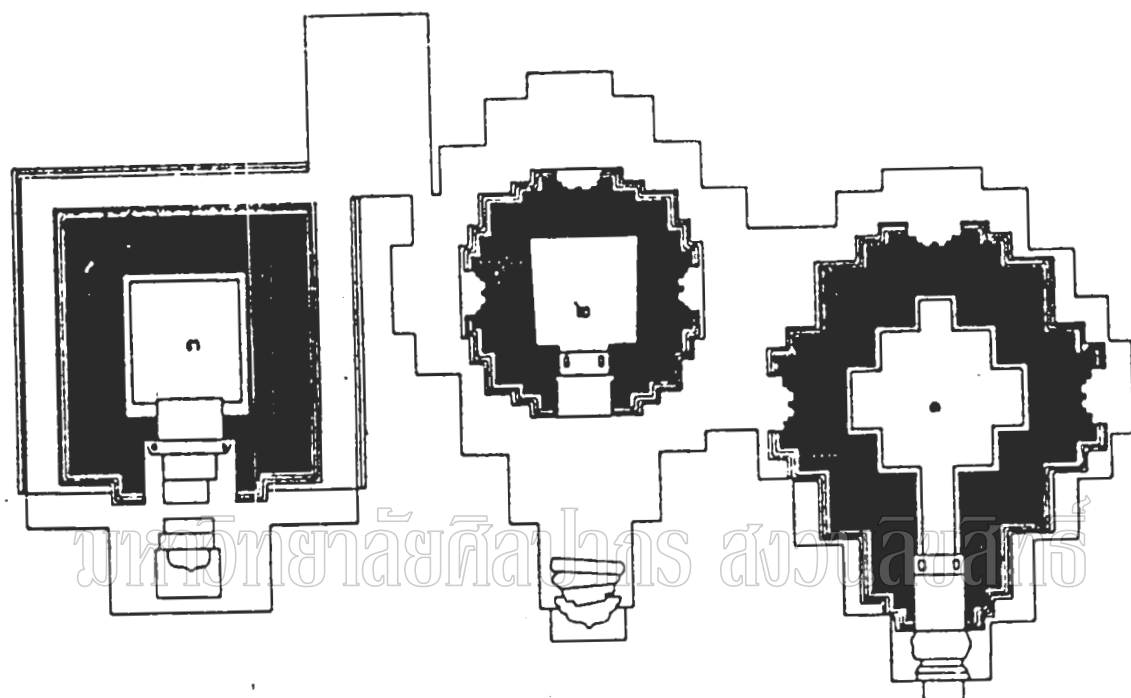
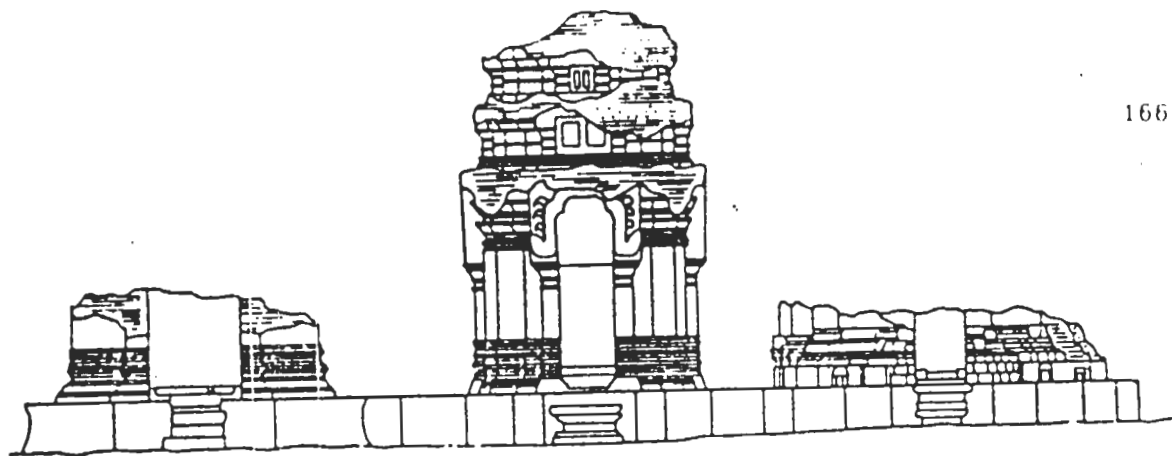
ซีกมียกออกด้านข้าง

หมายเลข 18 บาราย

แผนผังที่ 4 แสดงกลุ่มโบราณสถานหมายเลข 1 ที่โบราณสถานสระมรกต อำเภอโคกปีบ

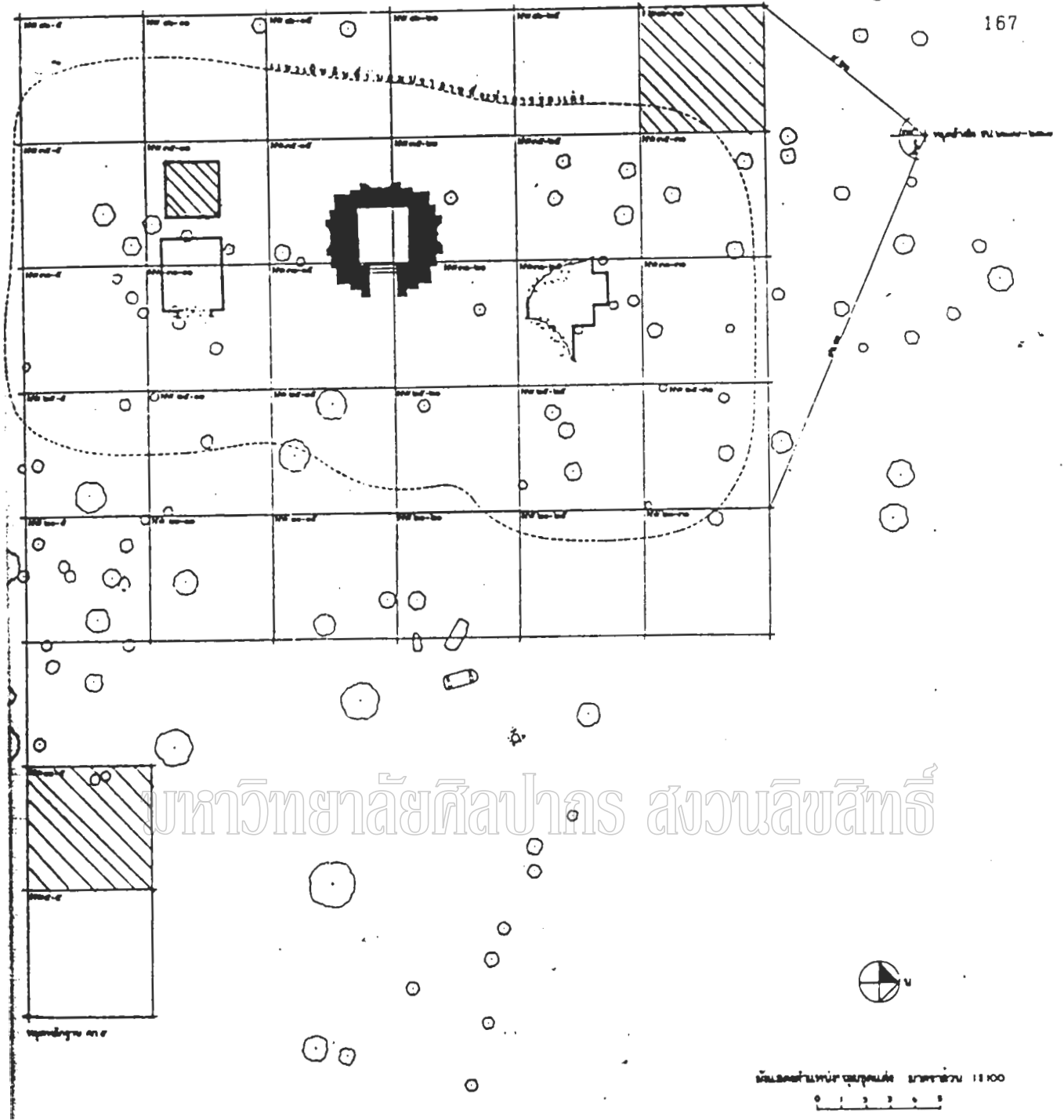
ที่มา : หน่วยศิลปากรที่ 5 (จังหวัดปราจีนบุรี)

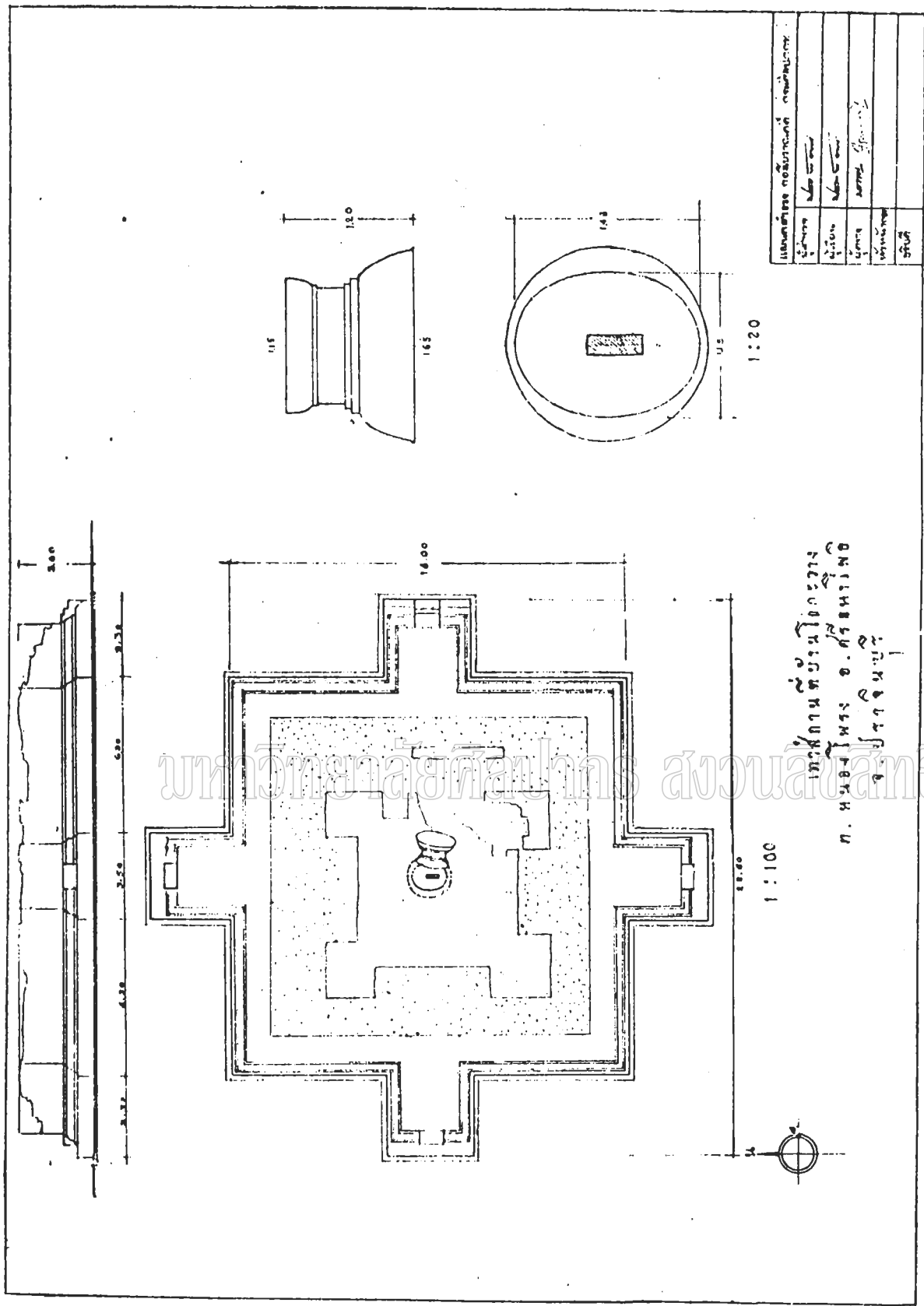
0 1 2 3 4 5 ม.

แผนผังที่ 5 แสดงลักษณะสถาปัตยกรรมที่ปราสาทเขาน้อยสีชมพู
อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ที่มา : หน่วยศิลปากรที่ 5. "รายงานการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสีชมพู ตำบลคลองน้ำใส
อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี," 2532, หน้า 98.

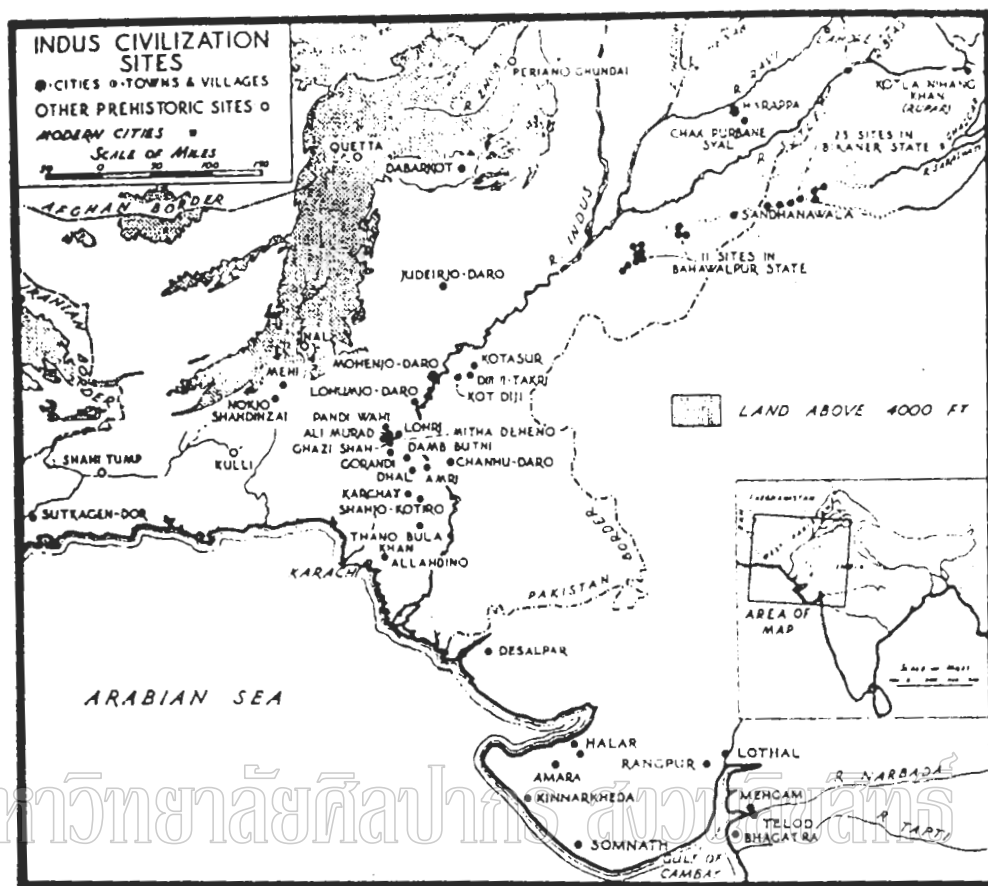
แผนผังที่ 7 แสดงเขตสนามหญ้าพื้นที่บ้านโคกขวาง ตำบลหนองโพธิ์
อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

ที่มา : ขรรจบ เขียมหัต และนิคม มูลิกะคามะ, [เรียบเรียง],

โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี, นครสวรรค์ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 60.

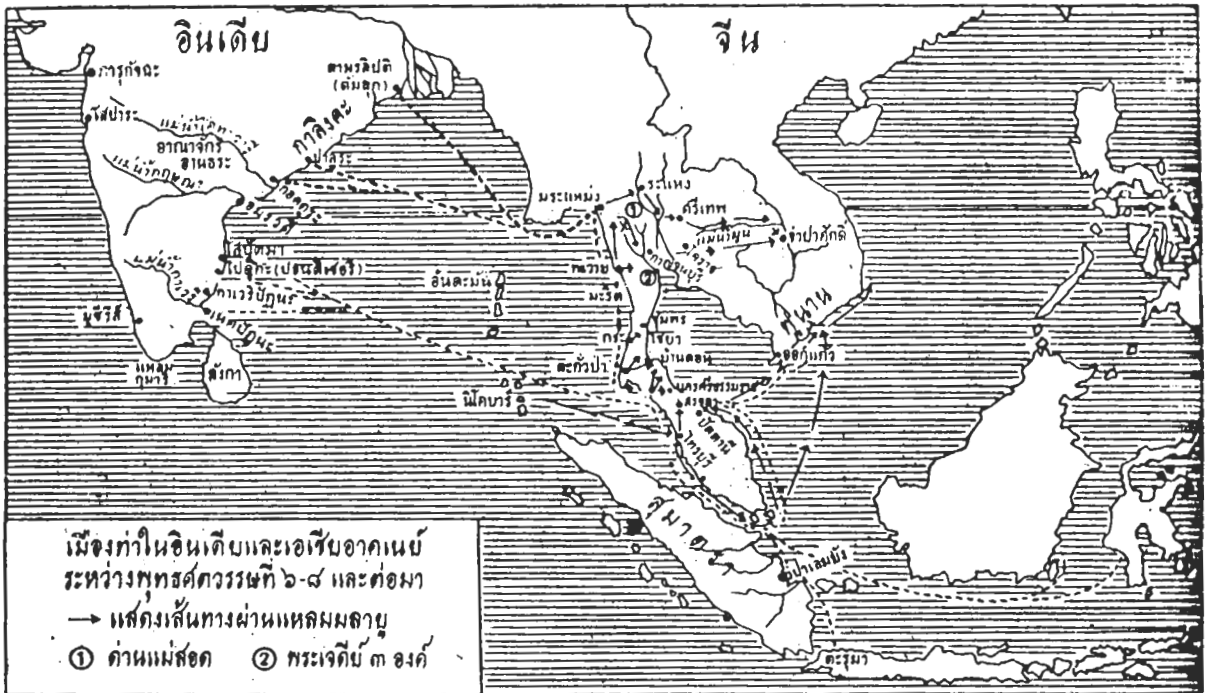
แผนที่

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

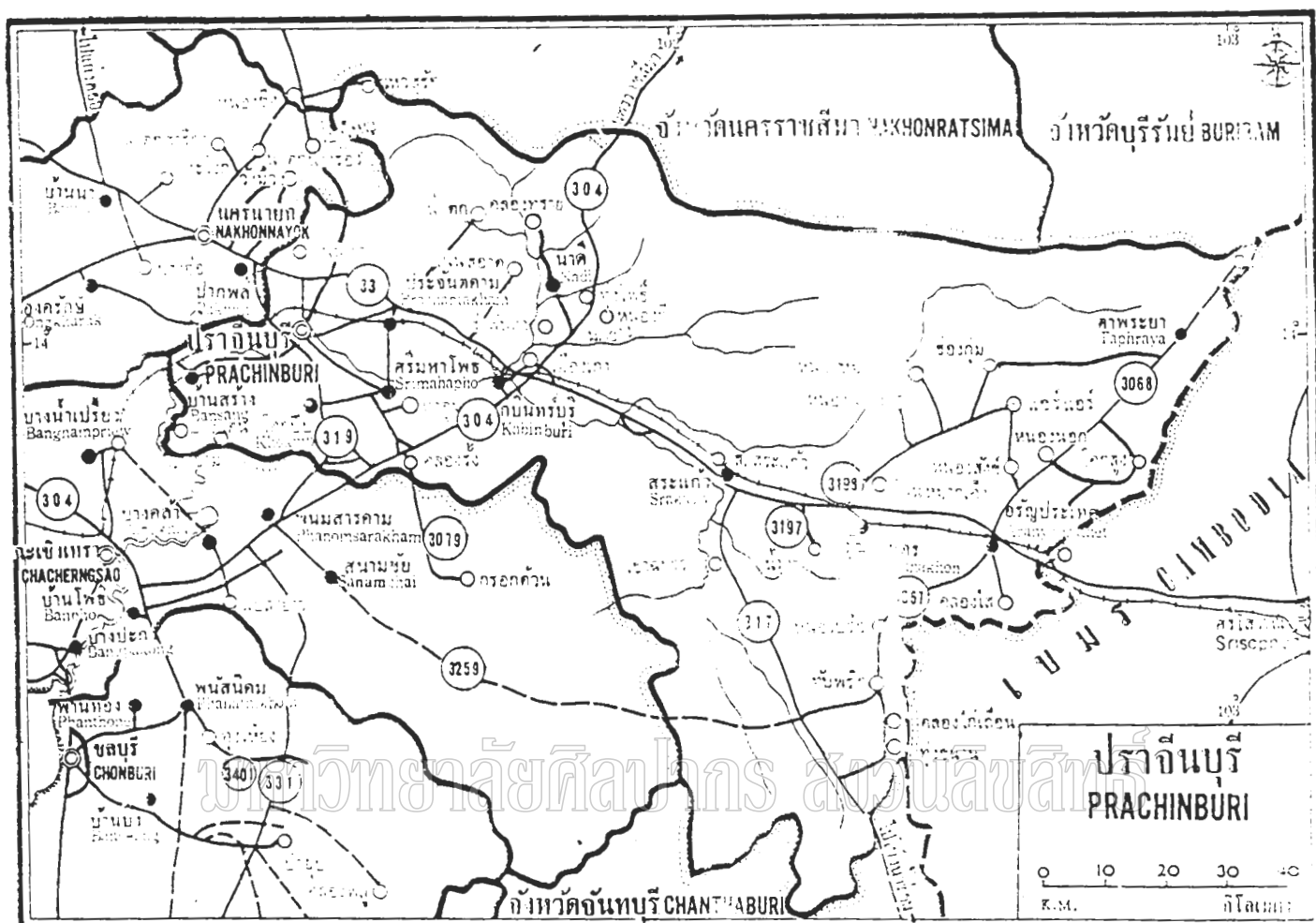
แผนที่ที่ 1 : แสดงแหล่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

ที่มา : Sir Mortimer Wheeler, Early India and Pakistan to Ashoka,
 (London : Thames and Hudson, 1968), p. 12.

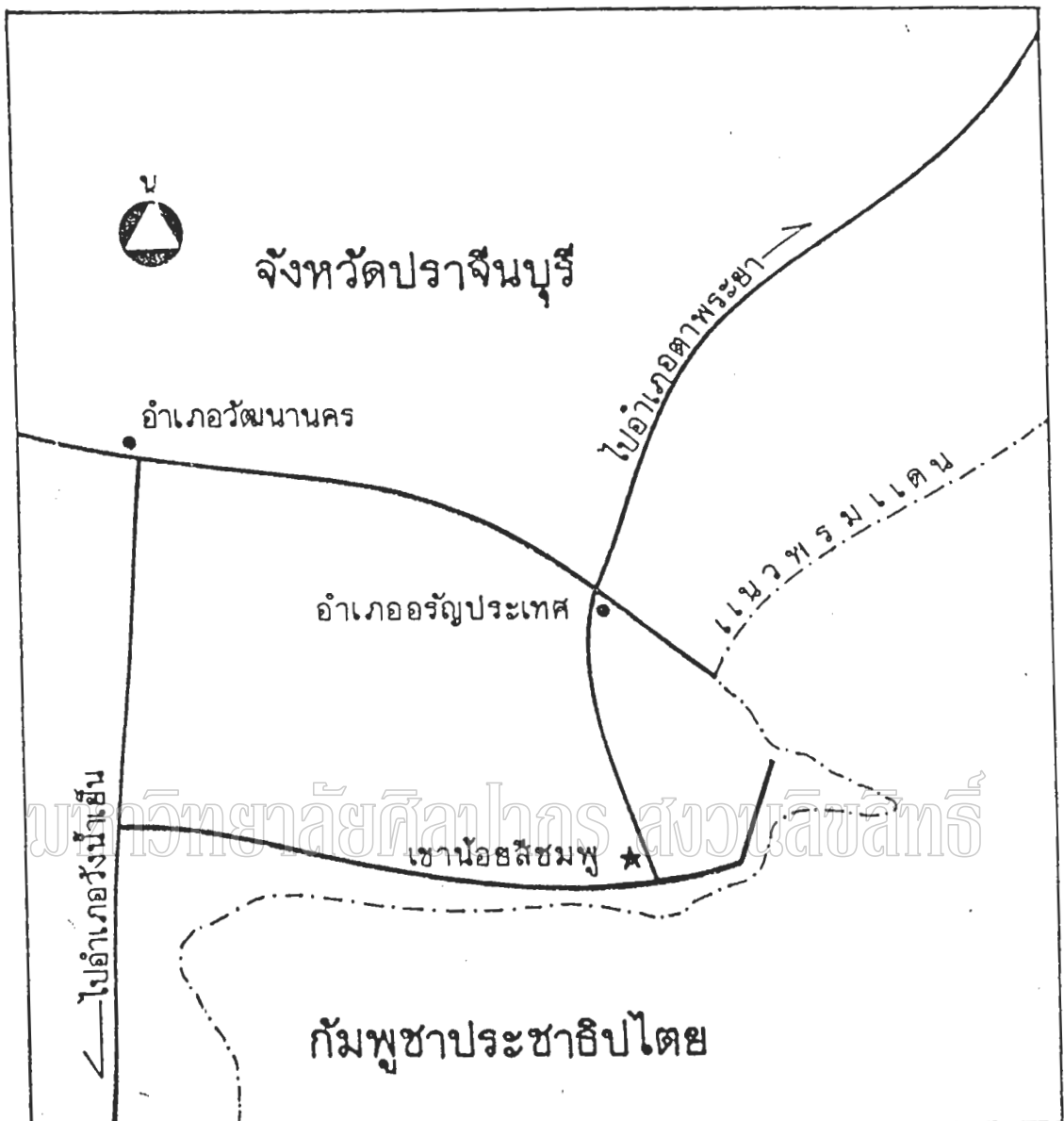
แผนที่ที่ 2 : แสดงเส้นทางการเดินเรือผ่านแหลมมลายู

ที่มา : โมเคิล ไรท์, "พระไทยสมัยรัชกาลที่ 2 ไปอินเดียและลังกา," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 11 (กันยายน, 2531), หน้า 98.

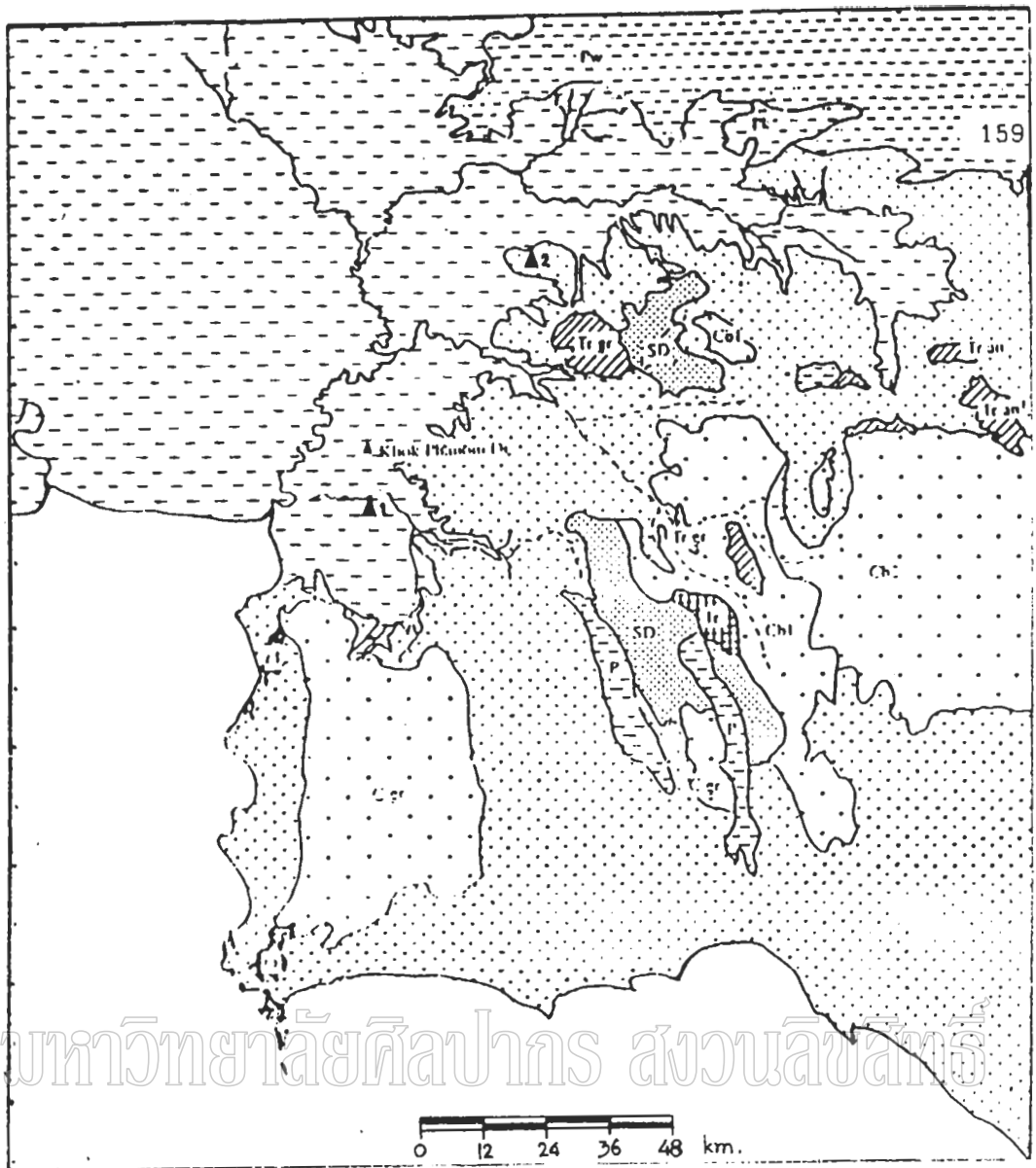
แผนที่ที่ 3 : แสดงอาณาเขตจังหวัดปราจีนบุรี

ที่มา : ยรรยง จริมาล, แผนที่ 73 จังหวัด ประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : มิตร-สัมพันธ์ กราฟนิคอาร์ต, 2528), หน้า 12.

แผนที่ที่ 4 : แสดงที่ตั้งปราสาทเขาน้อยสืชมพู่

ที่มา : หน่วยศิลปากรที่ 5, "รายงานการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสืชมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี," 2532, หน้า 91.

แผนที่ที่ 5 แสดงสภาพทางธรณีวิทยาของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำบางปะกง

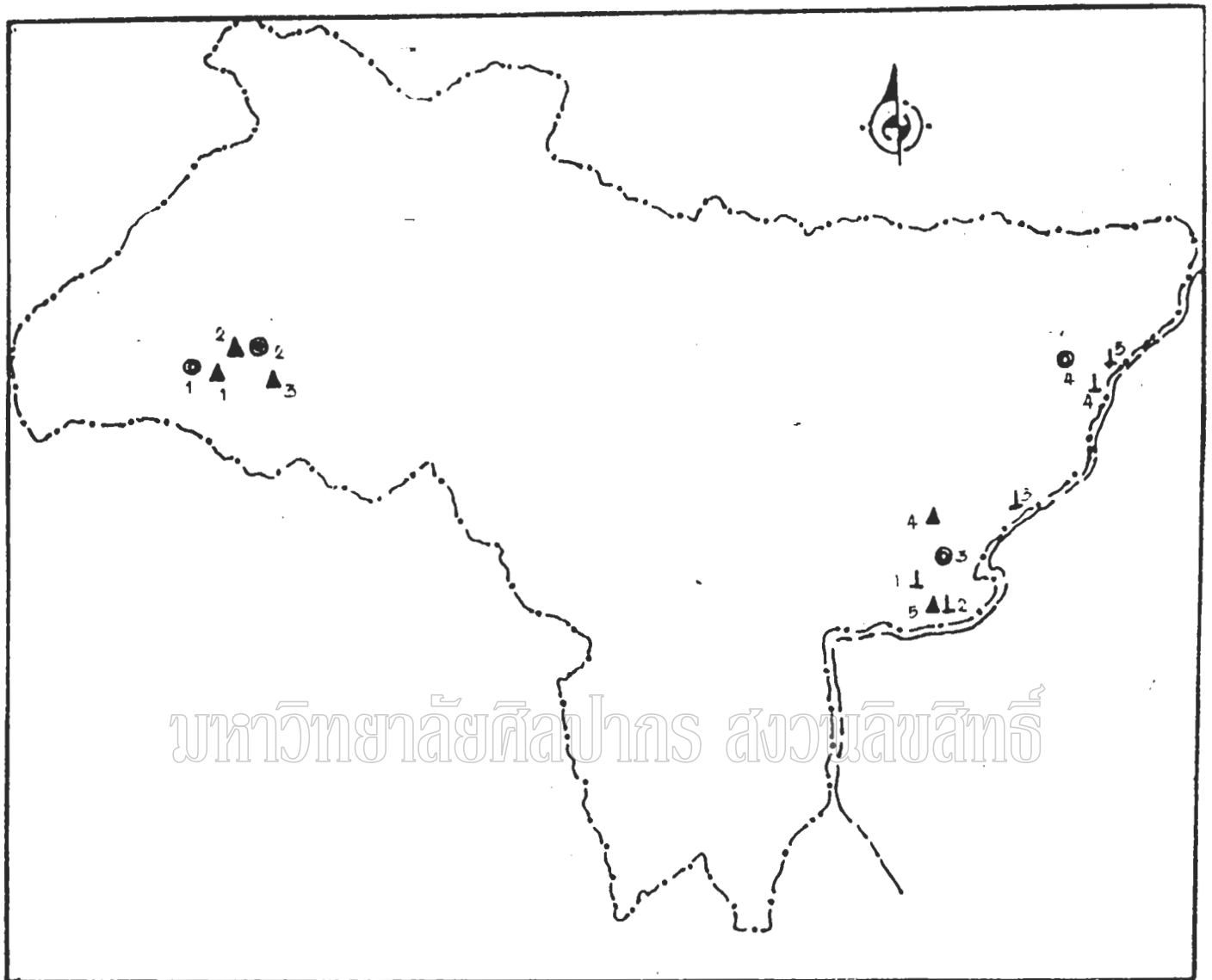
ที่มา : กรมทรัพยากรธรณี, "แผนที่ธรณีวิทยาประเทศไทย," ราว N D 47 - 12 (กรุงเทพมหานคร), ราว N D 47 - 8 (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา), ราว N D 48 - 5 (จังหวัดนครราชสีมา), และราว N D 48 - 9 (พระตะบอง)," กองธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี, 2523 - 2528.

1. เมืองพระรถ

2. เมืองศรีมโหสถ

P = Permian rocks, CP = Permo - Carboniferous rocks,
Cb = Carboniferous rocks, Sd = Silurian - Devonian rocks,
O = Ordovician rocks, Cgr = Carboniferous granite,
Tr gr = Triassic granite, Tr an = Triassic andesite,
Pw = Phra Wihan Formation of Jurassic rocks,
Pk = Phu Kradung Formation of Jurassic rocks.

□ อ่าวไทย □ Low terrace □ Former tidal Flat

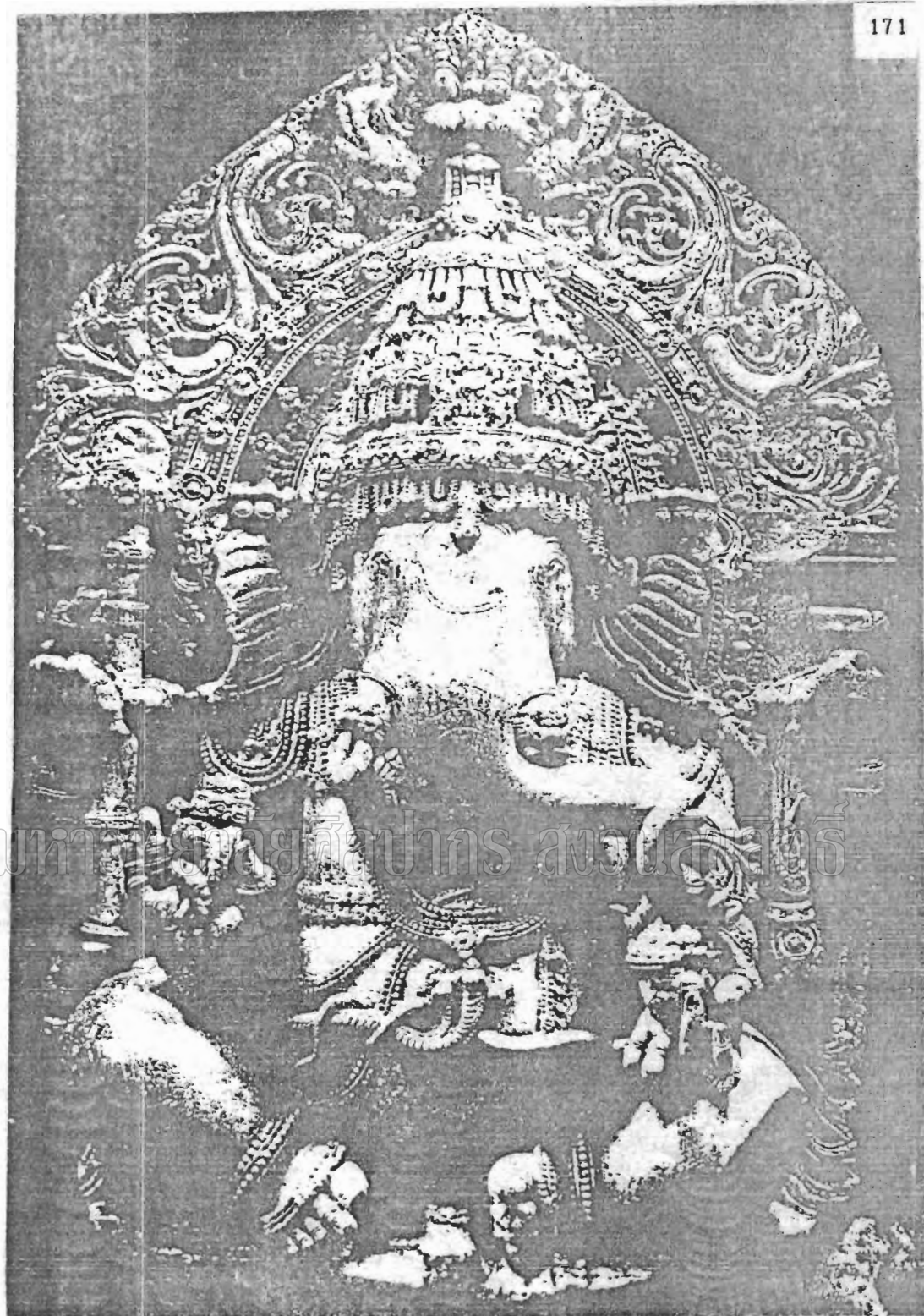

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

แผนที่ที่ 6 แสดงที่ตั้งแหล่งโบราณสถานและจารึกหินบในจังหวัดปราจีนบุรี

◎1. อ.โคกปึก	▲ 1. เมืองศรีมโหสถ	└ 1. จารึกถาวรมันที่ 2
◎2. อ.ศรีมหาโพธิ์	▲ 2. เทวสถานพวนหิน	└ 2. จารึกปราสาทเขาน้อย
◎3. อ.อรัญประเทศ	▲ 3. โบราณสถานสระมรกต	└ 3. จารึกบ้านช่องสระแจง
◎4. อ.ตาพระยา	▲ 4. ปราสาทเมืองไผ่	└ 4. จารึกสลักก๊อกรม
	▲ 5. ปราสาทเขาน้อย	└ 5. จารึกทัพเสียม

ภาพที่ 2 : พระคเณศหรือพระนนิเศศวร์เจ้าแห่งวิทยาการ

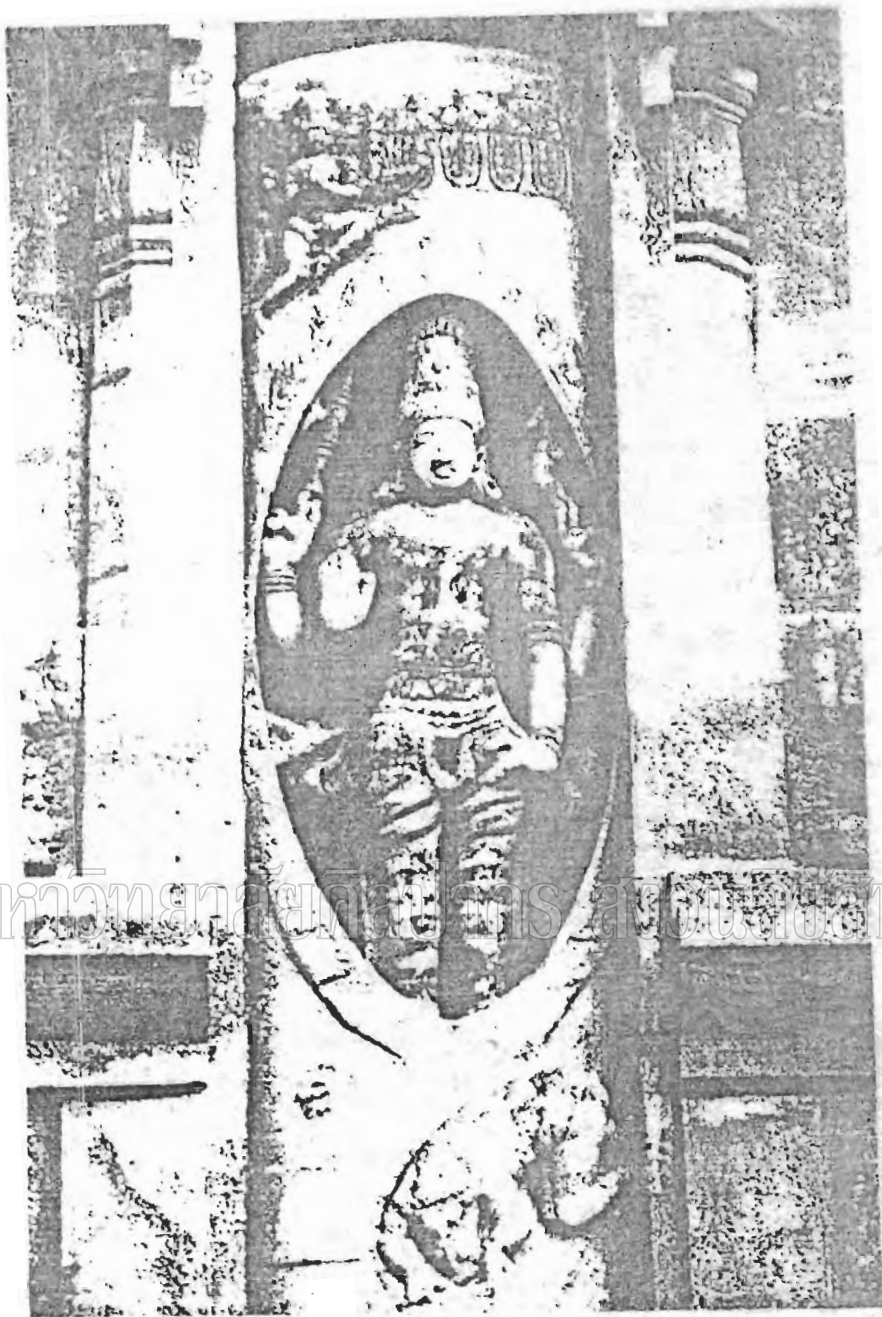
ที่มา : Hugo Munsterberg, Art of India and Southeast Asia (New York : Harry N. Abrams, Inc., 1970), p. 17.

มหาวิทยาลัยศิลปากร - ศิลปากร

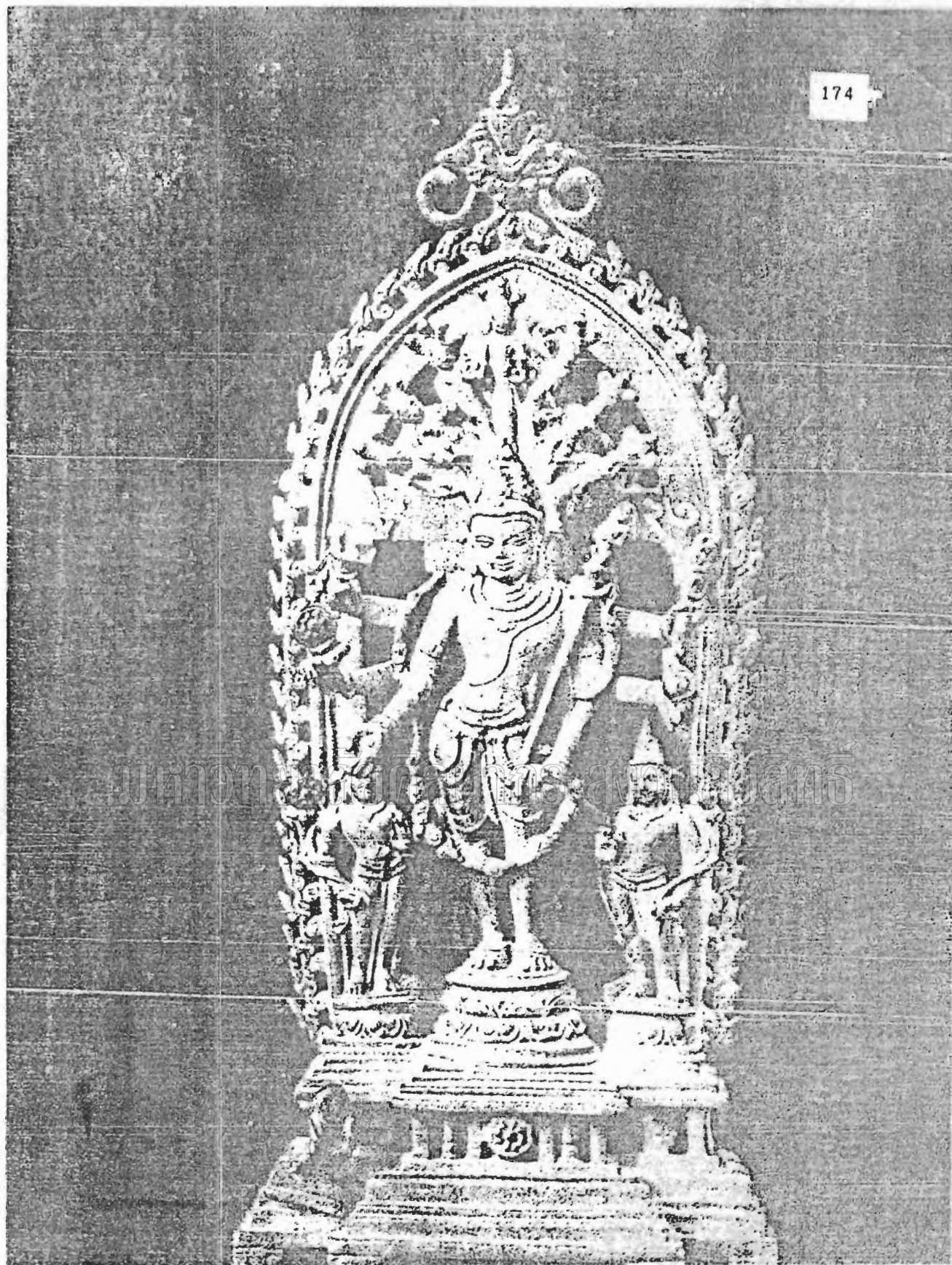
ภาพที่ 3 : मुखสิงค์ทำเป็นรูปพระพักตร์ของพระคเณศอยู่บนฉนวนสิงค์

ที่มา : Basil Gray, The Arts of India (Oxford : Rhaidon Press Limited, 1981), p. 41

ภาพที่ 4 : พระติวปะปางสิงโคทภามูรติ

ที่มา : Susan L. Huntington, The Art of Ancient India, Buddhist, Hindu, Zen (New York : Weatherhill, 1985), p. 524.

ภาพที่ 5 : พระวิष्ณูในท่ายืน เรียกว่า สถานะ - มูรติ (Stanaka - murti)

ที่มา : Kalpana S. Desai, Iconography of Visnu (New Delhi : S. Malik
Abhinav Publications, 1973), p. 170.

ภาพที่ 6 : พระวิษณุในท่านั่ง เรียกว่า อาสนะ - มูรติ (Asana - murti)

ที่มา : Kalpana S. Desai, Iconography of Visnu (New Delhi : S. Malik
Abhinav Publications, 1973), p. 169.

ภาพที่ 7 : พระวิษณุในท่านอน เรียกว่า คยณะ - มูรติ (Sayana - murti)

ที่มา : Kalpana S. Desai, Iconography of Visnu (New Delhi : S. Malik
Abhinav Publications, 1973), p. 173.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 8 : อวตารปางที่ 8 กฤษณาวตาร (Krisahna - Avatara)

ภาพพระกฤษณะยกเขาโควรรณะ

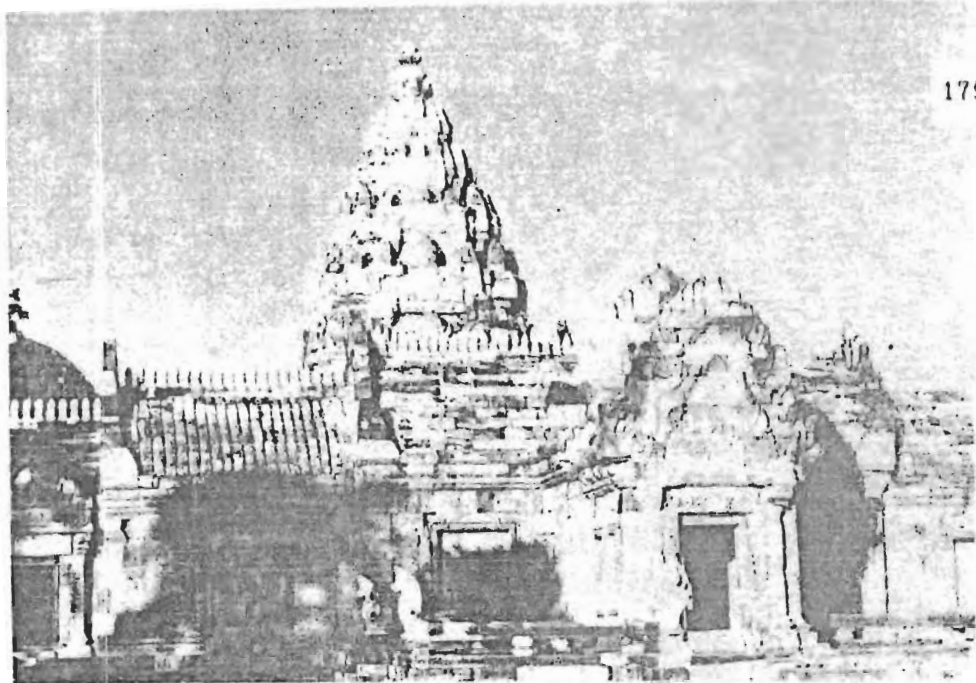
ที่มา : Kalpana S. Desai, Iconography of Visnu (New Delhi : S. Malik Abhinav Publications, 1973), p. 224.

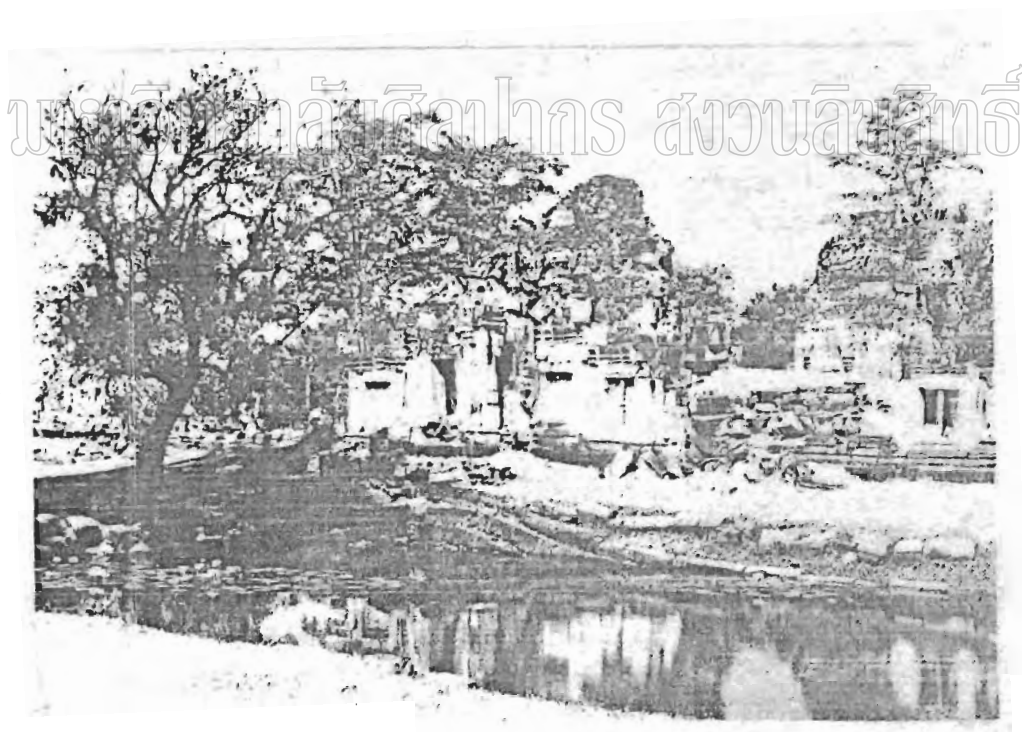
ภาพที่ 9 : พระอุมาปางมโหฬารมรรทิน

ที่มา : Hugo Munsterberg, Art of India and Southeast Asia (New York : Harry N. Abrams, Inc., 1970), p. 93.

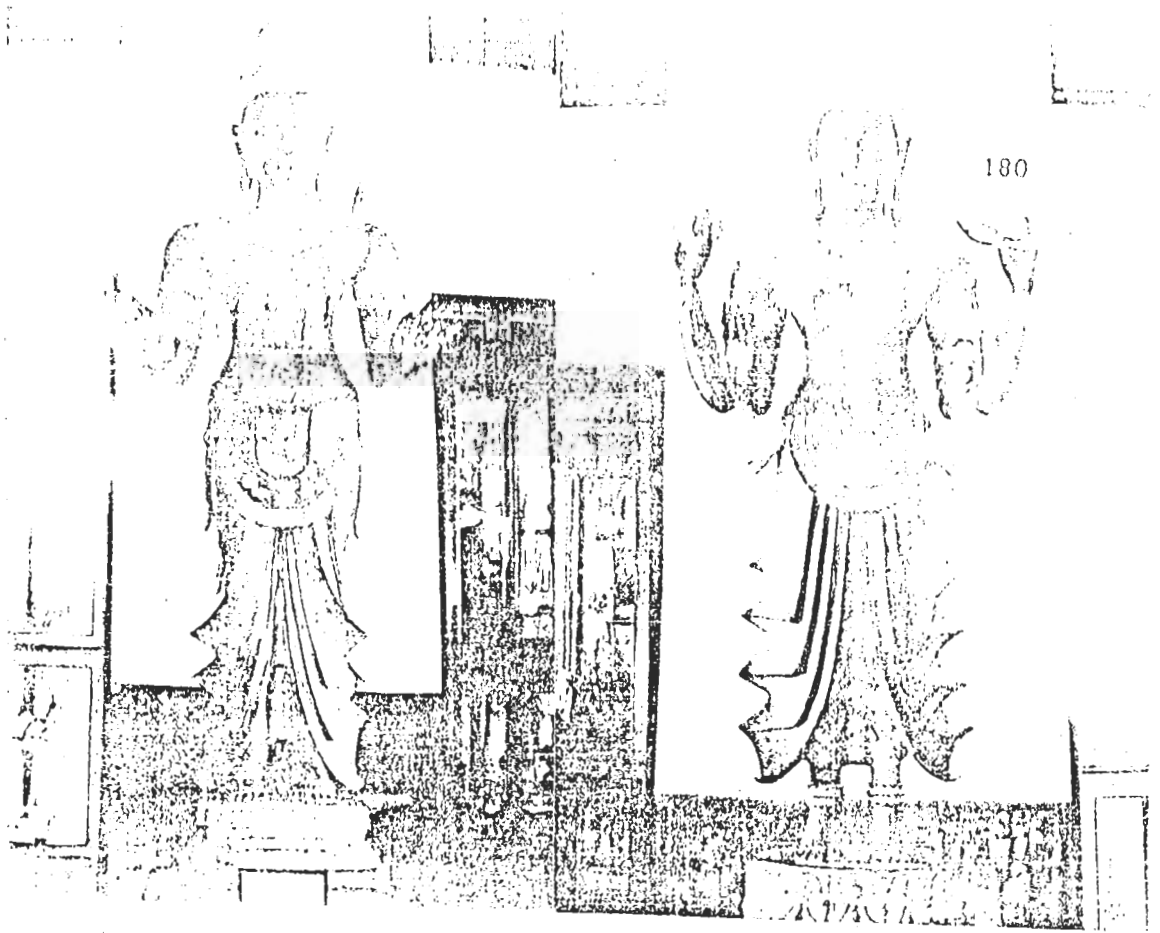

ภาพที่ 10 : ปราสาทพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์
 ถ่ายภาพจาก : ปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์

ภาพที่ 11 : ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์
 ที่มา : ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

ภาพที่ 12 : พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม และพระหริหระ
ศิลปะสมัยสุโขทัย อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 - 20

ที่มา : สุกัทรติค ดิศกุล, หม่อมเจ้า, เทวรูปสมัยสุโขทัย, (พระนคร : โรงพิมพ์คิวพร, 2509), หน้า 64 - 65.

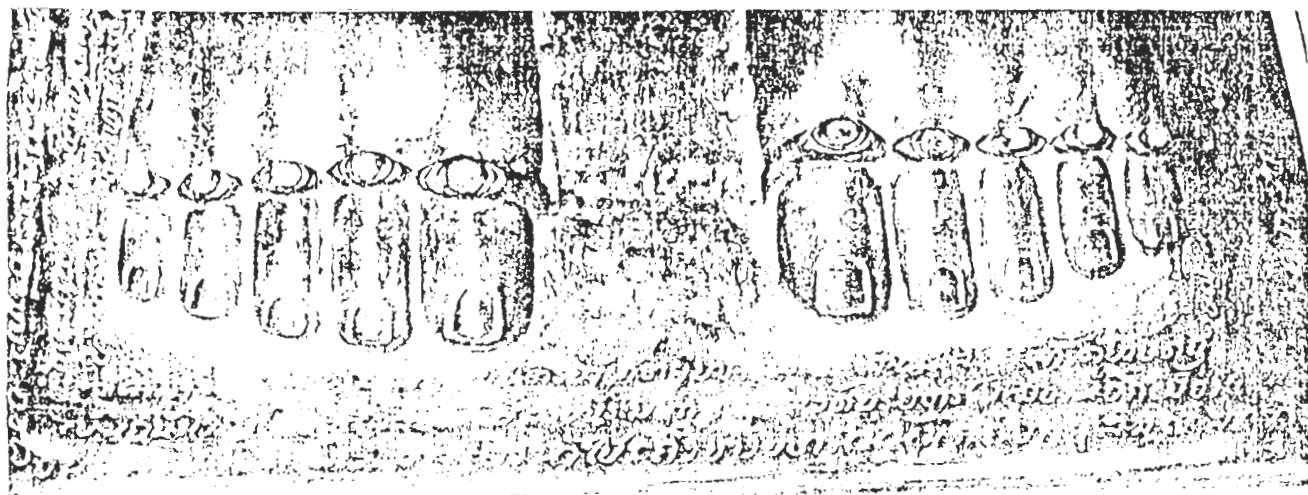
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 13 : เทวรูปพระอิศวรสำริด ที่ศาลพระอิศวร จังหวัดกำแพงเพชร

ที่มา : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนัก-
นายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนัก-
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 64.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กำแพงเพชร

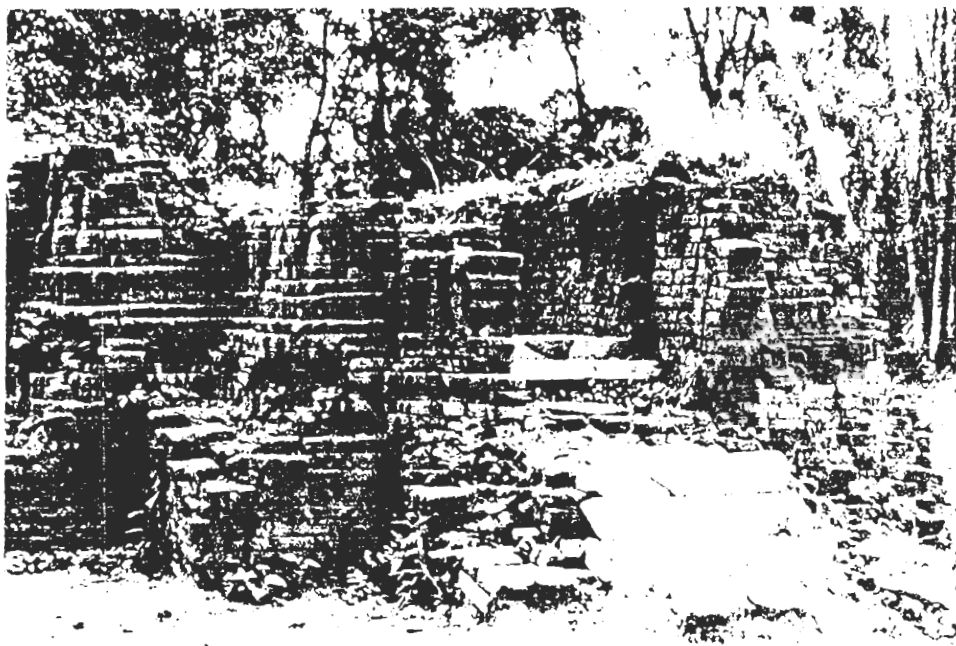
ภาพที่ 14 : จารึกที่ฐานเทวรูปพระอิศวร ที่ศาลพระอิศวร จังหวัดกำแพงเพชร

ที่มา : คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนัก-
นายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนัก-
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 65.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กำแพงเพชร

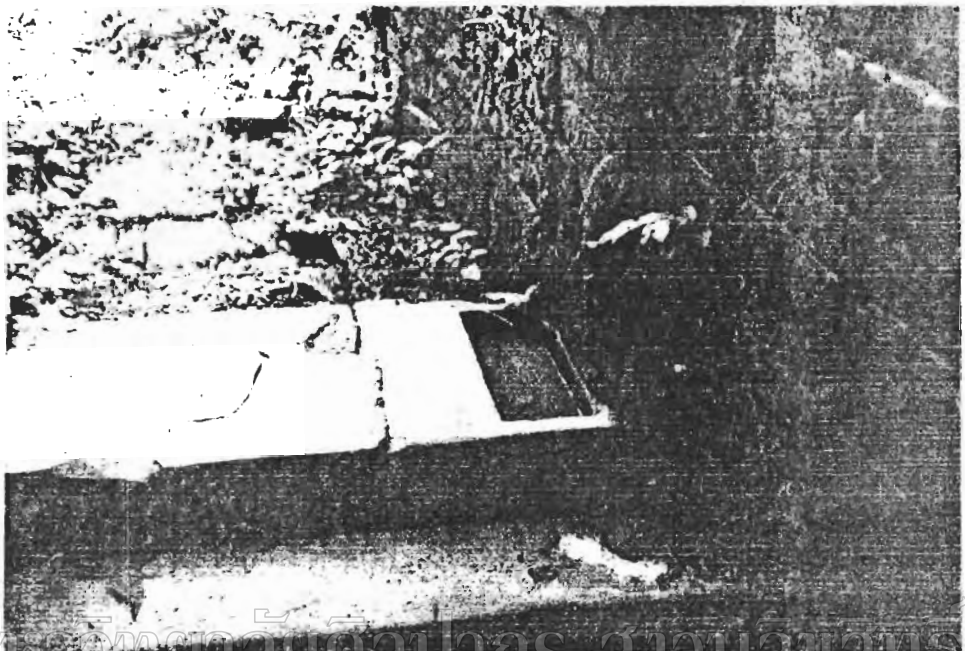
ภาพที่ 15 : ปรางค์อิฐ 3 หลัง ที่ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
 ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 16 : ลักษณะปรากฏค่องคึกเหนื่อ ปราสาทเขาน้อยสิมพู

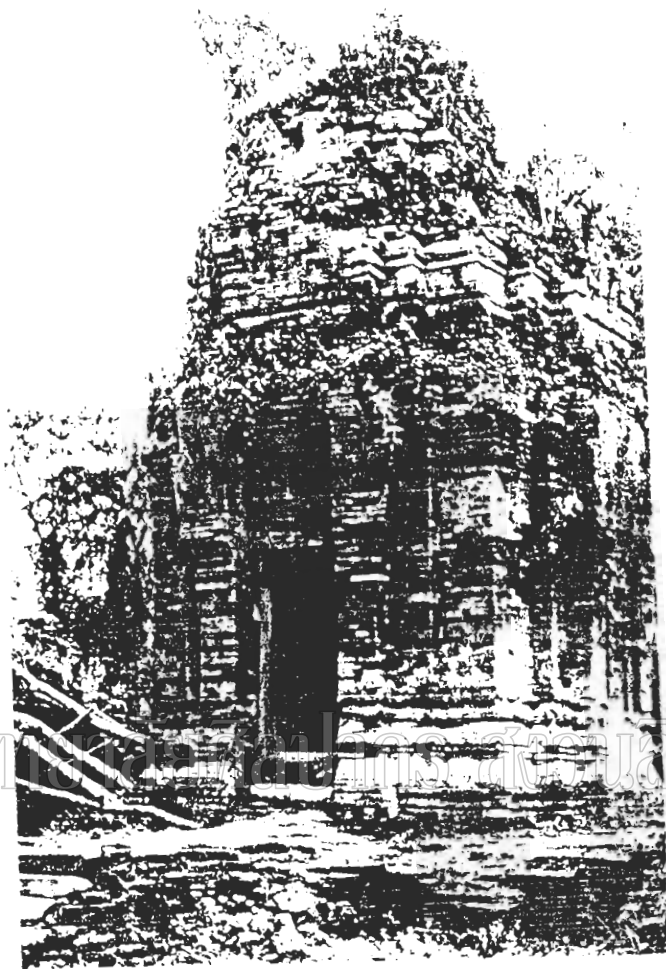
ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิมพู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 17 : ชั้นบนสุดของรางคองค้คเหนือ ปราสาทเขาน้อยสิชมพู

ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิชมพู ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ 18 : ลักษณะของปรางค์องค์กลาง ปราสาทเขาน้อยสิขมพู

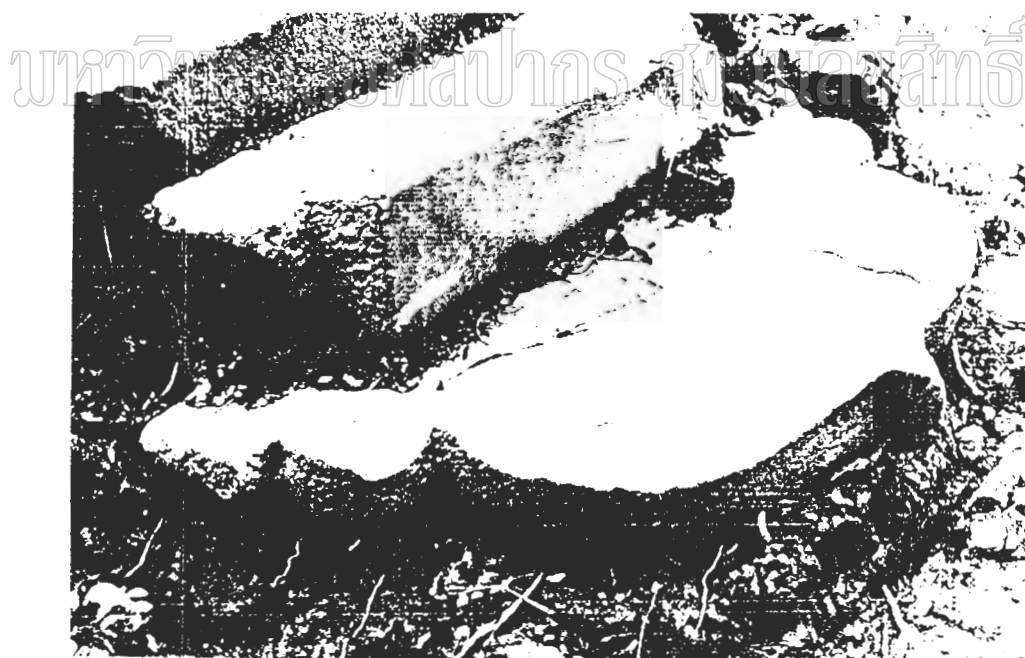
ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิขมพู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

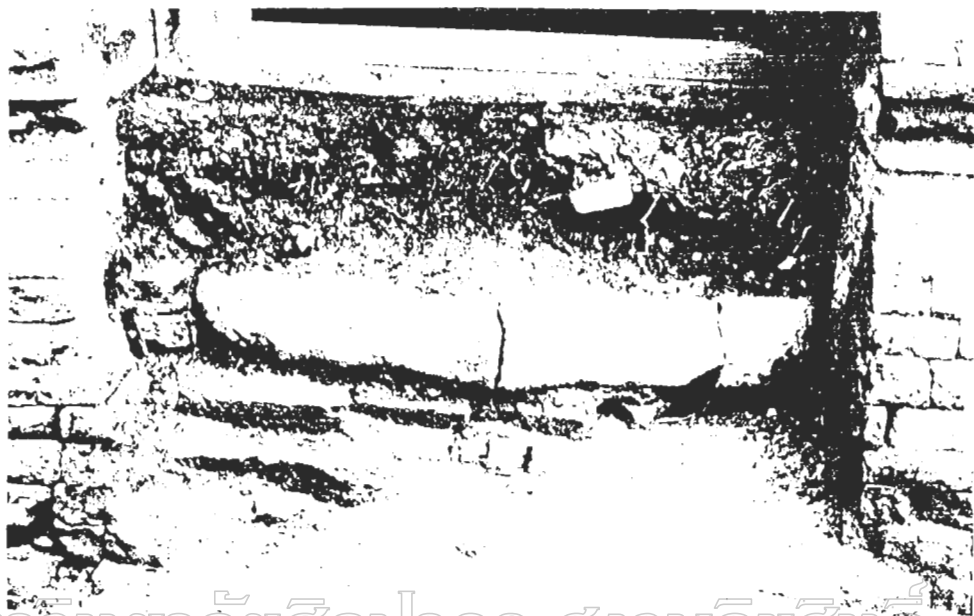
ภาพที่ 19 : บันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออกของปราสาทเขาน้อยสิชมพู่

ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ 20 : บันไดทางขึ้นรูปอัฒจันทร์ปึกกา ชั้นล่างสุด

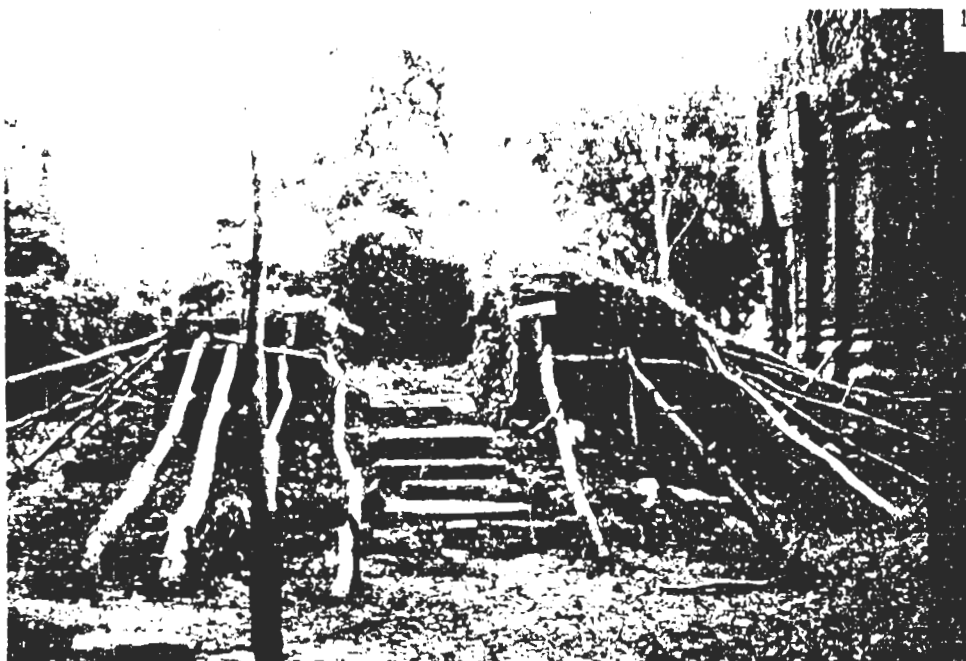
ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

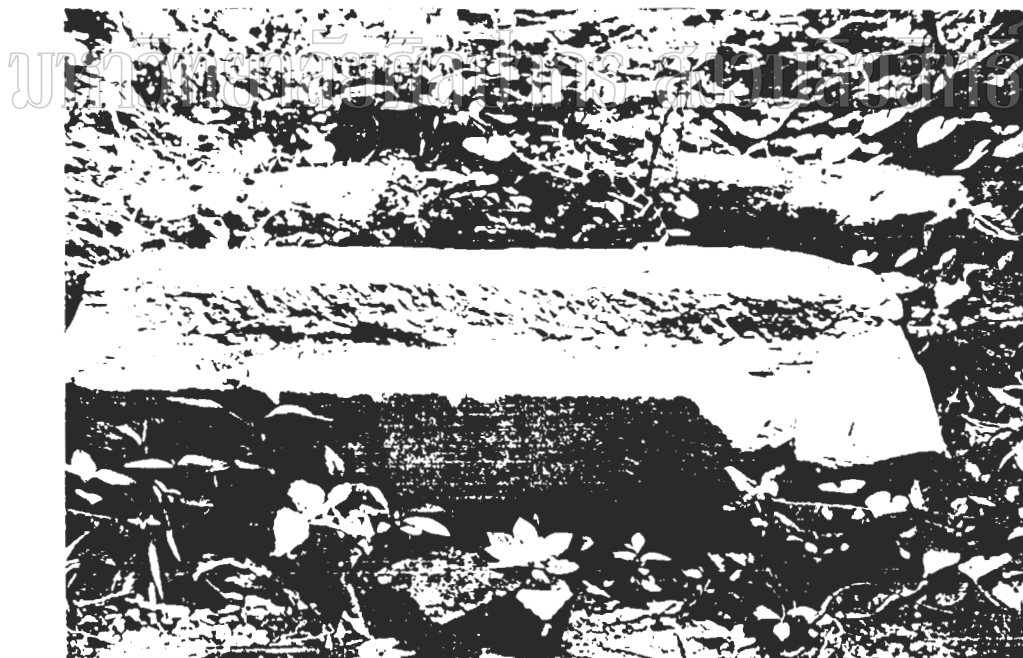
ภาพที่ 21 : ปันโดทางขึ้นอัสจันทร์พิภพฯ ชั้นที่ 5

ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิขมณู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุ้มผาง จังหวัดพิจิตร

ภาพที่ 22 : อาคารด้านทิศใต้ของปราสาทเขาน้อยสิชมพู่

ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ 23 : บันไดทางขึ้นอาคารด้านทิศใต้ของปราสาทเขาน้อยสิชมพู่

ถ่ายภาพจาก : ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ 24 : เทวสถานพานหิน

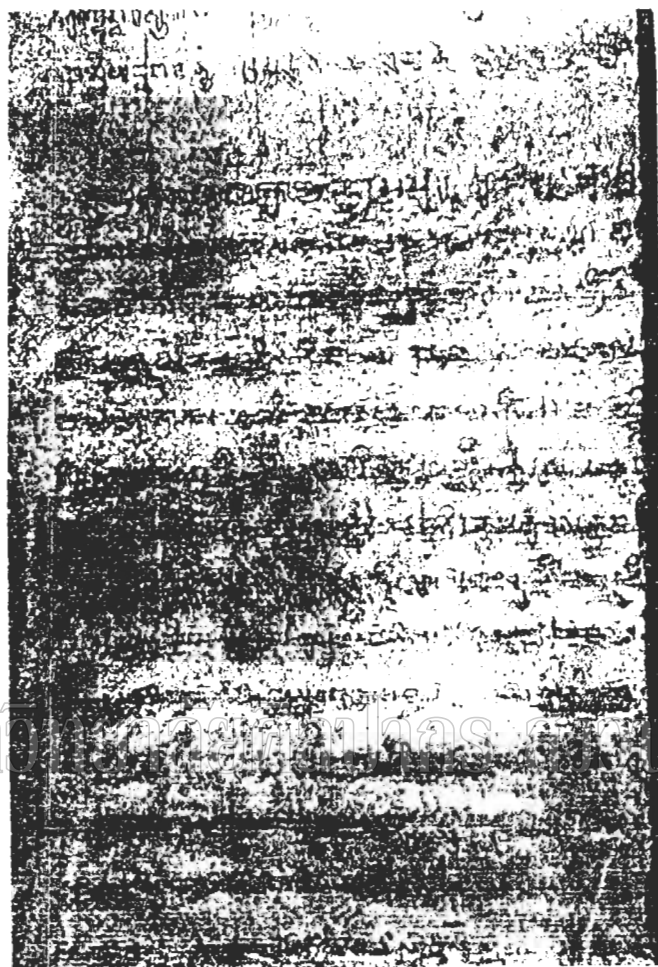
ถ่ายภาพจาก : เทวสถานพานหิน หมู่ที่ 6 ตำบลหนองโพรง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพที่ 25 : จารึกช่องสระแจง พบที่ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ที่มา : ศิลปากร, กรม กระทรวงศึกษาธิการ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ
หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12 - 14, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์,
2529), หน้า 41.

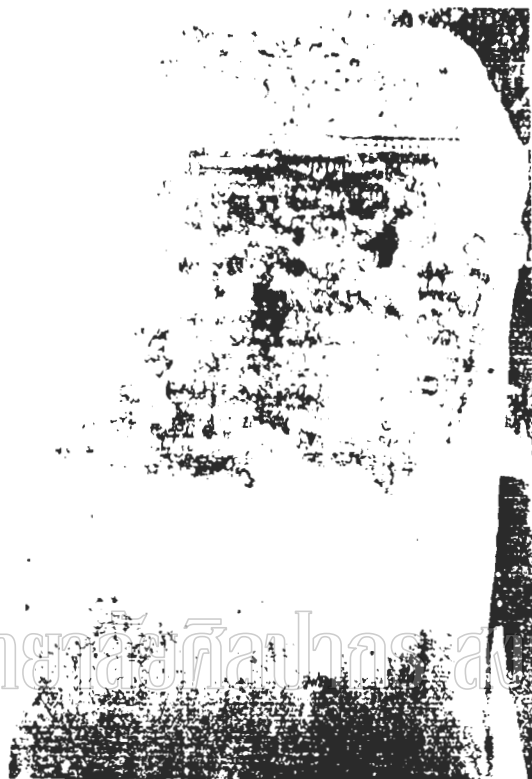
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 26 : จารึกปราสาทเขาน้อย พบที่วัดเขาน้อยสีชมพู

ระบุดักราช 559 ตรงกับ พ.ศ. 1180

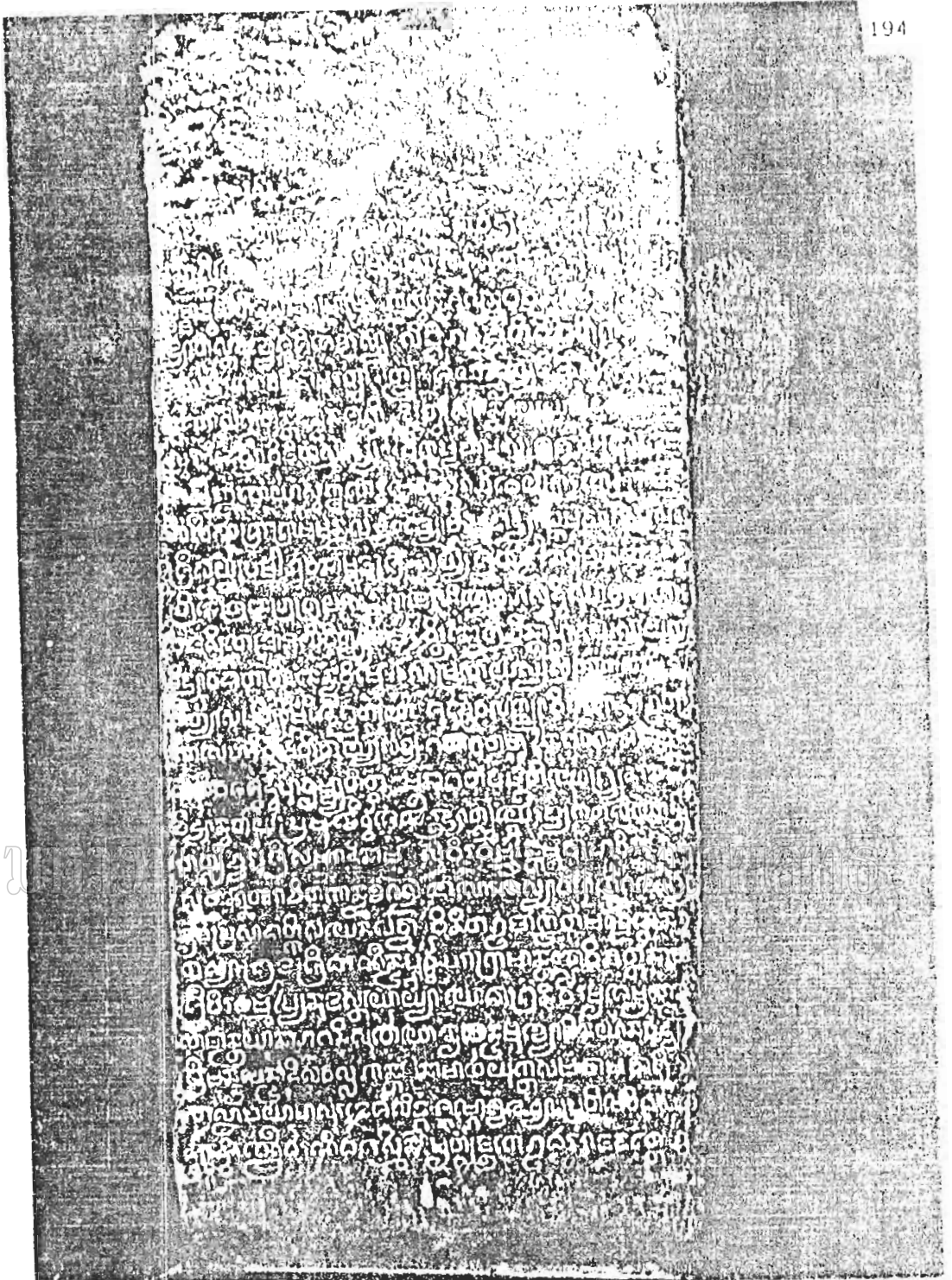
ถ่ายภาพจาก : วัดเขาน้อยสีชมพู ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุ้มผาง จังหวัดพิจิตร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 27 : จารึกภววรรมันที่ 2 พบที่ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
ที่มา : ก่องแก้ว วีระประจักษ์, "จารึกจากจังหวัดปราจีนบุรี : ผลจากการสำรวจและทำ
สำเนาจารึก," นิเทศสารศิลปากร, ปีที่ 32, เล่มที่ 6 (มกราคม - กุมภาพันธ์,
2532), หน้า 10.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่สำนักสงฆ์บ้านกุดแต่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

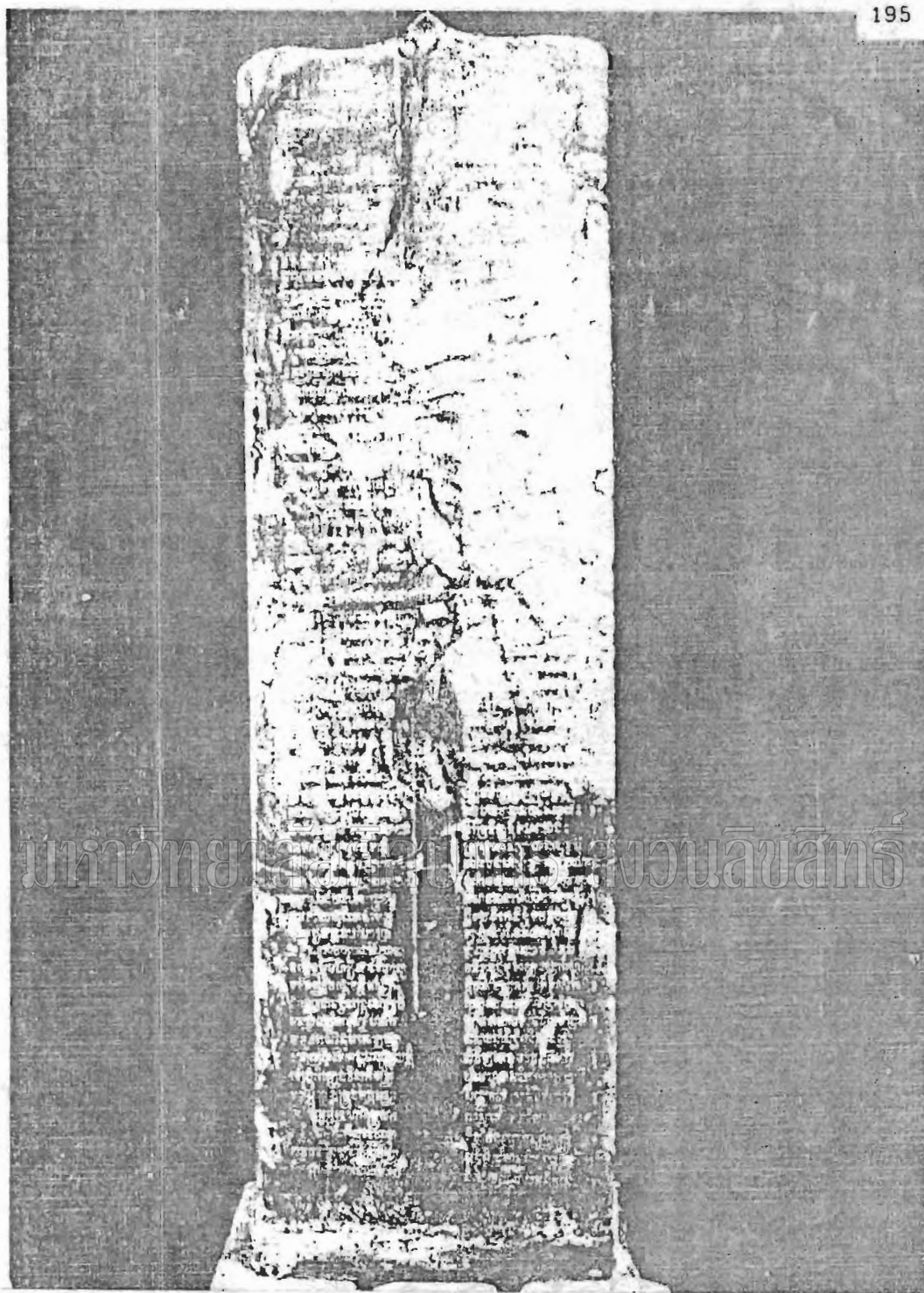

ภาพที่ 28 : จารึกปราสาททันทิเยม 2 พบที่ปราสาทเมืองพรวัว ตำบลโคกสูง
อำเภอรัษฎาประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11

ที่มา : ศิลปากร, กรม กระทรวงศึกษาธิการ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรอาหม
พุทธศตวรรษที่ 17 - 18, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, 2529),
หน้า 54.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 29 : จารึกสลักก๊อกธม 2 พบที่ปราสาทสลักก๊อกธม ตำบลโคกสูง อำเภอรัตนบุรี จังหวัดปราจีนบุรี

ที่มา : ศิลปากร, กรม กระทรวงศึกษาธิการ, จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15 - 16, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เกษมพิมพ์, 2529), หน้า 182.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 30 : พระวิษณุจตุรภุช (องค์ที่ 1) พบที่เมืองเก่าพระรถ ดงศรีมหาโพธิ์
จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 31 : พระวิรุณจตุรภุช (องค์ที่ 2) พบที่วัดโปลัดึงคริมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี
 อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14
 ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงวนศิลปกรรม

ภาพที่ 32 : พระวิษณุจตุรบุษ (องค์ที่ 3) พบที่โบราณสถานหมายเลข 25 อำเภอโคกปีบ
จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

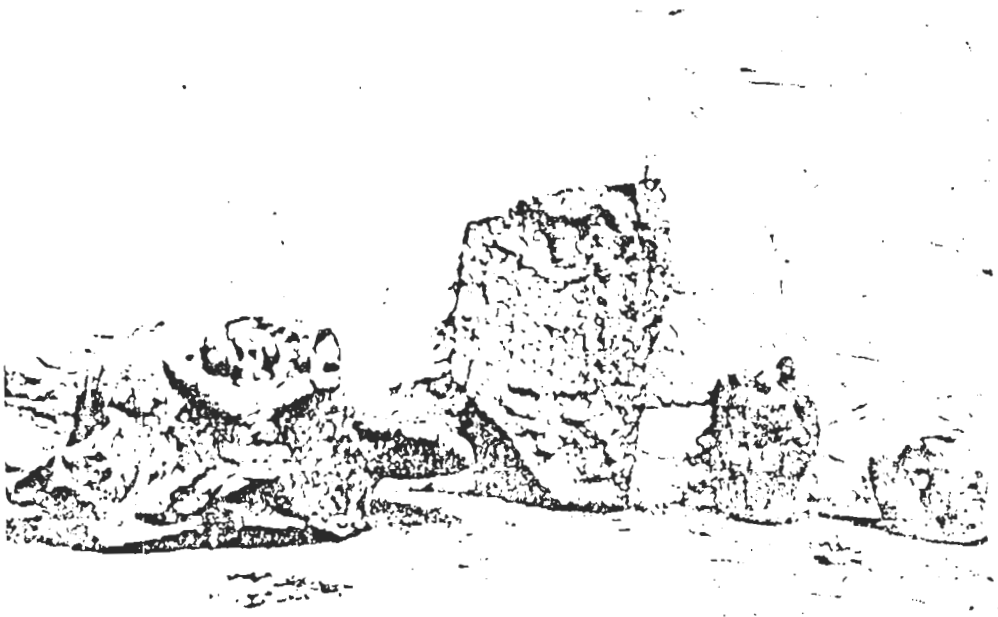
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 33 : พระวิษณุจตุรमुख (องค์ที่ 4) พบที่บ้านโคกวัด อำเภอศรีมหาโพธิ์
จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตสุโขทัย

ภาพที่ 34 : พระอุมา พบที่อำเภอรัตนประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
 อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ศิลปะเขมร แบบสมโบร์ไพรกุก
 ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์วังสวนผักกาด กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 35 : เทพนมหินชาสุรมรรคินี พบที่โบราณสถานหมายเลข 22 อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - กลางพุทธศตวรรษที่ 15

- . ที่มา : แลงรวิ หอมกีนย์, "การศึกษาประติมากรรมปูนต้ำ เทพนมหินชาสุรมรรคินี ที่โบราณสถานหมายเลข 22 ตำบลโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี," วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531, หน้า 116.

ภาพที่ 36 : พระคเณศ (องค์ที่ 1) พบที่บริเวณเมืองเก่าพระรถ อำเภอโคกปีบ
จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

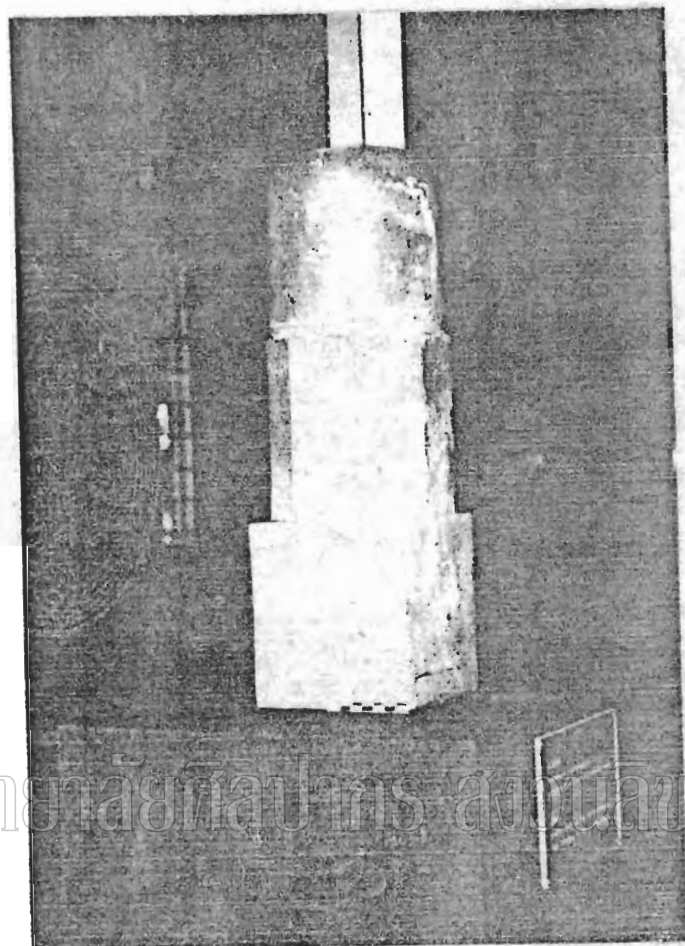
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 37 : พระคเณศ (องค์ที่ 2) พบที่บริเวณเมืองเก่าพระรถ อำเภอโคกปีบ
จังหวัดปราจีนบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

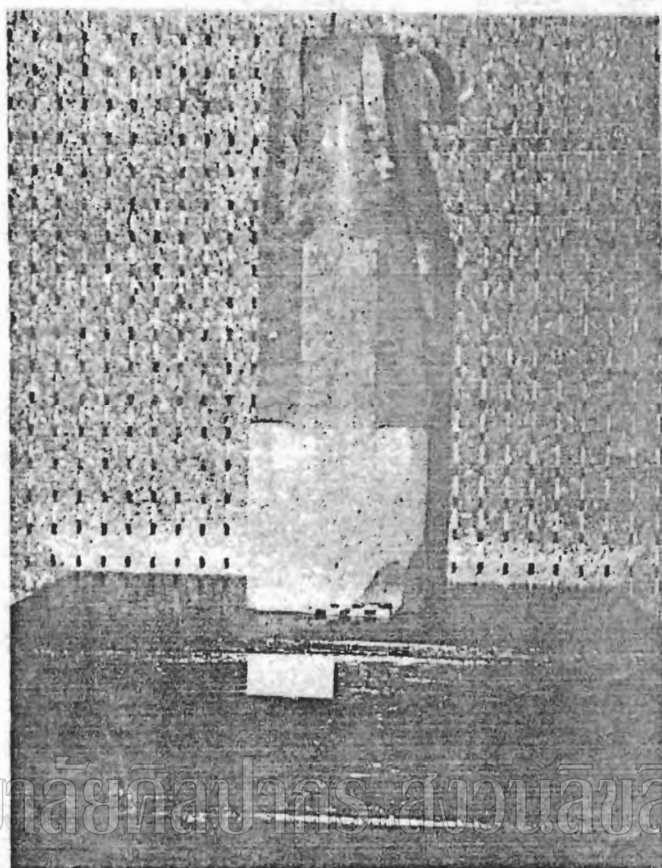
มหาวิทยาลัยศิลปากร จ.นนทบุรี

ภาพที่ 38 : ศิวลึงค์ (องค์ที่ 1) ได้มาจากอำเภอวังประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

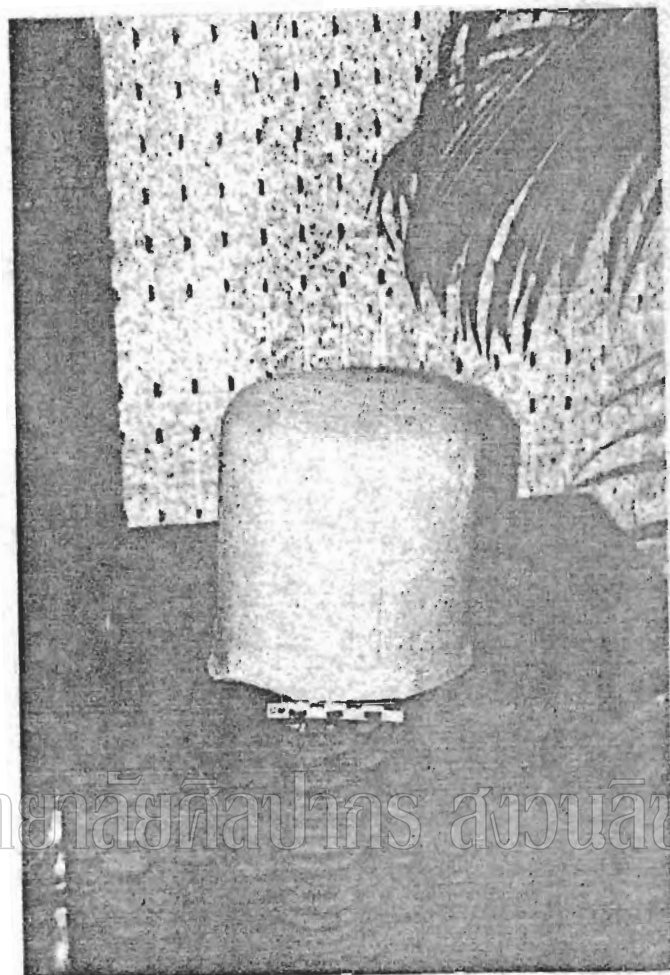
มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงขลา

ภาพที่ 39 : คิวสิงค์ (องค์ที่ 2) ได้มาจากอำเภอวังประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
 ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

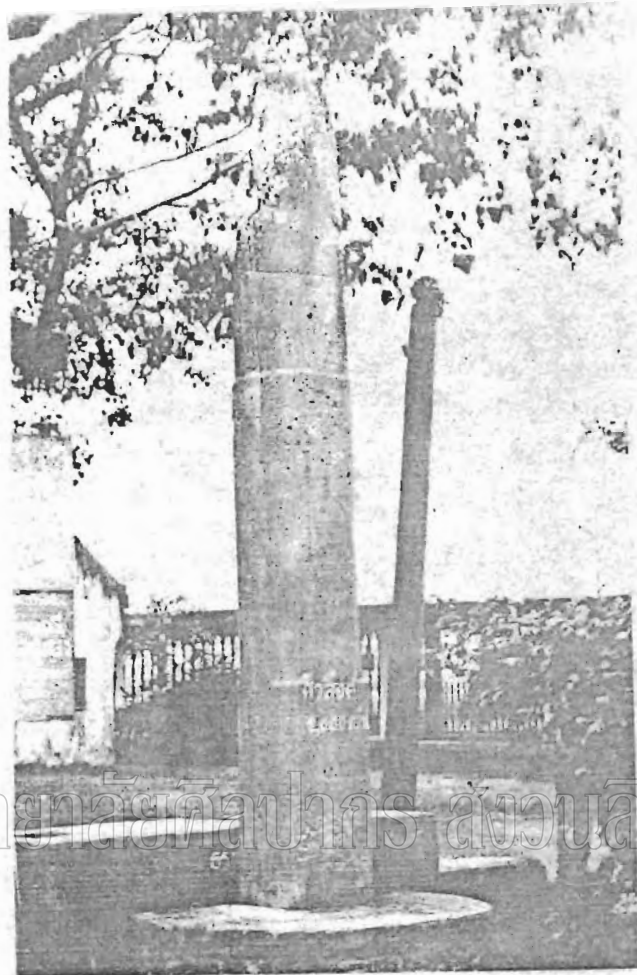
มหาวิทยาลัยศิลปากร - สมทบลิขสิทธิ์

ภาพที่ 40 : ศิวลึงค์ (องค์ที่ 3) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิมมู
ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุ้มผาง จังหวัดพิจิตร
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิจิตร

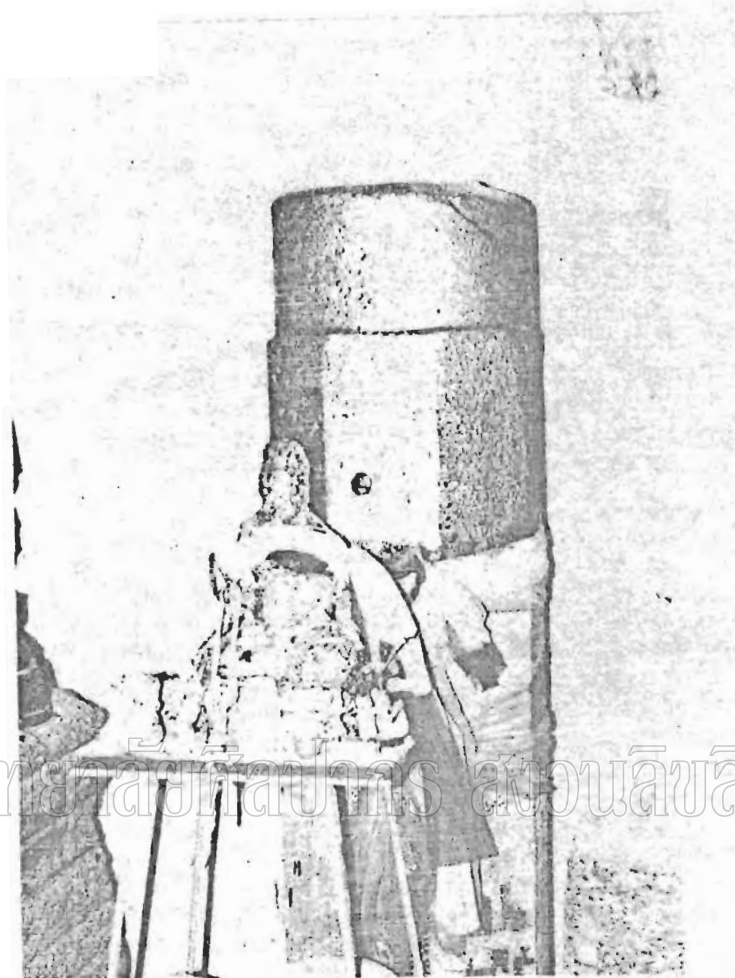
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 41 : คิวลิงค์ (องค์ที่ 4) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสี่หมื่น
ตำบลคลองน้ำใส อำเภออุ้มผาง จังหวัดพิจิตร
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิจิตร

มหาวิทยาลัยศิลปากร ล่งวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 42 : ศิวลึงค์ (องค์ที่ 5) ได้มาจากบ้านโคกวัด ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี
 ถ่ายภาพจาก : วัดต้นศรีมหาโพธิ์ อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี

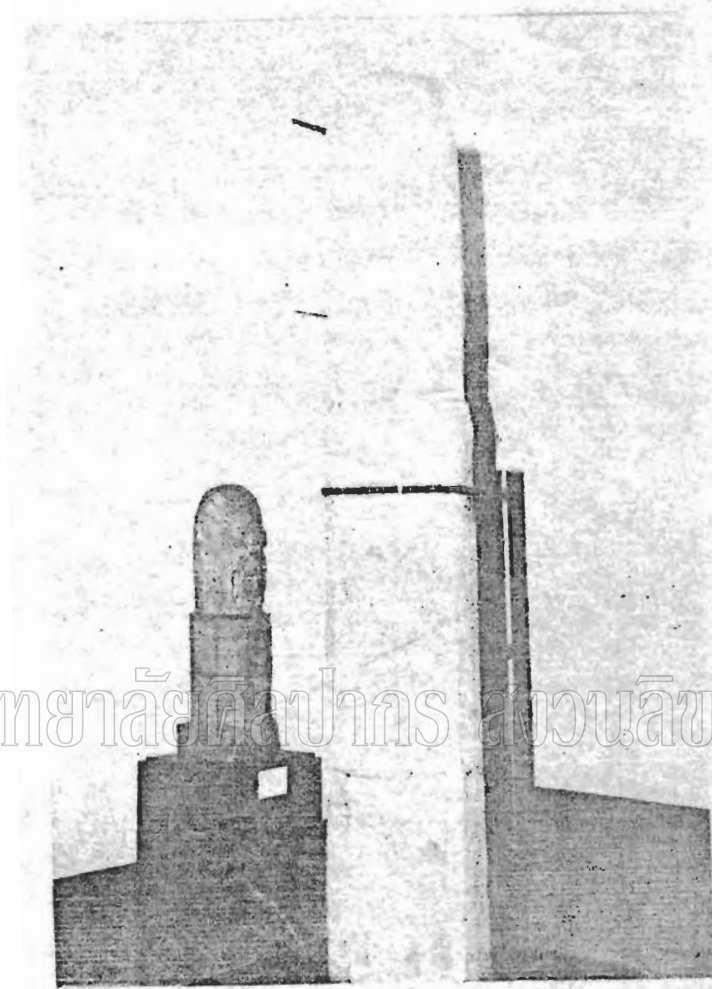

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 43 : ศิวสังค์ (องค์ที่ 5) พบที่โบราณสถานสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี

ถ่ายภาพจาก : หอพระสามัคคีธรรม วัดสระมรกต ตำบลโคกไทย อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี

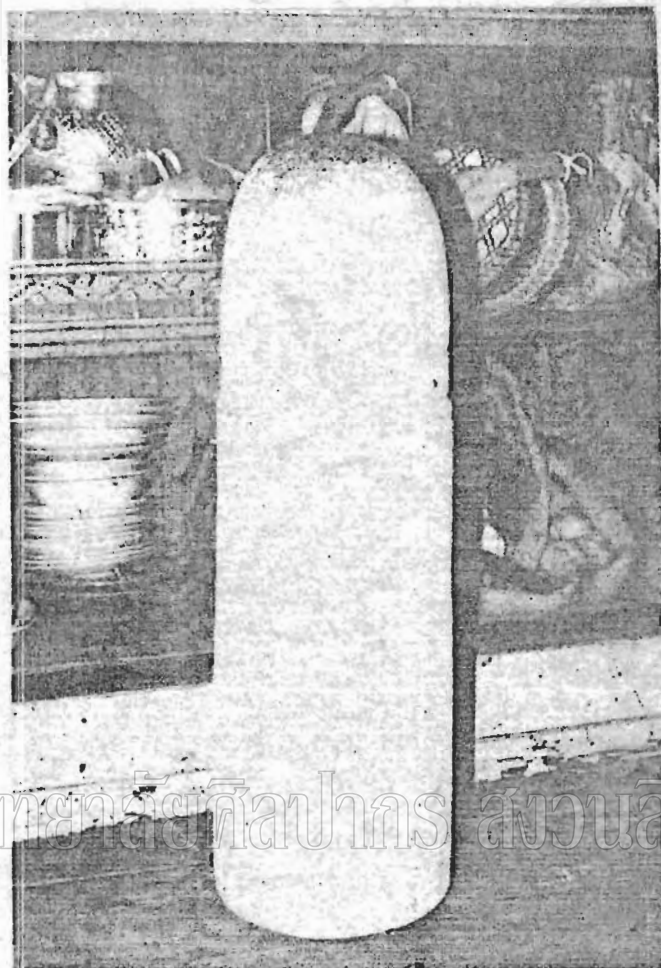

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 44 : คิวสิงค์ (องค์ที่ 7) ได้มาจากดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

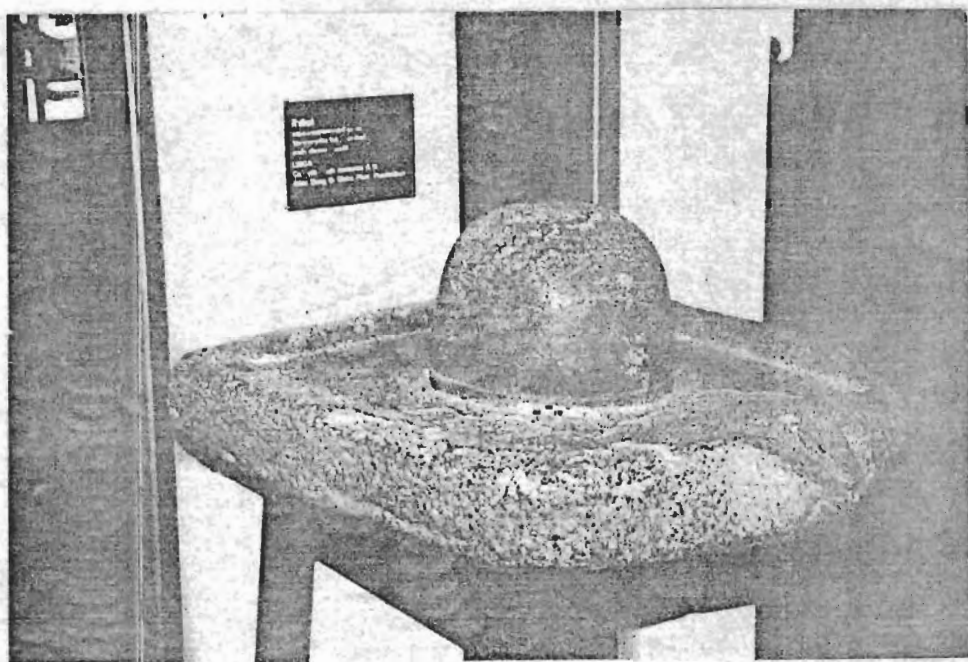

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 45 : คิวสังค์ (องค์ที่ 8) ได้มาจากหมู่ที่ 4 เกาชะลอก ตำบลศรีมหาโพธิ์
อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

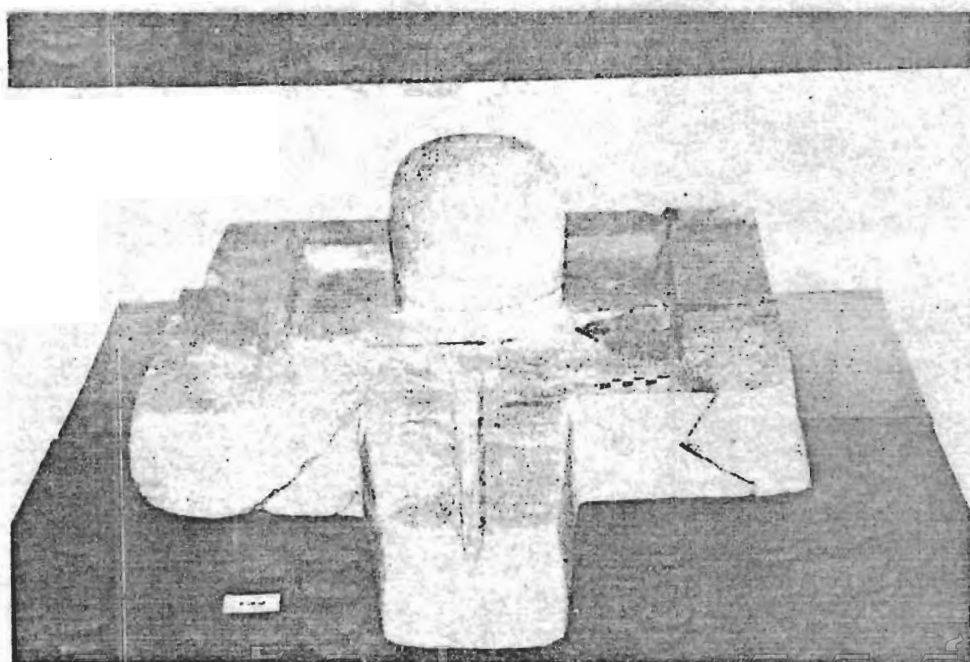
ถ่ายภาพจาก : กุฏิพระศรีมหาโพธิ์ศตวรรษ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนสิทธิ์
ภาพที่ 46 : ศิวสิ่งสร้างติดกับฐานโยนี (องค์ที่ 9) ได้มาจากตงศรีมหาโพธิ์

อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

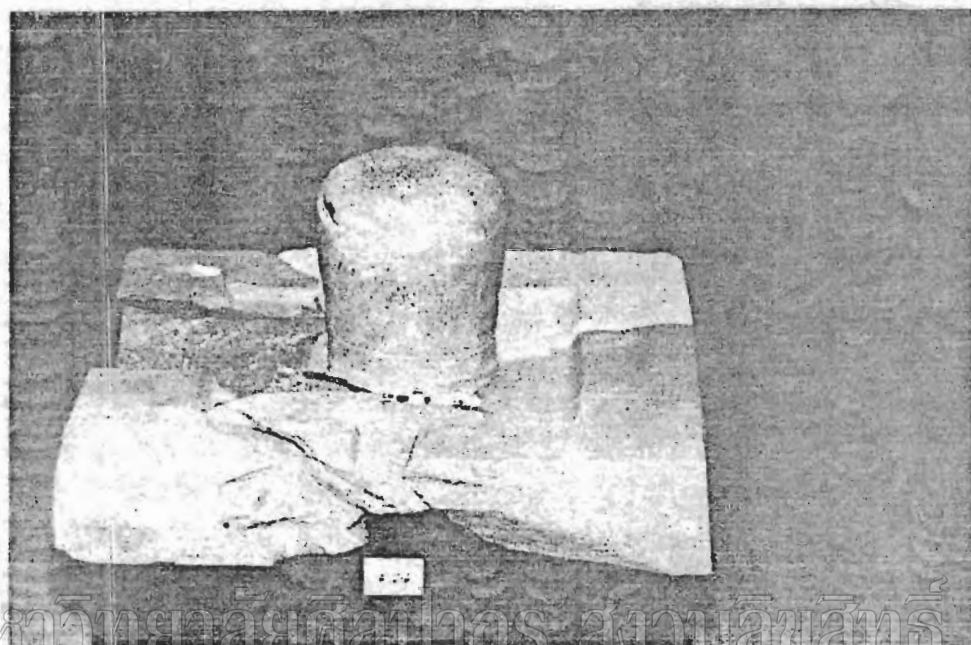
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงนามและประทับ

ภาพที่ 47 : ศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 10) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิชมพูนุ
อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 48 : ศิวสิ่งสร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 11) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสิมมู
อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 49 : ศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนี (องค์ที่ 12) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสีชมพู
อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี

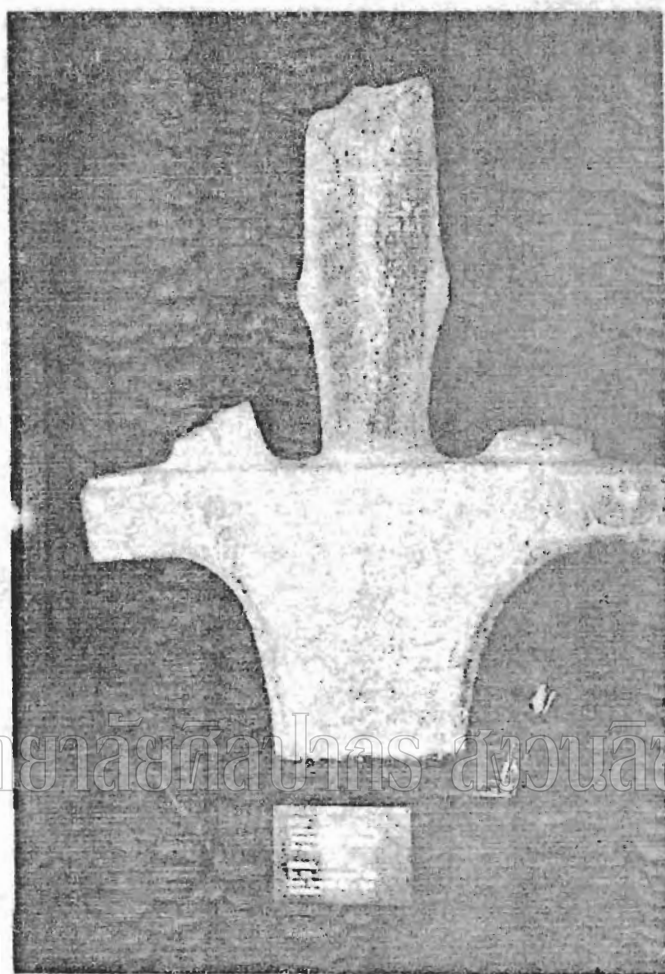
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

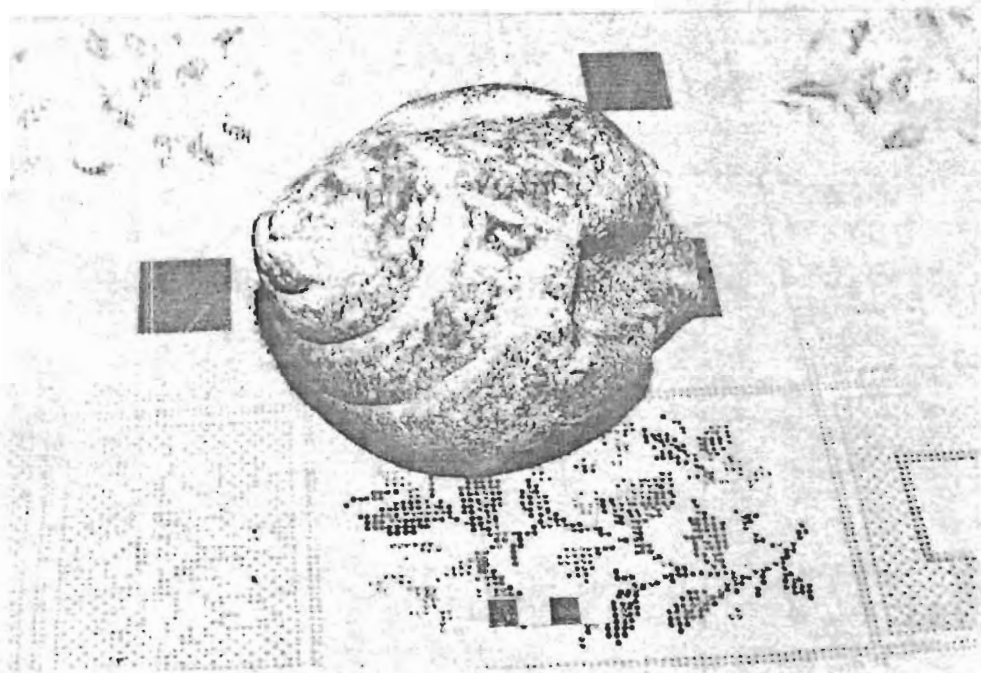
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 50 : ศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนิ (องค์ที่ 13) ได้มาจากการขุดแต่งปราสาท-
เขาน้อยสิชมพู่ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สมณลิขสิทธิ์

ภาพที่ 51 : ศูล หรือตรีศูล ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 52 : สิ่งที่ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี
 ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

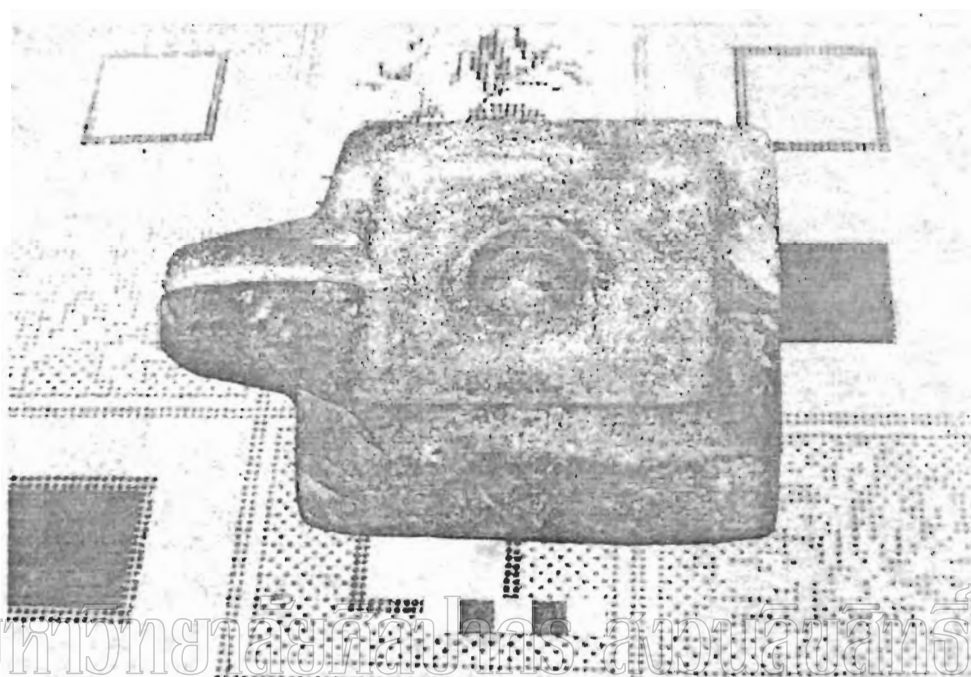

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

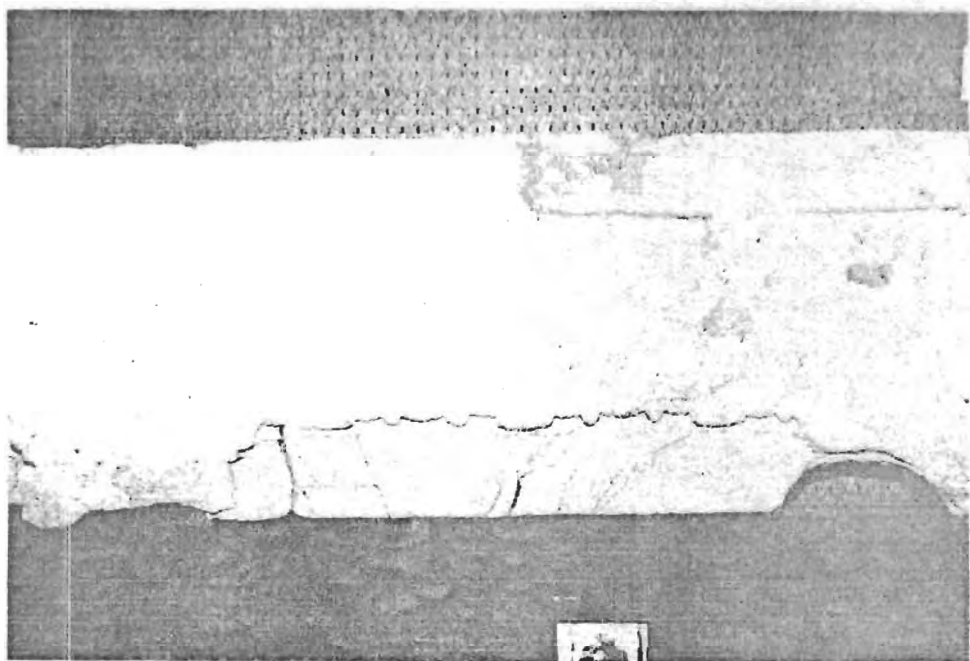
ภาพที่ 53 : พระหัตถ์ขาวของพระวิมุตยวงศ์กร ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอโคกขี้
จังหวัดปราจีนบุรี

ถ่ายภาพจาก : ภูมิพระครูศรีมหาโพธิ์คณาจารย์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

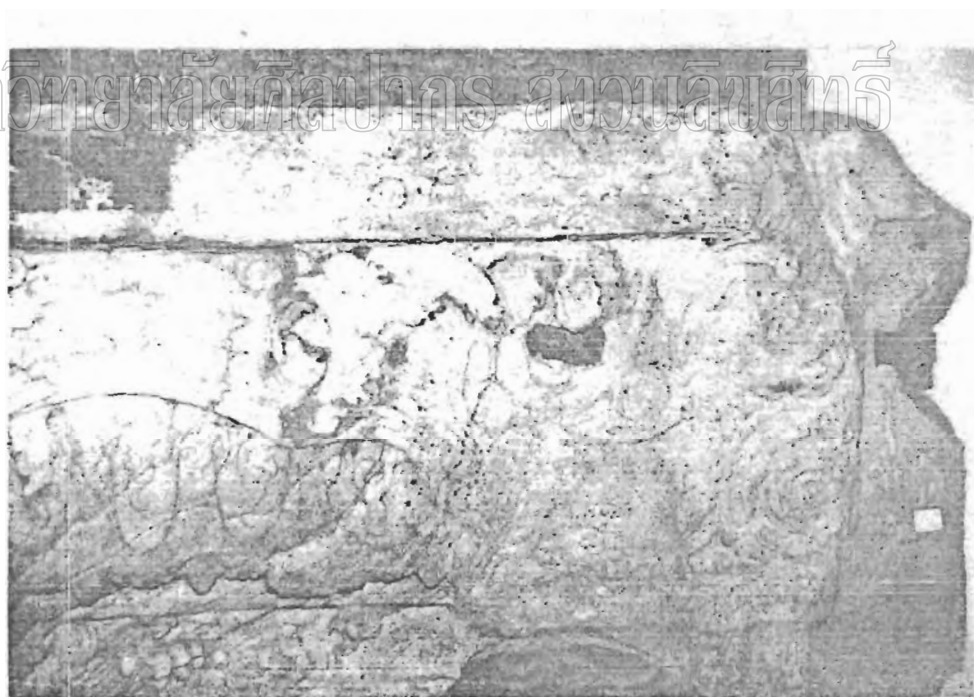
ภาพที่ 54 : ฐานโยนิ ได้มาจากบ้านโคกวัด อำเภอดงขี้เหล็ก จังหวัดปราจีนบุรี

ถ่ายภาพจาก : กุฏิพระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

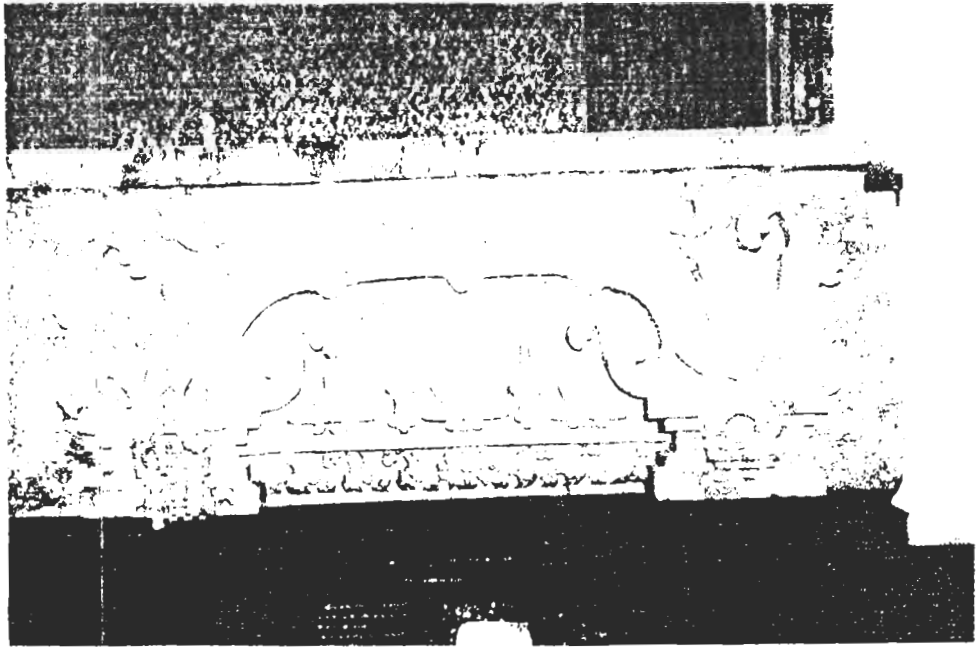
ภาพที่ 55 : ทับหลังจากประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกของปราสาทองค์กลางที่
ปราสาทเขาน้อยสิชลมู ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

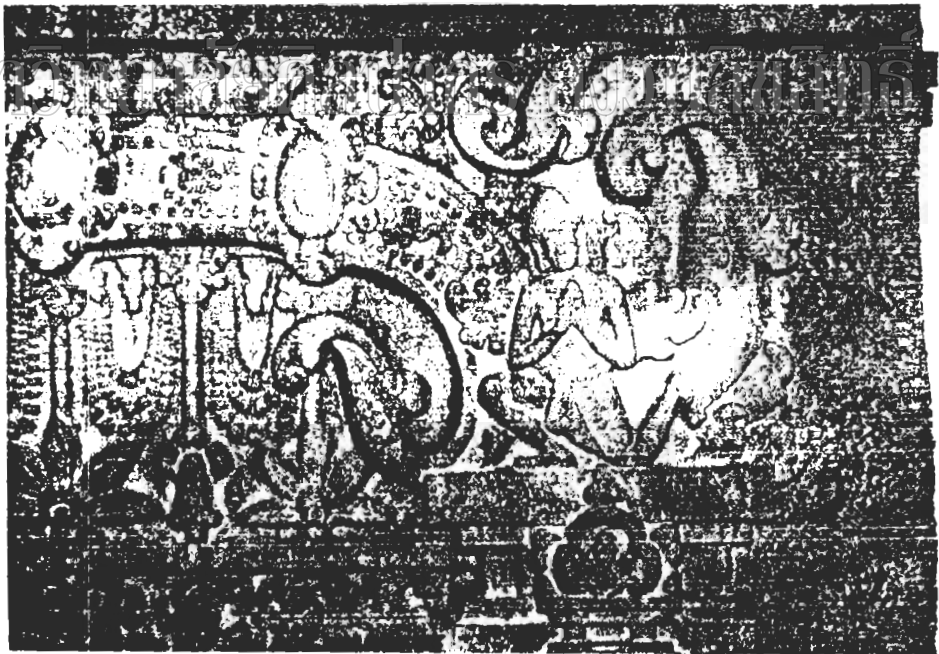
ภาพที่ 56 : ทับหลังจากประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกของปราสาทองค์กลางที่
ปราสาทเขาน้อยสิชลมู ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

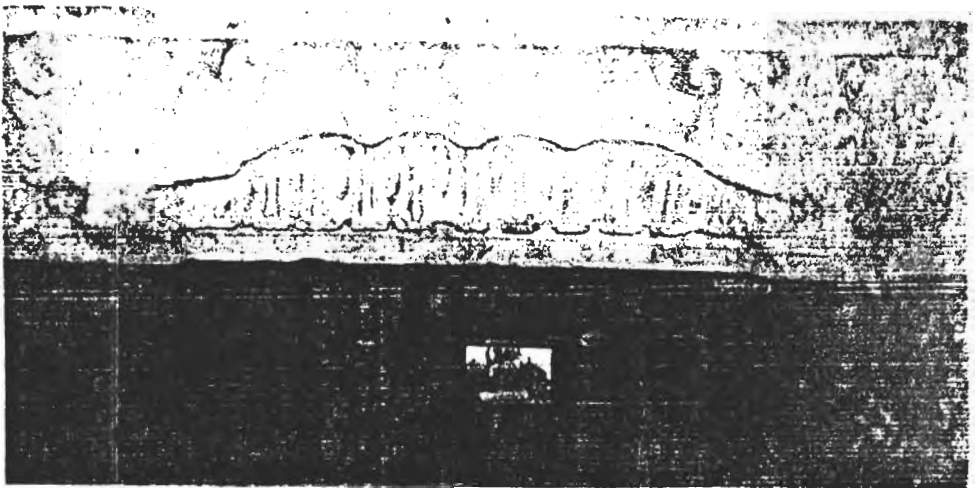
ภาพที่ 57 : ทับหลังจากประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกของปราสาทค์เหนื่อที่
ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 58 : ทับหลังจากประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกของปราสาทค์เหนื่อที่
ปราสาทเขาน้อยสิชมพู่ ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

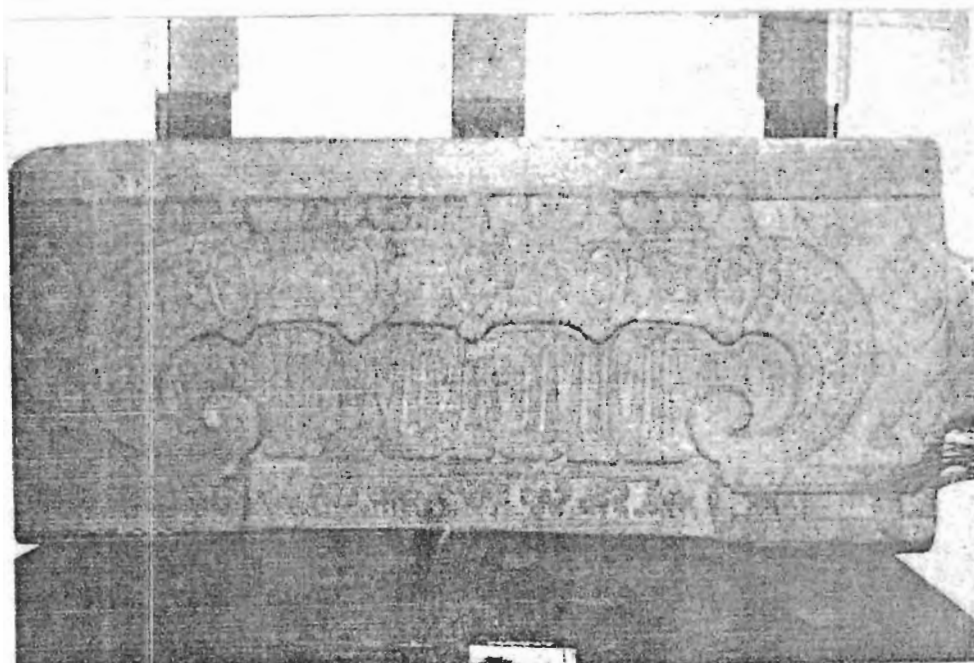
ภาพที่ 59 : ทับหลังจากประตูลอกด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เหนือที่
ปราสาทเขาน้อยสิมมู ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : นิธิภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 60 : ทับหลังจากประตูลอกด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เหนือที่
ปราสาทเขาน้อยสิมมู ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

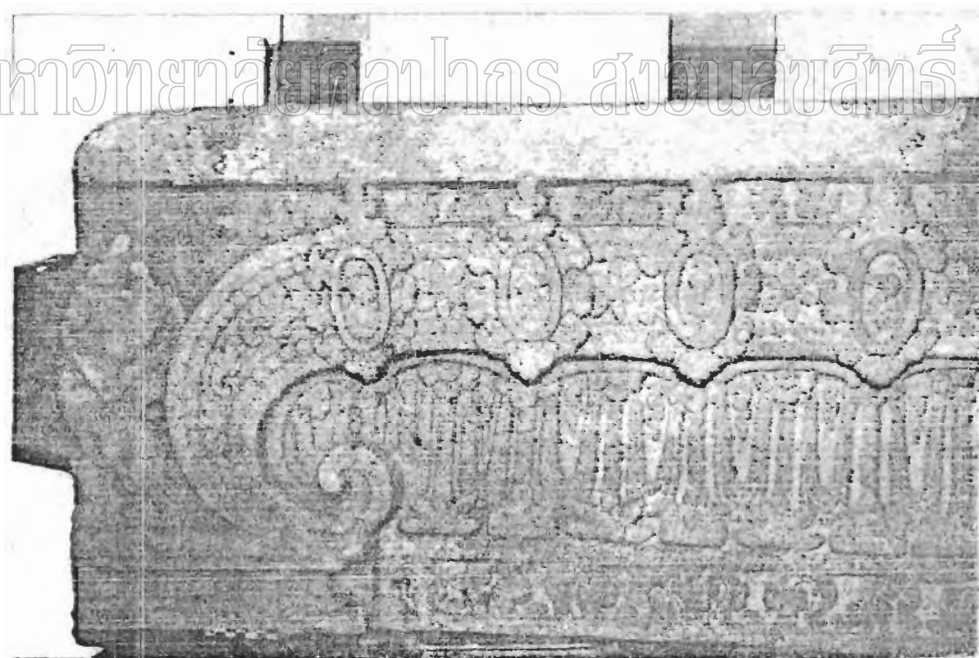
ถ่ายภาพจาก : นิธิภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 61 : ทับหลังจากประตูหลอกด้านทิศตะวันตกของปราสาทองค์เหนือที่
ปราสาทเขาน้อยสิมมู ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

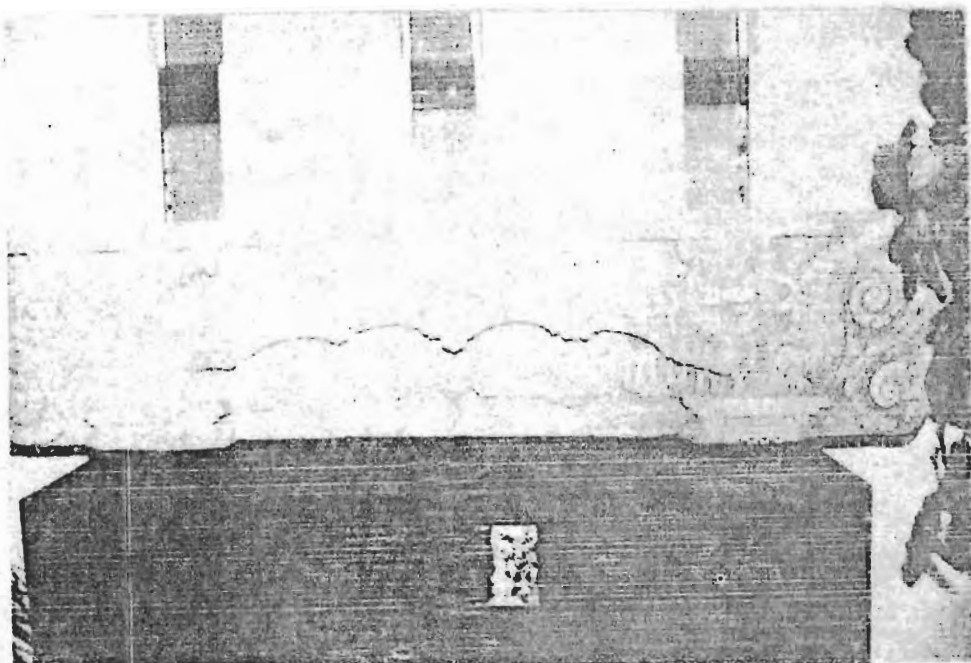
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงขลา

ภาพที่ 62 : ทับหลังจากประตูหลอกด้านทิศตะวันตกของปราสาทองค์เหนือที่ปราสาท-
เขาน้อยสิมมู ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ 12 - 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 63 : ทัพบหลังจากประทุหลอกด้านทิศเหนือของปราสาทองค์เหนือที่
ปราสาทเขาน้อยสิขมพู ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

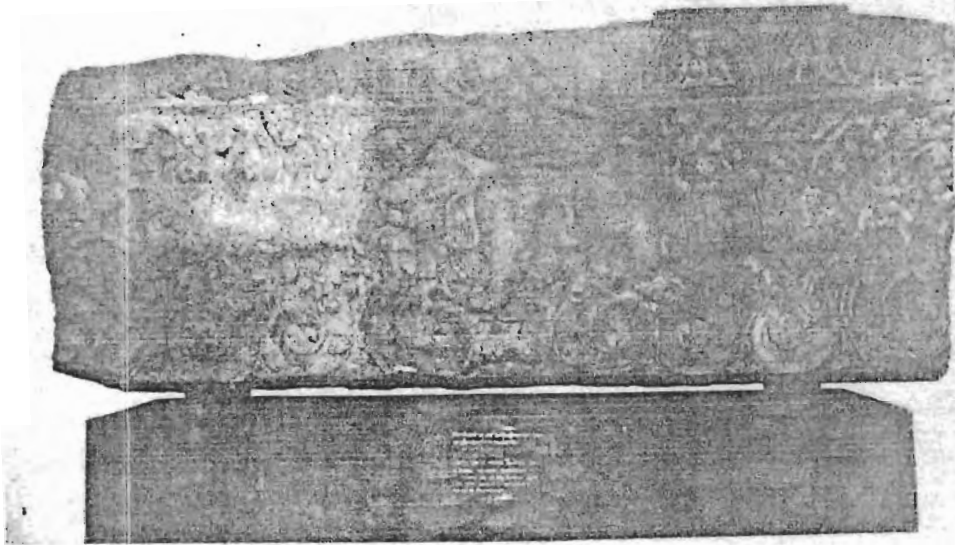

ภาพที่ 64 : ทัพบหลังจากประทุหลอกด้านทิศเหนือของปราสาทองค์เหนือที่
ปราสาทเขาน้อยสิขมพู ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 67 : หีบหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาและเล่าเรื่องพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

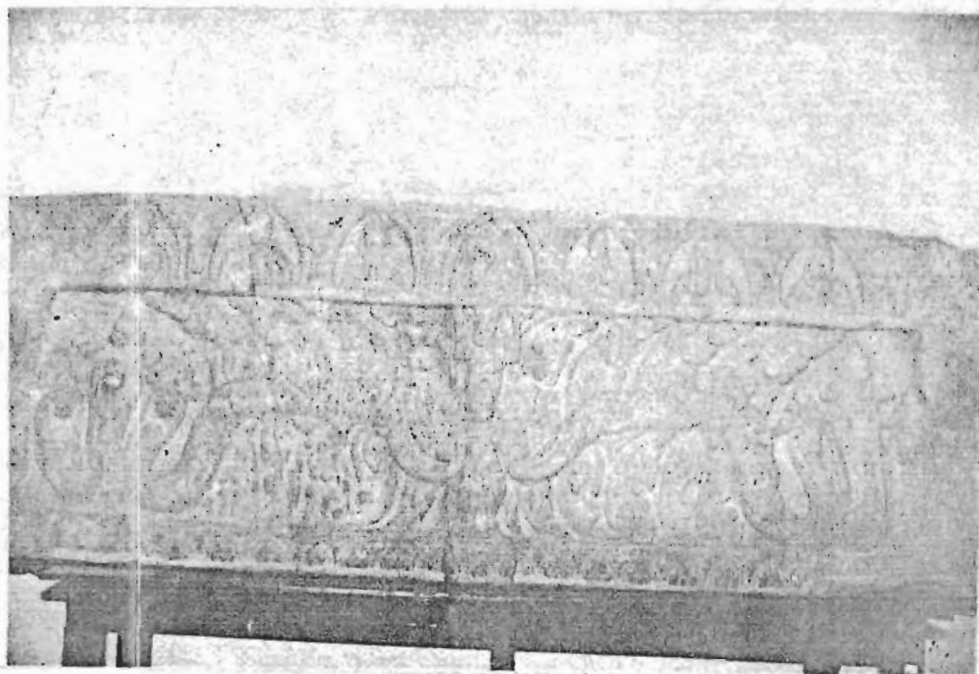

ภาพที่ 68 : หีบหลังสลักลวดลายพันธุ์พฤกษาและเล่าเรื่องพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ภาพที่ 69 : ทับหลังสลักภาพเล่าเรื่อง วิชาญนันทายิน - ปัทมนาถ
 ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15
 ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

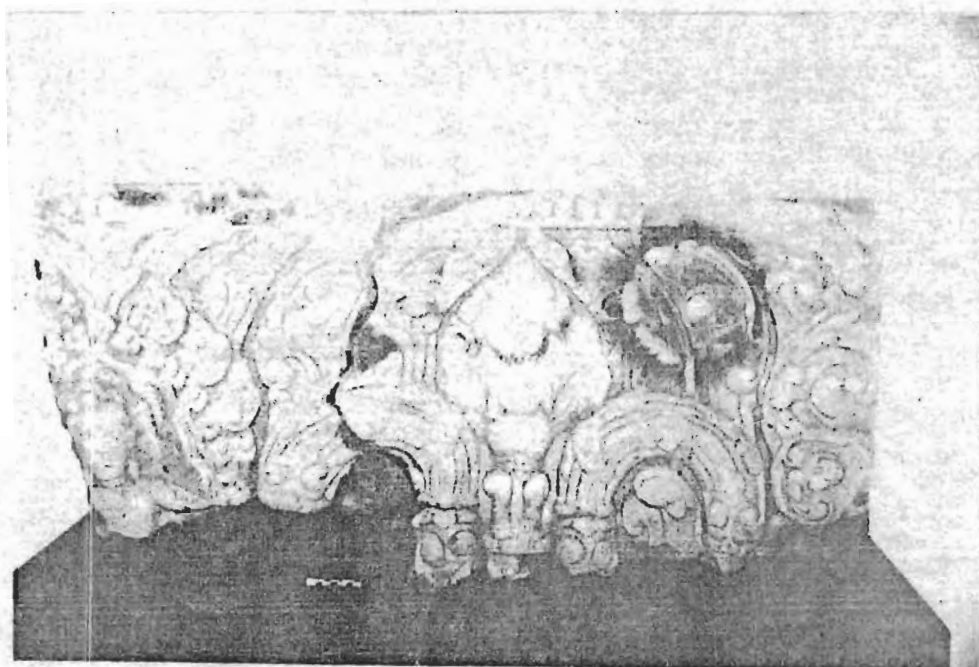

ภาพที่ 70 : ทับหลังสลักภาพพระวิษณุทรงครุฑ ศิลปะเขมรแบบแปรรูป
อายุประมาณตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 15 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 71 : ทับหลังสลักภาพพระวิษณุทรงครุฑ ศิลปะเขมรแบบแปรรูป
อายุประมาณตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 15 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 72 : ทับหลังปราสาทสด๊กก๊อกธม ได้มาจากปราสาทสด๊กก๊อกธม
อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี
อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 73 : ทับหลังปราสาทสด๊กก๊อกธม ได้มาจากปราสาทสด๊กก๊อกธม
อำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี
อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 15 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

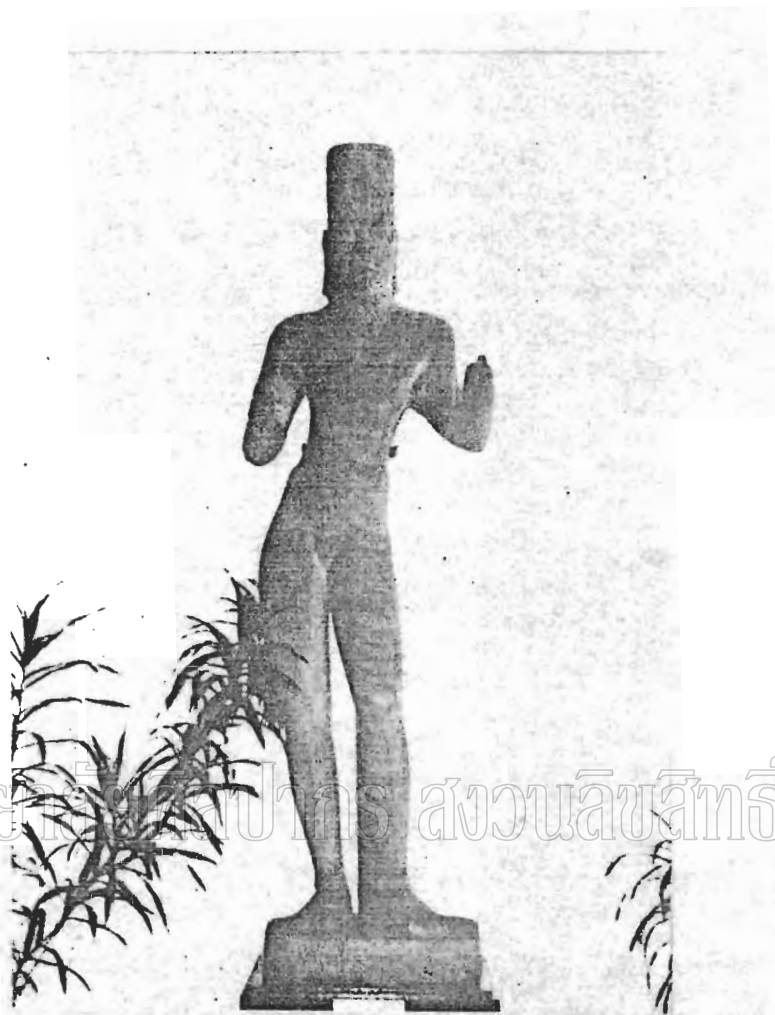

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 74 : เทวรูปพระวิษณุจตุรภุช หมายเลข 1 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 75 : เทวรูปพระวิษณุเจตุรภุช หมายเลข 2 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

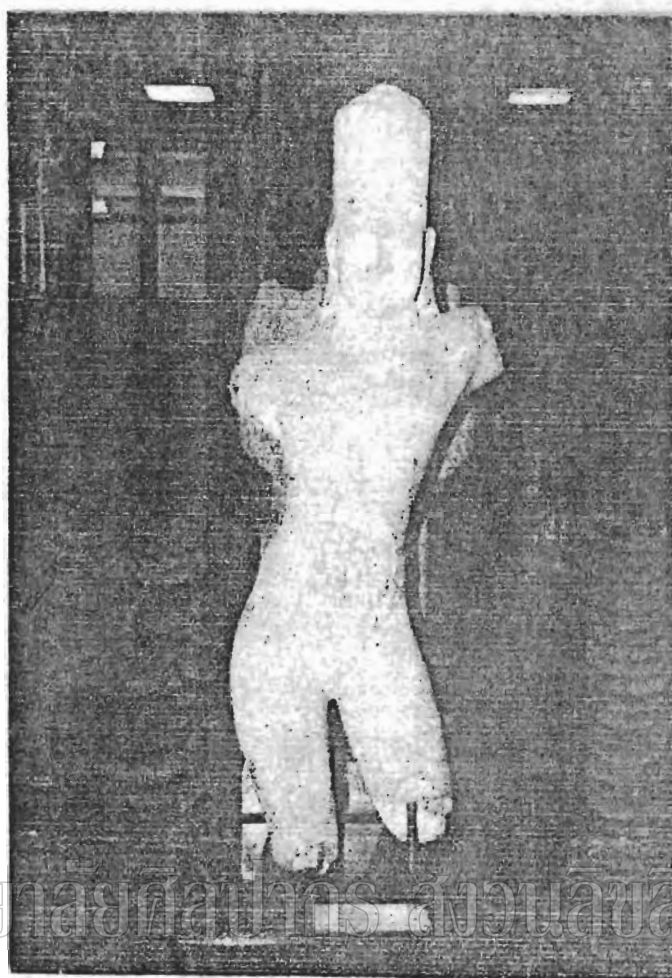

มหาวิทยาลัยศิลปากร งามวลีสิทธิ์

ภาพที่ 76 : เทวรูปพระกฤษณะโควระณะ หมายเลข 3 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12

ที่มา : จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ, "เทวรูปจากเมืองศรีเทพ," วิทยานันท์ปริญาตร
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 37 .

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร - สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 77 : เทวรูปพระกฤษณะโควรรณะ หมายเลข 4 พบที่อำเภอสรีเทพ
จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : นิทรรศสถานแห่งชาติ พระนคร

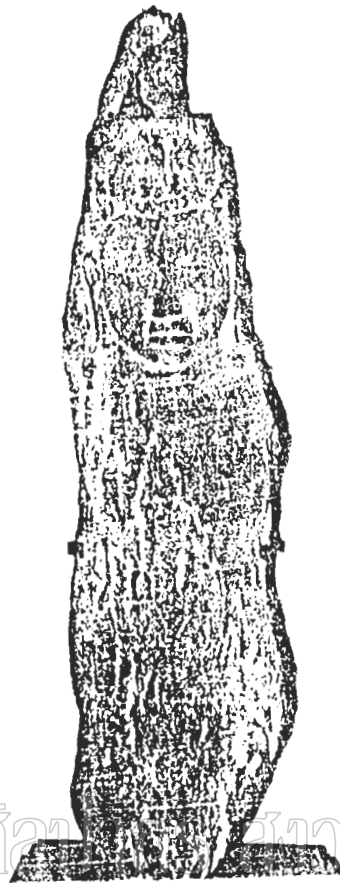

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 78 : เทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 5 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13

ที่มา : สุกัทรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร :
อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 35.

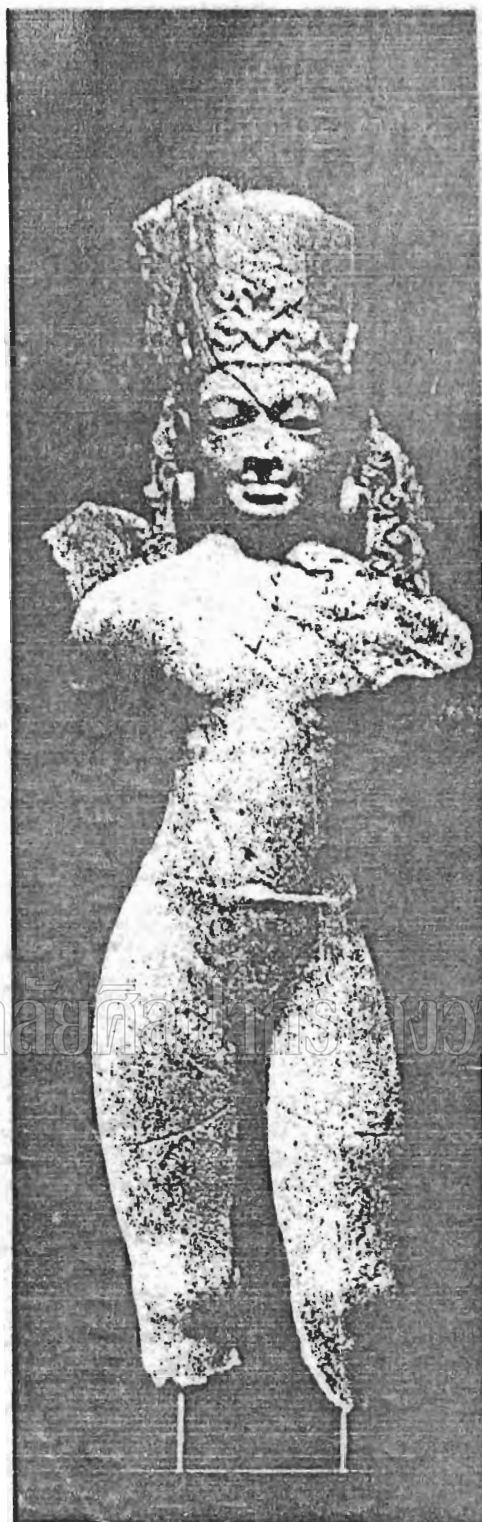
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร จันทบุรี

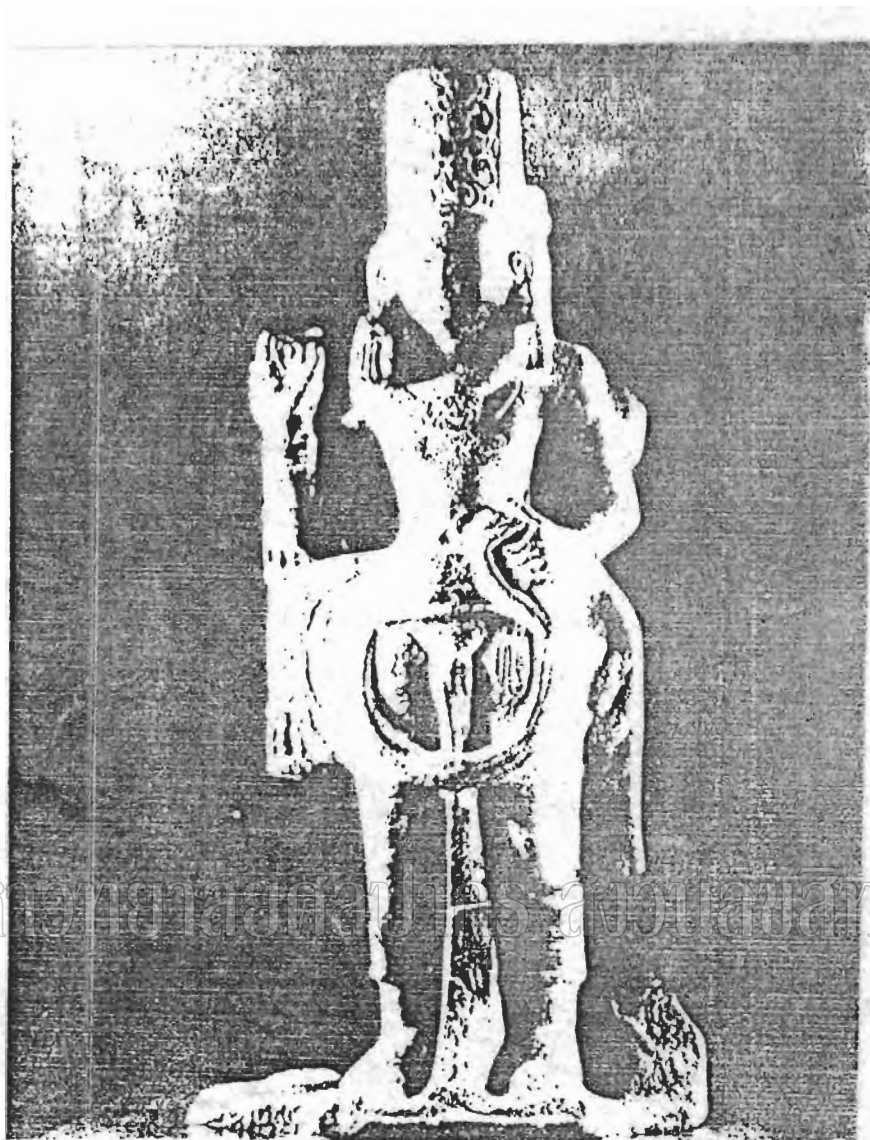
ภาพที่ 79 : เทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 6 พบที่อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13

ที่มา : จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. "เทวรูปจากเมืองศรีเทพ," วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 41 .
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร จันทบุรี

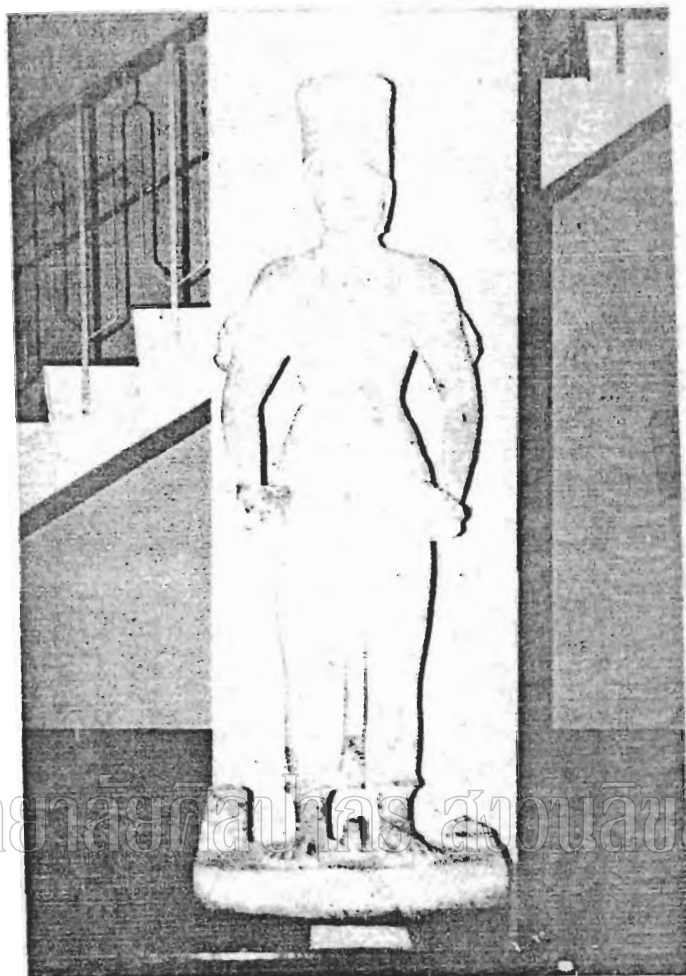
- ภาพที่ 80 : เทวรูปพระอาทิตย์ หมายเลข 7 สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม
พบที่อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13
- ที่มา : สุกัทรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, "โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบออกนอกประเทศไทย,"
ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 9 (กรกฎาคม, 2531), หน้า 35.
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์เฮอร์ตัน ไซมอน เมืองปาซาดีนา มลรัฐแคลิฟอร์เนีย
ประเทศสหรัฐอเมริกา

ภาพที่ 81 : พระวิษณุคุตรภูษ จากวัดศาลาหิง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10

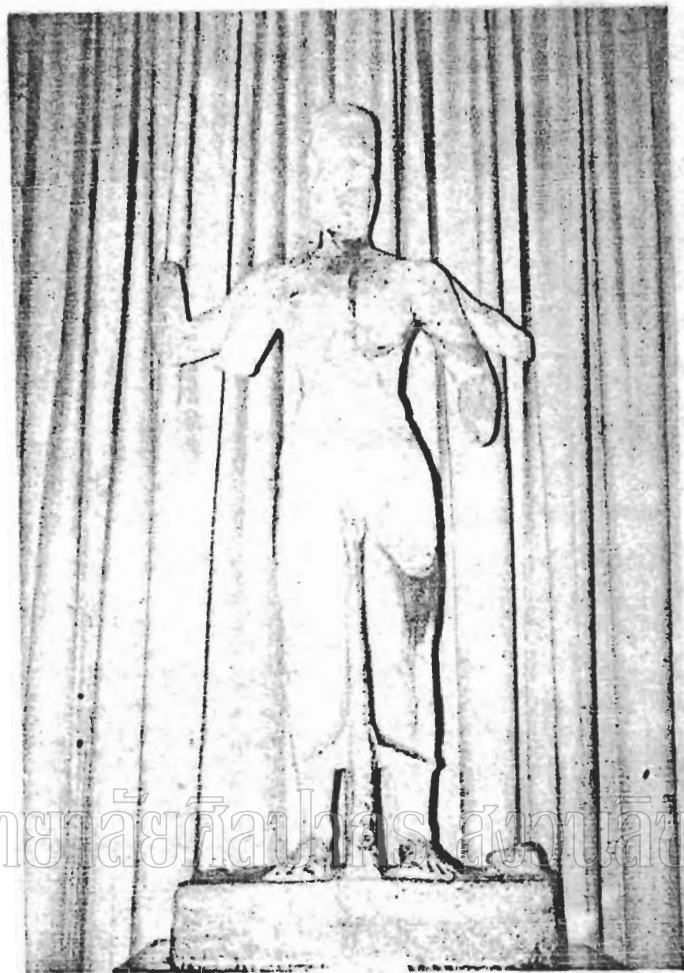
ที่มา : สุกัทรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร :
อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 35.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 82 : พระวิษณุเจตรกุล จากศาลพระนารายณ์ ชุมชนโบราณ อำเภอเวียงสา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร संगานศิลป์

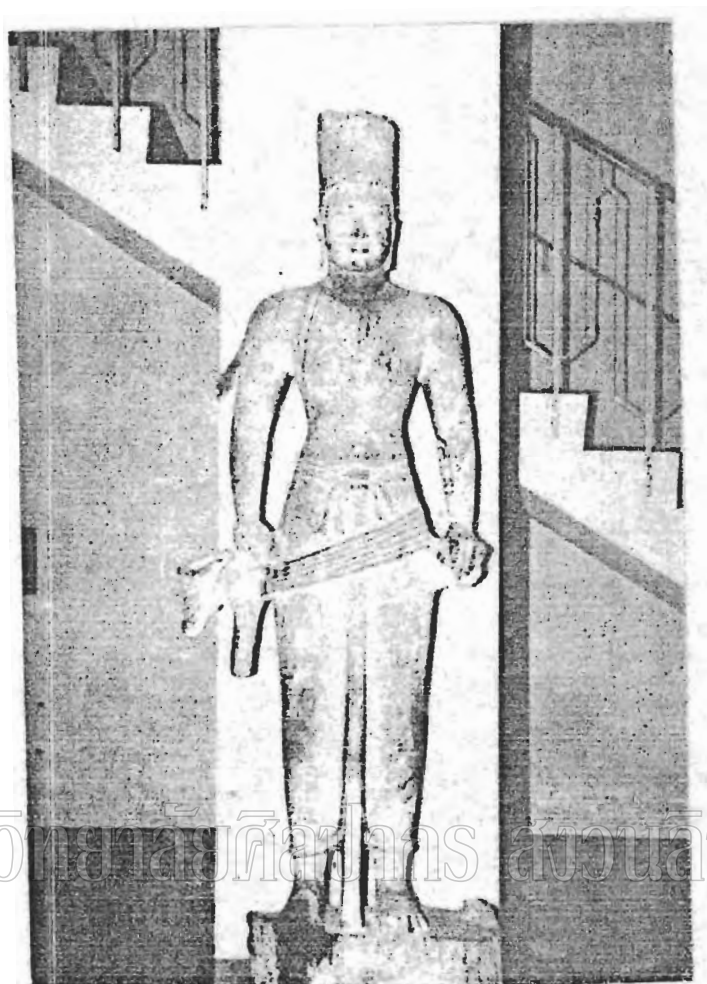
ภาพที่ 83 : พระวิษณุเจตุรภุช จากเขาพระนารายณ์ อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12
ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 84 : พระวิษณุเจตุรฤช จากอำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา
อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 13

ที่มา : นิริยะ ไกรฤกษ์, "พระวิษณุประติมากรรมที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรม-ภาคใต้ เล่ม 6, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2380.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนพิพิธภัณฑ์

ภาพที่ 85 : พระวิษณุจตุรภุช จากบ้านหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอหนองหิน
จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร งามวลีขลิบทรี

ภาพที่ 86 : พระวิษณุจตุรภุช จากบ้านหัวเขaben (เขาศรีวิชัย) อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ที่มา : นริยะ ไกรฤกษ์, "พระวิษณุประติมากรรมที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรม-ภาคใต้ เล่ม 6, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2384.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์

ภาพที่ 87 : พระคเณศ จากตำบลงิ้วหน้า อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13

ที่มา : ผาสุข อินทราวุธ, "พระคเณศ : ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้
เล่มที่ 6, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2225.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ มัชฌิมวาส จังหวัดสงขลา

ภาพที่ 38 : พระคเณศ จากตำบลดเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี จังหวัดพังงา
 อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 16

ที่มา : ผาสุข อินทราวุธ, "พระคเณศ : ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 6, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 2226.

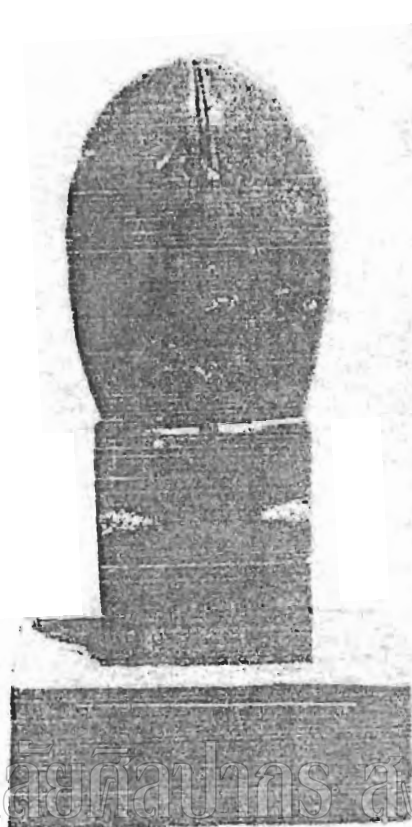
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดอินทราวาส จังหวัดสุราษฎร์ธานี

มหาวิทยาลัยศิลปากร - หอสมุดศิลปากร

ภาพที่ 89 : เอกมุขสิงค์ จากบริเวณสถานีรถไฟหนองหวาย อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12

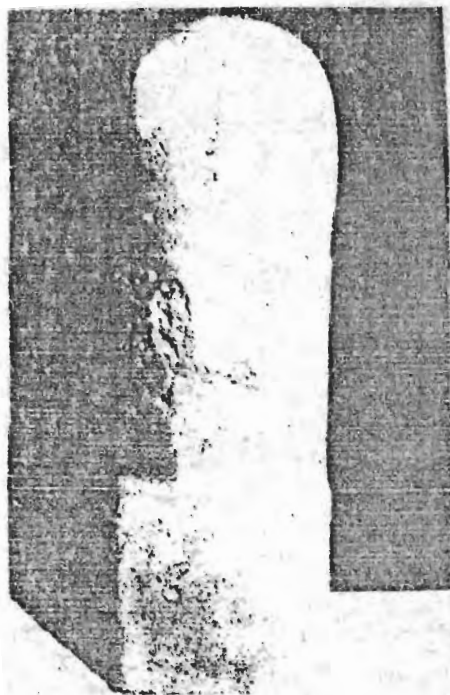
ที่มา : ผาสุก อินทราวุธ, "ศิวิลสิงค์ : หินบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 9, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 3473.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 90 : คิวสิงค์ จากเนินโบราณสถานหมายเลข 3 บริเวณบ้านประแว
อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - กลางพุทธศตวรรษที่ 13

ที่มา : ผาสุข อินทราวุธ, "คิวสิงค์ : กิ๋นบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้
เล่มที่ 9, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การนิมน์, 2529), หน้า 3543.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 91 : คิวสิงค์ จากเนินโบราณสถานหมายเลข 3 บริเวณบ้านประแว
อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - กลางพุทธศตวรรษที่ 13

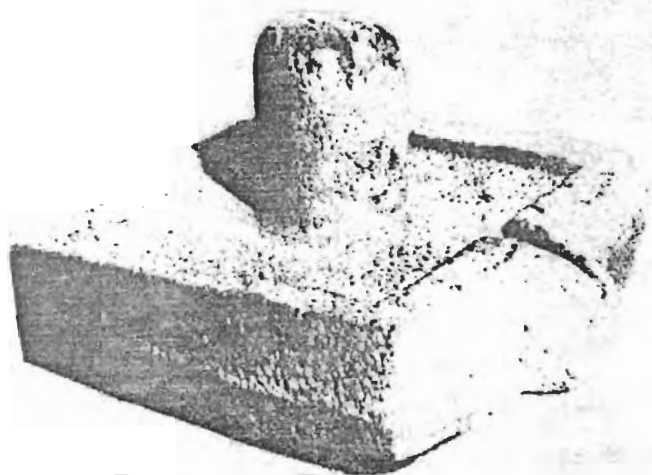
ที่มา : ผาสุข อินทรารุช. "คิวสิงค์ : ที่พบในภาคใต้." สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้
เล่มที่ 9, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 3542.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครู จังหวัดยะลา

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงอนลขสิทธิ์

ภาพที่ 92 : (ขึ้นซ้ายมือ) คิ้วลิงค์ จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 2) ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 11
(ขึ้นขวามือ) คิ้วลิงค์ จากหอนพระอิศวร (องค์ที่ 1) ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 10

ที่มา : ผาสุข อินทรารุณ, "คิ้วลิงค์ : ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่มที่ 9, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 3542.
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

ภาพที่ 93 : ศิวลึงค์สร้างติดกับฐานโยนิ จากหอพระอิศวรตำบลงิ้วทอง อำเภอเมือง
จังหวัดนครศรีธรรมราช

ที่มา : ผาสุข อินทรารุณ, "ศิวลึงค์ : ที่พบในภาคใต้," สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้
เล่มที่ 9, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 3542.

ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

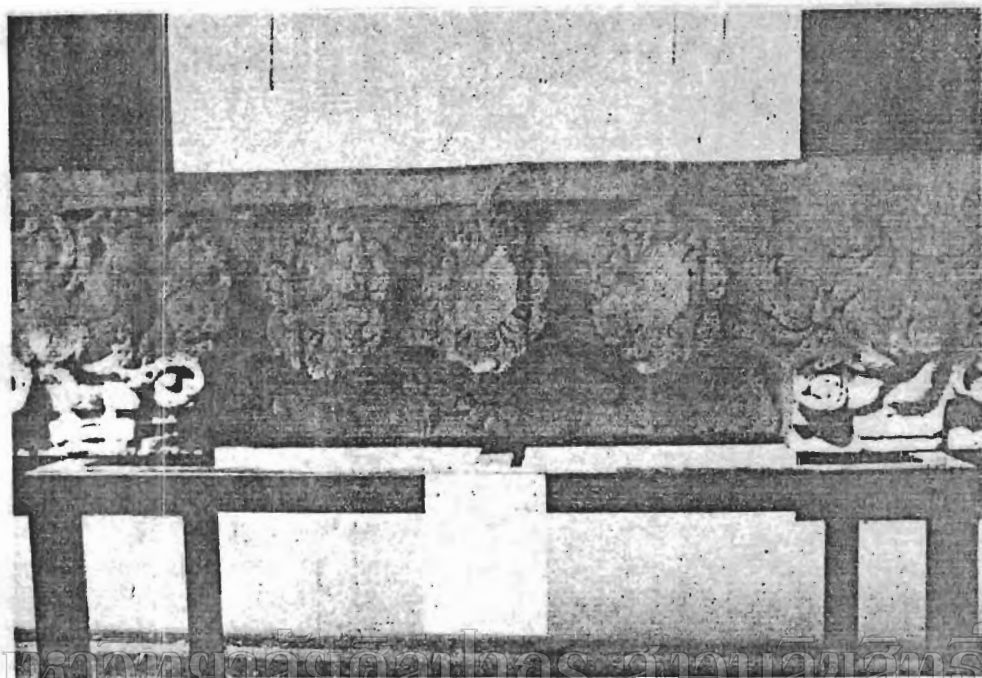

ภาพที่ 94 : ทับหลังจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี
อายุประมาณตอนต้นของครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 12

ที่มา : สุกัทรติศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร :
อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 133.

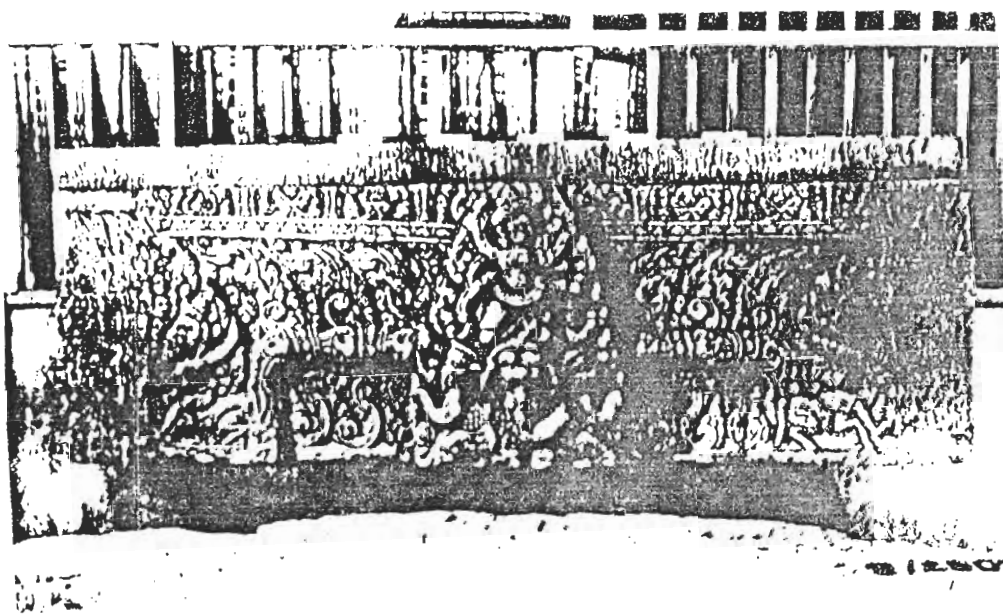
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงวนลิขสิทธิ์

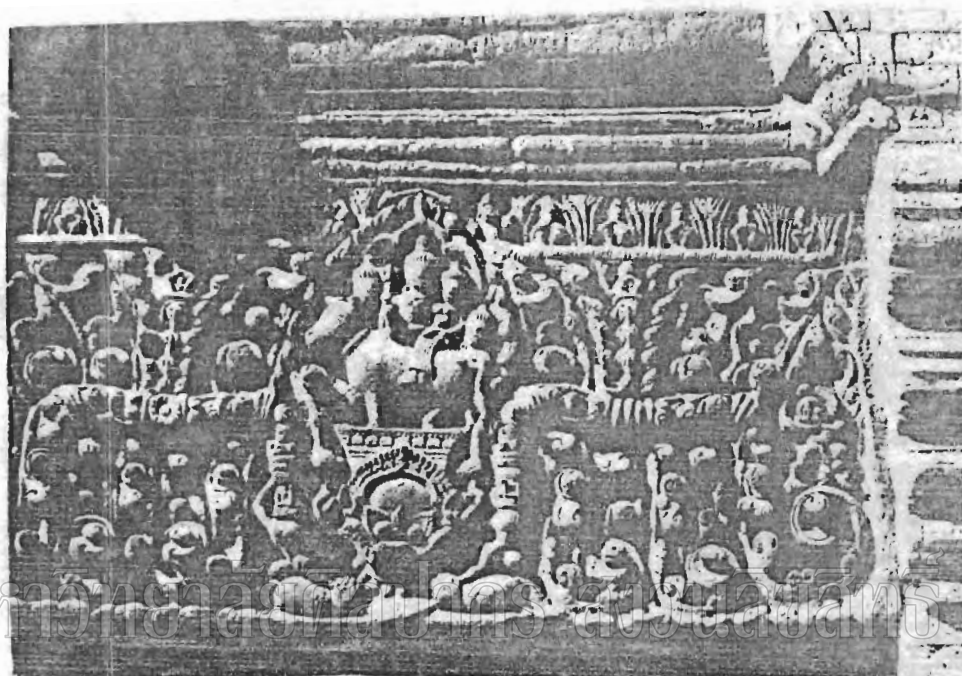
ภาพที่ 95 : ทับหลังจากปราสาทภูมิโพน อำเภอสังขละ จังหวัดสุรินทร์
อายุประมาณครึ่งแรกของตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 13

ถ่ายภาพจาก : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 96 : ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา

อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 - ต้นต้นของพุทธศตวรรษที่ 16
ที่มา : หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "การศึกษาทับหลังแบบเขมรหน่วยศิลปากรที่ 6
(นิมาย)" วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523,
หน้า 245 . ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นิมาย

ภาพที่ 97 : ทับหลังจากปราสาทอิฐหลังมุกทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปราสาทเมืองต่ำ
อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์
อายุประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 - ตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 17

ถ่ายภาพจาก : ปราสาทอิฐหลังมุกทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปราสาทเมืองต่ำ
อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

ภาพลายเส้น

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

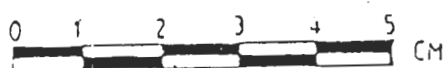

ภาพลายเส้นที่ 1 : เทพนมศึกษาสุมรรทน์ พบที่โบราณสถานหมายเลข 22/8 ตำบลโคกปี่
จังหวัดปราจีนบุรี

ที่มา : แสงรวี หอมทิพย์, "การศึกษาประติมากรรมดินเผา เทพนมศึกษาสุมรรทน์ ที่โบราณสถาน
หมายเลข 22 ตำบลโคกปี่ จังหวัดปราจีนบุรี," วิทยานิพนธ์ปริญญาตรี ภาควิชา
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531, หน้า 117.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภายลายเส้นที่ 2 : ตราประทับ ยาว 9.3 เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง 1.8 เซนติเมตร
 มีจารึกเป็นตัว กลัษของอักษรขอม เขียนเป็นภาษาสันสกฤต อ่านได้ว่า
 "เกษะ" พบที่ปราสาทเขาน้อยสีชมพู อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี
 ที่มา : หน่วยศิลปากรที่ 5, "รายงานการขุดแต่งปราสาทเขาน้อยสีชมพู ตำบลคลองน้ำใส
 อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี," 2532, หน้า 121.

ประวัติการศึกษา

ชื่อ นายจุฑาธัช สาทรัมย์กาญจน์
การศึกษา สำเร็จการศึกษา ศึกษาศาสตรบัณฑิต จากวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา
วิทยาเขตพะเยาช่วง พ.ศ. 2523
การทำงาน รับราชการในตำแหน่ง อาจารย์ 1 ระดับ 5 ที่โรงเรียนสตรีมหาพัฒนาราม
กรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์